

**İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ PROGRAMLAR ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU DOKTORA PROGRAMI**

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK DÖNEMİNDE GELİŞME HAKKI

**Nazım Sinan ODABAŞI
114810003**

Dr. Öğr. Üyesi Gökçe ÇATALOLUK

**İSTANBUL
2021**

Sürdürülebilirlik Döneminde Gelişme Hakkı
The Right to Development in the Era of Sustainability

Nazım Sinan Odabaşı

114810003

Tez Danışmanı :	Dr. Öğr. Üyesi Gökçe ÇATALOLUK
	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Jüri Üyesi:	Prof. Dr. Filiz ZABCI
	Ankara Üniversitesi
Jüri Üyesi:	Doç. Dr. Birden GÜNGÖREN BULGAN
	Galatasaray Üniversitesi
Jüri Üyesi:	Dr. Öğr. Üyesi İdil Işıl GÜL
	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Jüri Üyesi:	Dr. Öğr. Üyesi Şadan İnan RÜMA
	İstanbul Bilgi Üniversitesi

Tezin Onaylandığı Tarih : 05.02.2021

Toplam Sayfa Sayısı : 340

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

- 1) Gelişme Hakkı
- 2) Sürdürülebilir Gelişme
- 3) Birleşmiş Milletler
- 4) Uluslararası Ekonomi
- 5) Gelişmekte olan ülkeler

Anahtar Kelimeler (İngilizce)

- 1) The right to Development
- 2) Sustainable Development
- 3) United Nations
- 4) International Economy
- 5) Developing countries

ÖNSÖZ

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kamu Hukuku Doktora Programı bünyesinde hazırladığım tez çalışmasının hazırlanması sırasında desteklerini gördüğüm insanlara teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Öncelikle, oldukça kısıtlı bir zaman aralığında danışmanlığımı üstlenen ve hemen her konuda desteğini esirgemeyen, Dr. Öğretim Üyesi Gökçe Çataloluk'a şükranlarımı sunarım.

Tez izleme komitesi üyeleri Dr. Öğretim Üyesi İdil Işıl Gül'ün titiz yaklaşımı ve Dr. Öğretim Üyesi Şadan İnan Rüma'nın yaratıcı önerilerinden ziyadesiyle yararlandığımı söylemek isterim. Tezimin savunma jürisinde yer alan Prof. Dr. Filiz Zabcı ve Doç. Dr. Birden Güngören Bulgan'a, getirdikleri eleştirel bakış ve yaptıkları öneriler için teşekkür ederim. Ayrıca, doktora programına başvuru ve sonrasında disiplinler arası bir araştırma konusu seçimi hususlarında beni teşvik eden, Prof. Dr. Turgut Tarhanlı'ya da teşekkürlerimi iletirim. Öğrencilerin başı sıkıştığında hemen yardıma koşan Melda Otara'ya ise özel bir teşekkür borçluyum. Belki de her araştırma için başlıca koşul olan gerekli yazılı ve çevrimiçi kaynaklara erişimi sağlayan İstanbul Bilgi Üniversitesi kütüphanelerine ve başta Merve Dirken olmak üzere, her zaman yardımcı ve güleryüzlü Latif Mutlu Kütüphanesi çalışanlarına da şükranlarımı sunarım.

Bir teşekkürü de, literatür önerileriyle çalışmamın zenginleşmesine katkıda bulunan ve ihtiyaç duyduğum anlarda motivasyonumu tazelememe yardımcı olan Doç. Dr. Tolga Şirin'e iletmek isterim.

Bu çalışmamı, bilimle, kültürle ve sanatla ilgilenmemi her zaman destekleyen annem Seyhan Odabaşı, ablam Dr. Zeynep Aslı Odabaşı Kırlı ve babam Mesut Odabaşı'ya ithaf etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	xi
ABSTRACT	xiv
ÖZET	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GELİŞME HAKKI: TARİHSEL SÜREÇ, TEORİK YAKLAŞIMLAR VE NORMATİF KAYNAKLAR

1.1. GELİŞME Mİ, KALKINMA MI?	8
1.2. GELİŞME HAKKI BİLDİRİSİ'NİN DOĞDUĞU ULUSLARARASI KONJONKTÜR	10
1.2.1. İnsan Hakları ve Ekonomik Gelişme Temalı Konferanslar ve Bildiriler.	13
1.3. GELİŞMEYE İNSAN HAKLARINI TEMEL ALAN YAKLAŞIMLAR... 22	
1.3.1. Uluslararası İnsan Hakları Çerçevesinin İfade Edilmesi: Bütüncül Yaklaşım	24
1.3.2. İnsan Yeterliliklerinin Artırılması ve Güçlendirme	25
1.3.3. Hesap Verebilirlik	27
1.3.4. Katılımcılık	29

1.3.5. Ayrımcılık Yasağı ve Hassas Gruplar	30
1.4. GELİŞME HAKKININ ÖZELLİKLERİ.....	33
1.4.1. Gelişme Hakkı Bildirisi'nin Niteliği	34
1.4.2. Gelişme Hakkının İçeriği	37
1.4.3. Özneler ve Sorumluluk Sahipleri	39
1.4.3.1. Devletlerin Ulusal Düzeydeki Sorumlulukları	40
1.4.3.2. Devletlerin Uluslararası Sorumlulukları	43
1.4.3.3. Hak Öznesi Olarak Halk(lar)	46
1.5. 1986 BİLDİRİSİ'NE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER VE GELİŞME HAKKINA DÖNÜK ŞÜPHECİ YAKLAŞIMLAR.....	48
1.5.1. Gelişme, İnsan Hakkı Olarak Tanımlanmaya Elverişli midir?.....	48
1.5.2. Gruplar İnsan Haklarının Özneleri Olabilir mi?.....	49
1.5.3. 1986 Bildirisi'nin İçeriği Ne Kadar Değerlidir?	53
1.5.4. Gelişme Hakkı Uluslararası Alanı Aşabilmiş midir?	54
1.5.5. Devletlere Gelişme Hakkı Tanınabilir mi?	56
1.5.6. Gelişme Hakkı Dava Edilebilir mi?.....	59
1.5.7. İnsan Merkezli Gelişmeye İtirazlar.....	66
1.6. GELİŞME HAKKININ KATMA DEĞERİ	69
1.7. GELİŞME HAKKI VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ	72
1.8. GELİŞME HAKKI VE KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKI İLİŞKİSİ ..	75

1.9. ANAYASALARDA GELİŞME HAKKI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME	78
1.9.1. Afrika Anayasalarında Gelişme Hakkı	79
1.9.2. Latin Amerika Anayasalarında Gelişme Hakkının İzleri	83
1.9.2.1. Yerli Halkların Hakları	84
1.9.2.2. Doğanın Hakları	86
1.9.2.3. Diğer Ulusal Yargı Çevrelerinde Doğanın Hak Sahipliği Örnekleri....	88
1.9.3. Anayasalarda Sürdürülebilir Gelişme	92
1.9.4. Çin'in Gelişme Hakkı Anlayışı	96
1.10. ÇALIŞMA GRUBU'NDA SÖZLEŞME HAZIRLIKLARI VE TARTIŞILAN KONULAR	98
1.10.1. Devletler Arasındaki Görüş Ayrılıkları	99
1.10.2. Çalışma Grubundaki Tıkanıklığın Aşılması için Olası Yaklaşımlar....	105
1.10.3. Gelişme Hakkına Yasal Statü için Sözleşme Dışı Alternatifler	108
1.11. SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME ÜZERİNE BAZI KAVRAMSAL NOTLAR	113
1.11.1. Uluslararası Hukukta Sürdürülebilir Gelişme Yorumları	114
1.11.2. Kuşaklararası Adalet İlkesi	118

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME, ULUSLARARASI KURULUŞLAR VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

2.1. BİNYIL HEDEFLERİ'NDEN 2030 AJANDASI'NA	123
2.1.1. Binyıl Hedefleri'nin Bilançosu	123
2.1.2. Devletlerin Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri'nde Ortaklaşması	131
2.1.3. Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri'nin Eleştirel Değerlendirmesi	136
2.2. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER AÇISINDAN ULUSLARARASI EKONOMİ KURULUŞLARI	140
2.2.1. Dünya Ticaret Örgütü ve Uluslararası Ticarete Eşitsizlikler	141
2.2.1.1. Gelişmekte Olan Ülkelerin DTÖ İşleyişine Katılımı	142
2.2.1.2. Eşit Olmayanlar Arasında Serbest Ticaret	144
2.2.1.3. DTÖ'de Gelişmekte Olan Ülkelerin Adaptasyonu	146
2.2.1.4. Anlaşmazlıkların Halli Sisteminden Doğan Zorluklar	152
2.2.2. Uluslararası Finans Kuruluşlarında Temsiliyet ve diğer Sorunlar	156
2.2.2.1. Dünya Bankası ve Politik Seçicilik	157
2.2.2.2. Dünya Bankası ve IMF'de Karar Alma Süreçlerine Katılım.....	159
2.2.2.3. Dünya Bankası ve İnsan Hakları: Teftiş Paneli	161
2.2.2.4. Ekonomik Krizlerde IMF'nin Etkileri	168
2.2.2.5. Uluslararası Ekonomi Kuruluşlarında Reform Sorunsalı	173
2.2.3. Resmi Gelişme Yardımı Yükümlülüğü	180
2.2.3.1. RGY Kapsamındaki Yardımlar	181
2.2.3.2. RGY Hedefini Yerine Getiren ve Getirmeyen Ülkeler	183

2.3. GELİŞME HAKKININ ÖNÜNDE ÖZEL BİR ENGEL:	
EKONOMİK YAPTIRIMLAR	187
2.3.1. Uluslararası Hukukta İçişlerine Müdahale Yasağı	189
2.3.2. Tek Taraflı Ekonomik Yaptırımların Yasallığı	190
2.3.3. Ekonomik Yaptırımların İnsan Haklarına Etkileri	198
2.4. GELİŞME VE İKLİM ADALETİ İLİŞKİSİ	202
2.4.1. Bilimsel Uzlaşma ve Şüpheli Yaklaşımlar	204
2.4.2. Uluslararası Zirvelerin Sonuçları	206
2.4.3. Devletlerin Ortak Ancak Farklılaşan Sorumlulukları	209
2.4.4. Devletlerin Sorumluluklarına İlişkin Yargı Yorumları	211

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELİŞME SÜRECİNDE PARÇALI UYGULAMALAR

3.1. SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME İÇİN "İYİ UYGULAMALAR"	217
3.1.1. Tanım, Aktörler, Ölçekler, Nitelikler	218
3.1.2. Gelişme Hakkı Açısından İyi Uygulamaların Anlamı	222
3.2. YOKSULLUĞUN AZALTILMASI VE KADINLARIN	
GÜÇLENDİRİLMESİ İÇİN "MİKRO" ÇÖZÜMLER	230
3.2.1. Mikro Kredi Şemalarının İşleyişi ve Niteliği	231
3.2.2. Aşırı Yoksulluğun Azaltılması: Bangladeş ve Diğer Örnekler	233
3.2.3. Borçlanmayla Gelişme Sorunsalı	237
3.2.4. Mikro Kredilerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Etkisi	241
3.3. SÜRDÜRÜLEBİLİR TARIMSAL ÜRETİM VE TÜKETİM İÇİN	
KOLEKTİF GİRİŞİMLER	248

3.3.1. 21. Yüzyılda Konvansiyonel ve Endüstriyel Tarımın Sakıncaları	249
3.3.2. Kooperatiflerin Dönüşümü ve Güncelliği	250
3.3.3. Sürdürülebilirlik için Kısa Tedarik Zincirleri	254
3.3.4. Geleneksel Kolektif Yaşam Tarzı Olarak "Buen Vivir"	261
SONUÇ	267
KAYNAKÇA	283
Anayasalar ve diğer Resmi Belgeler	317
Karar Dizini	323

KISALTMALAR

ACHPR	African Commission on Human and Peoples' Rights
AHO	Anlaşmazlıkların Halli Organı
BGH	Binyıl Gelişme Hedefleri
BK	Birleşik Krallık
BMKP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
COMECON	Council for Mutual Economic Assistance
CONAIE	Confederación de Nacionalidades Indígenas (Ekvador)
DB	Dünya Bankası
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EBA	Everything But Arms
ESKHS	Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi
FAO	Food and Agriculture Organisation of the United Nations
G 7	Group of 7
G 20	Group of 20
G 77	Group of 77
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
GDI	Gender Development Index
GDO	Genetiği Değiştirilmiş Organizma
GNI	Gross National Income

GSP	Generalised System of Preferences
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
HRC	Human Rights Council
IBRD	International Bank for Reconstruction and Development
ICA	International Cooperative Alliance
ILO	International Labour Organisation
IMF	International Monetary Fund
IPCC	Inter-governmental Panel on Climate Change
İGE	İnsani Gelişme Endeksi
MSHS	Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi
NAFTA	North American Free Trade Agreement
OECD	Organisation for Economic Co-Operation and Development
ONE	Oficina Nacional de Estadística y Enformación
para.	Paragraf
RGY	Resmi Gelişme Yardımı
SGH	Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri
TRIPS	The Agreement on Trade Related Aspects of Property Rights
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
UNDP	United Nations Development Programme
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
UNGA	United Nations General Assembly
USAID	United States Agency for International Development

YUED Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen
YUP Yapısal Uyum Programları

ABSTRACT

During the first years of its existence, the Right to Development had been influential. The Declaration of 1986, in which the foundations of the right were built, is one of the most mentioned "non-conventional" documents in the works of the UN. Its notion of fulfilling development by honouring all human rights, echoed in the Human Development Index. Together with the emergence of neoliberalism, however, it had lost its momentum. The legal debate among developing and developed nations had long reached a standstill, as the former making attempts to transform the Declaration into a legally binding standard, while the latter insists on keeping it in the field of soft-law.

Despite the current setbacks, the right to development still can play a key role in the context of sustainable development, especially with the help of its two characteristic aspects. First, it envisages a fair and equalitarian international economic order and second, it defines development as a process in which both the enjoyment and active participation of individuals and peoples' are guaranteed. At the same time, the unfavorable atmosphere of international economy and the overall impact made by the profit-driven, anthropocentric models of development, continue to stand as challenging issues .

Nevertheless, an increasing trend towards sustainability is evident around the globe, whether in the form of jurisprudence, political and legal activism or practices of production and consumption, while the increasing multi-polarised nature of world affairs, might also facilitate institutional reforms. A renewed approach to the right to development can help to shorten the gap between the needs of today and the future.

Keywords: The right to development, sustainable development, United Nations, international economy, developing countries.

ÖZET

Gelişme hakkının temellerinin ortaya konulduğu 1986 Bildirisi, BM çalışmalarında türünün en çok atıfta bulunulan belgeleri arasında yer alırken, tüm insan haklarının yaşama geçirilmesini öngören gelişme süreci düşüncesi, İnsani Gelişme Endeksi'nde yankısını bulmuştur. Ancak neoliberalizmin egemen ekonomi modeli hâline gelmesiyle, bu etkinliğini yitirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki yasal tartışma, birincisinin 1986 Bildirisi'ni yasal bağlayıcılığı olan bir standarda dönüştürme çabası ve ikincisinin, hakkı yumuşak hukuk alanına sınırlaması isteği ekseninde, uzun zamandır tıkanmış durumdadır.

Söz konusu engellere rağmen gelişme hakkı, özellikle iki karakteristik niteliği sayesinde, sürdürülebilir gelişme bağlamında anahtar rol oynayabilecek potansiyeli taşımaktadır. Bunlardan birincisi, eşitlikçi ve adil bir uluslararası ekonomik düzen öngörmesi, ikincisiyse gelişmeyi, bireyler ve halkların yalnızca sonuçlarından yararlanmayıp, aynı zamanda aktif olarak katıldıkları bir süreç olarak tanımlamasıdır. Diğer yandan, uluslararası ekonominin gelişme süreci açısından elverişsiz atmosferi ve kâr amaçlı, insan merkezci gelişme modelleri, zorlayıcı meseleler olmaya devam etmektedir.

Her şeye rağmen farklı coğrafyalardaki yargı yorumları, politik veya yasal aktivizm ve bazı üretim ve tüketim pratikleri, sürdürülebilirliğe doğru bir eğilim olduğunu göstermektedir. Uluslararası ilişkilerde çok kutupluluğun ön plana çıkmasıysa, kurumsal reformlar için kolaylaştırıcı bir işlev görebilecektir. Gelişme hakkının yenilenmiş bir yorumu da, günümüzün ve geleceğin ihtiyaçları arasındaki açının kapanmasına katkı sağlayabilir.

Anahtar kelimeler: Gelişme hakkı, sürdürülebilir gelişme, Birleşmiş Milletler, uluslararası ekonomi, gelişmekte olan ülkeler.

GİRİŞ

Bu çalışma, iktisadi kalkınmadan sürdürülebilir gelişmeye dönüşen, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi boyutları olan gelişme bağlamının, bireyler ve gruplara insan hakkı olarak tanınmasının güncel anlamını araştırmaktadır.

Günümüzde kalkınma ya da gelişme terimleri, neredeyse yalnızca sürdürülebilirlik sıfatı ile birlikte kullanılmaktadır. Açlığın ve aşırı yoksulluğun ortadan kaldırılması, yakın bir gelecekte 9 milyara ulaşacak olan insanlık ailesinin her bir üyesinin ayrımcılığa uğramaksızın, sosyal ve kültürel aidiyetlerini koruyarak ekonomik ve sosyal yaşama katılabilmesi, çevresel bozulmanın düzeltilmesi, küresel ısınmanın hızının kesilerek iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin önlenmesi gibi oldukça çetrefilli birçok mesele uluslararası platformlarda, en azından söylem bazında, sürdürülebilirlik ilkesine uygun olarak ele alınmaktadır.

Gelişme aynı zamanda, bireyler ve halklar için bir insan hakkıdır. 1986 yılında bir BM Genel Kurulu toplantısında ilan edilen Gelişme Hakkı Bildirisi, aradan geçen 30 yılı aşkın süreden sonra, araştırmacılar, yasa koyucular, yasa uygulayıcılar hatta insan hakları savunucuları açısından, eski cazibesini taşımamaktadır. Bununla birlikte uluslararası toplumun, Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri'ni 2030 yılına kadar gerçekleştirme sözünü vermiş olması, gelişme hakkının sürdürülebilirlik bağlamında yeniden ele alınmasını anlamlı kılmaktadır. Bu araştırma, günümüzden farklı bir uluslararası ekonomik ve politik atmosferde ortaya çıkan gelişme hakkının, küresel ekonomi ve siyasette değişen güç dengeleri ve buna bağlı olarak ülkeler arasındaki gerginlikler, ekonomik istikrarsızlıklar, bir türlü bitirilemeyen yoksulluk sorunu ve iklim değişikliği gibi kronik hale gelmiş birçok meselenin çözümünde ilerleme sağlanmasında, aydınlatıcı, yol gösterici bir işlevi olabileceğini ve bu işlevin, gelişme hakkının iki özgün niteliğinin öne çıkarılmasıyla

değer kazanabileceğini iddia etmektedir. Bu iki nitelik, uluslararası ekonomik düzenin eşitlikçi ve adil bir yapıya kavuşturulması ve bireyler ve halkların, gelişme sürecine aktif katılımlarının sağlanmasıdır.

Çalışmanın birinci bölümünde, konunun tarihsel, teorik, normatif boyutları ele alınacaktır. Bu bölümün ikinci ayırımında, 1986 Bildirisi'ne kadar olan ve insan hakları ile gelişme kavramının ilişkisini şekillendiren tarihi akış özetlenecektir. Üçüncü ayırmda, gelişme hakkı ile arasında bazı nüanslar bulunan ve gelişmeye insan hakları temelinde yaklaşımlar olarak kategorize edilen literatür değerlendirilecektir. Dördüncü ayırım, hakkın içeriği, özneleri, hakkın getirdiği yükümlülükler gibi başlıkların yer aldığı klasik hak incelemesine ayrılmıştır. Beşinci ayırmda, gelişme hakkı ve 1986 Bildirisi'ne getirilen eleştirilerin derlenmekte, altıncı ayırmda ise bu eleştirilere rağmen gelişmenin hak olarak kabul edilmesinin değerine işaret etmektedir. Yedinci ve sekizinci ayırımlarda gelişme hakkının, insan hakları açısından temel önemde olan iki alan, toplumsal cinsiyet ve self-determinasyon hakkıyla arasındaki ilişkinin üzerinde durulacaktır. Dokuzuncu ayırmda, gelişme hakkı ve sürdürülebilir gelişme üzerine anayasal düzenlemeler ve bu kavramlara ilişkin ulusal yargı çevrelerinde geliştirilen yorumların yardımıyla, gelişme hakkının somutlaştırılması ve daha iyi anlaşılması için çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır. Onuncu ayırmda ise, bu sorunsalın BM kurulları ve özellikle İnsan Hakları Konseyi çatısı altındaki Çalışma Grubu'nun tıkanmasına yol açan, devletler arasındaki görüş ayrılıklarının nasıl aşılabileceğine dair öneriler sunulacaktır. Birinci bölümün son alt başlığı olan on birinci ayırım ise, uluslararası hukukta gelişme hakkına kıyasla çok daha fazla yer bulmuş olan sürdürülebilir gelişme üzerine yargı yorumları ve bu bağlamın temelinde yer alan kuşaklararası adalet ilkesi üzerine notlara ayrılmış olup, ikinci bölüm ile köprü niteliği üstlenecektir.

İkinci Bölüm, gelişme hakkının bu çalışmada öne çıkartılan iki niteliğinden ilki olan, uluslararası ekonomik düzenin eşitlikçi ve adil bir yapıya kavuşturulması

idealinin sunduğu perspektiften, uluslararası ekonomi ve siyasetin kurumsal yapısı, işleyişı ve reform önerileri değerlendirilecektir.

Birinci ayırimda, 2030 Ajandası'nın öncülü olan Binyıl Hedefleri döneminin sonundaki küresel göstergeler ışığında, bu sürecin ne kadar başarıyla yürütüldüğü analiz edilecektir. Binyıl hedefleri nasıl sonuçlanmış olursa olsun, çok daha kapsamlı bir çerçeve oluşturan 2030 Ajandası üzerinde tüm devletlerin anlaşmaya varmış olması önemli bir gelişmedir. Bu ortaklaşmanın ne anlama geldiği ve hangi başlıklarda devletler arasında önemli mesafelerin bulunduğu da bu alt başlık altında ortaya konacaktır. İkinci ayırım, gelişmekte olan ülkeler açısından uluslararası ekonomi kuruluşlarının yapısı ve işleyişindeki sorunlu alanlara yakından bakılmasını sağlamaya çalışacaktır. Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlarla gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkinin ortak sorununun, bu kuruluşların yönetiminde gelişmekte olan ülkelerin oldukça eksik biçimde temsil edilmesi olduğu görülmektedir. DTÖ'nün yapısı ve işleyişı, gelişmekte olan ülkelerin karar alma süreçlerine katılmasının, kendi çıkarlarını korumasının ve itirazlarını ileri sürmesinin önünde birçok engelin bulunduğu, bir yarış parkurunu andırmaktadır. İki Bretton Woods kuruluşundan IMF ile gelişmekte olan ülkelerin ilişkisi, gelişmekte olan ülkeler açısından özellikle kriz zamanlarına dair acı hatıralarla doludur. Diğerleri olan Dünya Bankası, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve gelişme sürecinin tamamlanması hedeflerini taşımasıyla, gelişmekte olan ülkelere daha yakın gözükten bir kurum olmakla birlikte, bu doğrultudaki uygulamalarının gerçekçiliği ve etkinliği tartışmalıdır.

Gelişmekte olan devletlerin, gelişme hakkının yasal bağlayıcılığı olan bir standarda kavuşturulması için çaba harcamalarının başta gelen bir nedeni, bu hakkın ülkelerin kendi gelişme modellerini, ekonomik ve sosyal politikalarını serbestçe belirleyebilmesini de içermesidir. Ancak güçlü devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda gerçekleştirdikleri dış müdahaleler, birçok defa bir ülkenin kendi

gelişme yolunu çizebilmesini engellemiş ya da sekteye uğratmıştır. İkinci bölümün üçüncü ayrımında, bu dış müdahalelerin daha dolaylı ve özel bir yöntemi olarak, ekonomik yaptırımların yasallığı ve bunların gelişmekte olan ülkelerde yarattığı çok katmanlı sorunlar ele alınacaktır.

Gelişmekte olan ülkeler açısından bir diğer özel ve zorlayıcı mesele, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve gelişme sürecinin tamamlanması hedeflerinin, iklim değişikliğiyle mücadele ekseninde sürdürülebilmesidir. İkinci bölümün dördüncü ayrımında, buradaki paradoks incelenecektir. Bu paradoks, gelişmekte olan ülkelerin, iklim değişikliğine yol açan insan faaliyetlerinde en az pay sahibi olup, ortaya çıkan olumsuz sonuçlardan en çok etkilenen ülkeler arasında yer almasıdır. İklim adaleti açısından yerleşiklik kazandığı söylenebilecek, ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, bu çelişkili duruma sunulan bir çözüm yoludur. Bu ilkeye göre, çevreye zararlı üretim ve tüketim biçimlerinden vazgeçilmesi ve küresel ısınmanın başlıca nedeni olan karbon salınımlarının küresel çapta arttırılmaması gibi somut başlıklarda yükü, ağırlıklı olarak gelişmiş ülkeler çekmelidir. Ne var ki küresel ekonominin lideri konumundaki güçlü devletlerin ve şirketlerin, ekonomik faaliyetler ve yatırımlar için stratejik kararları, kısa vadede yüksek kârlar elde edilmesi amacıyla aldıkları bir küresel ekonomik atmosferde, bu aktörlerin gelişmekte olan ülkelerin ya da tüm ülkelerin gelecek nesillerinin ihtiyaçlarını tehlikeye atmayan projeksiyonlara yönelmesi, her zaman mümkün olmamaktadır. ABD'nin Paris 2015 Anlaşması'ndan çekildiğini açıklaması gibi bazı gelişmeler de, küresel elitlerin zihinlerinde böylesi bir dönüşümün kendiliğinden gerçekleşmeyeceği düşüncesini beslemektedir. Bu nedenle uluslararası toplumun bu hayati gündeminde, küresel düzeyde toplumsal ya da kurumsal basıncın oluşmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu açıdan son yıllarda, gelişmiş ülkelerin kamuoyunda bu yönde seslerin daha çok duyulmaya başlandığının gözlemlenmesi umut vericidir. Bu gelişme bazı durumlarda, gelişmiş devletlerin iklim değişikliği konusundaki uluslararası sorumluluklarının, kendi ülkelerindeki mahkeme kararlarına konu

olmasını ve hatta, bu sorumluluklara uygun düşmeyen endüstriyel projelerin iptal edilmesini sağlamaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki kamuoyunun, küresel etkide bulunabilecek hükümetleri üzerine uygulayacağı basıncın dönüştürücü gücünün daha yüksek olduğu ortadadır.

Normatif çerçeve ve kavramsal tartışmaların ağırlıkta olduğu birinci ve uluslararası ekonomik sistemin kurumlarıyla devletlerin uluslararası sorumluluklarının değerlendirildiği ikinci bölümden sonra, üçüncü bölümde çalışmanın odağı değişen ölçeklerde yürütülen gelişme temalı projeler ve uygulamaların, gelişme hakkı açısından anlamına kayacaktır. Planlama ve devletin yönetici rolü gibi unsurları da içeren makro ekonomi politikalarının büyük ölçüde terk edilmiş olması, ekonomik ve sosyal gelişme politikalarının yürütülmesinde önemli bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur. Bu boşluk, hükümetlerin oluşturdukları stratejik plarlardansa, mekân, zaman ve içerik açısından çok daha küçük ölçekli, özel, kurumsal, sektörel veya kolektif nitelik taşıyan girişimlere dayanan projeler ve uygulamaları öne çıkartmıştır. Üçüncü bölümde bu proje ve uygulamalar, yaratıcıları ve yürütücüleri bakımından ayrımlara tabi tutularak incelenecektir. Bunlar, hükümet-özel sektör ortaklıklarıyla geliştirilen ve uluslararası kuruluşların "iyi uygulamalar" tabiriyle teşvik ettikleri projeler; bir bilim insanının girişimiyle oluşmuş ancak günümüzde kendine ait bir özel sektöre dönüşmüş mikro-kredi uygulamaları; bireyler ve toplulukların kendi deneyim ve birikimlerine dayanarak özellikle tarımsal üretim ve tüketimde belirli bir alan açmış olan kolektif pratiklerdir.

Bu noktada temel soru, küçük ya da orta ölçeklerde ve kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplumun değişen düzeylerde sorumluluklar üstlendikleri projeler ve diğer çalışmaların, uluslararası ekonomi ve siyasetin güncel ikliminde ne denli etkin, yaralı ve yol açıcı olabileceğidir. Birinci ayrımda, uluslararası kuruluşlarca "iyi uygulamalar" olarak nitelendirilen, insan hakları ile çevrenin korunması üzerine

kabul edilmiş uluslararası standartları gözeten ve başka koşullarda başkaları tarafından da uygulanmaya elverişli projelerin, gelişme sürecinin küresel ölçekte tamamlanmasına ne kadar etki edebileceği değerlendirilecektir. İş dünyasından ödünç alınan, "good practice" ya da "best practice" gibi kavramlarla ifade edilen bu uygulamalar genellikle kamu-özel ortaklıkları, uluslararası kuruluşların sunduğu teknik ve zaman zaman finansal destekle ve uygulandığı yerel bölgede yaşayan insanların değişen düzeylerdeki katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Bu pratikler, uygulandıkları yerelliklerdeki toplulukların yaşam standartlarının yükseltilmesine olumlu katkılar sunmaktadır. Bununla birlikte iyi uygulamaların, 2030 Ajandası hedeflerinin gerçekleştirilmesine sunacağı katkıların mütevazılığın sınırları dahilinde kalabileceği de unutulmamalıdır. Gelişme sürecinin finansmanında makro ölçekteki kamusal politikaların, yoksulluğu ortadan kaldırmada yetersiz kalması nedeniyle geliştirilen mikro kredi uygulamaları, ikinci ayırımın konusunu oluşturacaktır. Mikro kredi uygulamaları, en yoksulların ve özellikle gelişme sürecinden dışlanmış yoksul kadınların yaşamsal ihtiyaçlarını kendi faaliyetlerinin ekonomik karşılığını alarak karşılayabilmelerini vaat etmektedir. Buna rağmen, gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere, toplumsal cinsiyet eşitliği idealine yaklaşıldığını söylemek mümkün değildir. Kadınlar dünyanın her yerinde, erkeklerle eşit ücret alamamak, istihdam ve emek süreçlerinde ayrımcılığa uğramak gibi ekonomik ve sosyal haklarının kullanımında, değişen oranlarda sorunlar yaşamaktadır. Yasal haklarda eşitliğin sağlanamadığı bazı ülkelerdeyse bu sorunlar katmerlenmektedir. Bu ve başka insan hakları sorunlarının varlığını güçlü biçimde hissettirdiği ülkelerde, artık belirli bir geçmişi bulunan mikro kredi uygulamalarının nasıl faydalar getirdiği ve yoksulluğun ortadan kaldırılması hedefinde ne derece etkili olabilecekleri, kadınların gelişme sürecinin eşit bileşenleri olması açısından önemli bir tartışma konusudur. Dördüncü ayırım, bireylerin ve/veya toplulukların, hükümetler, büyük şirketler, uluslararası kuruluşlar ve diğer büyük aktörlerden bağımsız olarak, kendi birikim ve deneyimleri ışığında geliştirdiği üretim ve tüketim pratikleri değerlendirilecektir. Bir bakıma

bunlar, gelişmenin bir süreç olarak tarif edildiği ve bireyler ve halkların, yalnızca pasif bir konumda sonuçlardan yararlanan olmayıp, aynı zamanda sürece karar alıcı ve uygulayıcı bir pozisyondan katılımlarının öngörüldüğü gelişme hakkının ruhuna en yakın düşen pratikler olmaktadır. Bu pratiklerin özellikle gelişmekte olan ülkelerde daha çok geleneksel kültürlerden ilham aldığı, gelişmiş ya da gelişme sürecinde belirli bir mesafe katetmiş ülkelerdeyse, post-endüstriyel toplumlarda sıklıkla gözlenen, doğal olana dönük özlem ve istekten beslendiği söylenebilir. İlham kaynakları farklı olabilese de, her iki kategoride yer alan bu pratiklerin tarım alanında daha belirgin olmak ve kolektif ve dayanışmacı ruhu öne çıkarmak gibi belirgin ortaklıkları bulunmaktadır. Gelişme hakkı açısından özellikle bu ikinci unsurun önemi teslim edilmeli, bununla birlikte yeni bir sürdürülebilir modele ne ölçüde katkı sunabilecekleri, bu bölümdeki diğer uygulama örneklerinde olduğu gibi, tartışılmalıdır.

Bu araştırmada ele alınacak olan ve ilk bakışta aralarında gözle görülür mesafeler bulunan konuların, belirli bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi zorlu olduğu kadar, insanlığın geleceği açısından gereklidir. Bu araştırma, yoksulluk, çevre sorunları, iklim değişikliği, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi köklü tarihsel nedenlere dayanan sorunların, sadece uluslararası platformlardaki çabalar ve kurumsal çerçevelerle çözülebileceğini iddia etmemektedir. Buna karşın araştırmanın yazarı, bu çabaların ve özellikle 2030 Ajandası'nın kabul edilmiş olmasının önemli bir başlangıç noktası olduğu düşüncesini taşımakta, ayrıca insanlığın yoksulluğun azaltılması, toplumsal cinsiyet eşitliğinde ilerlemeler sağlanması gibi konularda, iklim krizi istisnasını unutmadan, insanlığın tarihsel olarak belirli bir aşamayı geçmiş olduğunu da hatırlatmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GELİŞME HAKKI: TARİHSEL SÜREÇ, TEORİK YAKLAŞIMLAR VE NORMATİF KAYNAKLAR

1.1. GELİŞME Mİ, KALKINMA MI?

İngilizcede "development" olarak adlandırılan ve çeşitli alanlarda farklı anlamlarda kullanılan bu kavramın Türkçe karşılığı olarak, gelişme ya da kalkınma sözcükleri kullanılmaktadır. İlk bakışta kavramın ekonomi alanındaki kullanımında kalkınma, bireyleri daha doğrudan ilgilendiren alanlardaki kullanımında gelişme sözcüğünün tercih edildiği düşünülebilir. Bu terimler için TDK sözlüğünde verilen karşılıklar da anlam açısından oldukça yakın olmakla birlikte, *kalkınmak* karşılığındaki açıklamalarda ekonomik boyut biraz daha öne çıkarken, *gelişmek* karşılığındaki açıklamalar, daha genel bir ilerleme sürecini ima etmektedir¹. Güncel kullanımda da, ekonomik kalkınmanın bireylerin yaşamına nasıl yansıdığını ölçmek için geliştirilmiş olan "human development index", Türkçede insani gelişme endeksi olarak kullanılırken, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) Türkiye Ofisi,

¹ Gelişmek sözcüğünün birinci anlamı, biyolojik gelişmeyi tarif ederken ikinci anlamı şöyle verilmektedir: "İlerlemek, olgunlaşmak, genişlemek, inkişaf etmek", Kalkınmak: "1. Durumunu düzeltmek, aşamalı biçimde gelişmek, ilerlemek. 2. Zenginleşmek". TDK Güncel Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr

BM'nin 2015 yılında ilan ettiği 2030 Ajandası "Sustainable Development Goals"² için, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri çevirisini uygun görmüştür. Bununla birlikte yine UNDP Türkiye Ofisi ve başkaları tarafından, daha zengin ülkeler ve bunların ekonomileri için "gelişmiş" ve diğerleri için "gelişmekte olan" ya da "en az gelişmiş" nitelendirmelerinin yaygın biçimde kullanılıyor olması, bu ilk bakışta edinilen izlenimle uyumlu değildir ve istisnalar olmakla birlikte, gelişme sözcüğünün kalkınmaya tercih edilmekte olduğunu göstermektedir³. Ayrıca, 1986 Bildirisi'nin TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu tarafından yayımlanan çevirisinde de, gelişme terimi tercih edilmiştir ve gelişme hakkı üzerine yapılan çalışmalarda da, bu tercihin yapıldığı görülmektedir⁴.

Bu noktada, insan hakkı olarak ifade edilirken gelişme, 2030 hedeflerinden bahsedilirken kalkınma terimlerinin kullanılmasının, bir anlam karmaşası yaratmasına neden olabileceğine dikkat edilmelidir. Bir ekonomik ve sosyal olgu olarak gelişme/kalkınma ile bireyler ve halklar için tanınmış bir hak olarak gelişme/kalkınmanın konusu aynı olmaktadır. Hangi terim tercih edilirse edilsin, bu tercihin her iki alanda da korunması yararlıdır.

Bu tercihi yaparken, terimin batı dillerindeki anlamı üzerinde de durulabilir. İngilizce ve Fransızca'da *development* ve *developpement* sözcükleri, aynı anlamı vermekte olup, kelimenin kökeni Merriam-Webster Sözlüğüne göre, eski Fransızcadaki *desvoluper* fiilinden gelmektedir. Bu terimin günümüz

² Hedefler farklı isimlerle anılmaktadır. Başlangıçta Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri ya da 2030 Ajandası kullanılırken, son zamanlarda Küresel Hedefler adlandırması da yaygınlaşmaya başlamıştır ve bunda, hedeflerin uygulanması için küresel yönetime duyulan ihtiyacın ima edildiği düşünülebilir. Bu çalışmada özgün isimlendirme ve Türkçe kısaltması olarak SGH ile 2030 Ajandası terimleri tercih edilmektedir.

³ UNDP'nin Türkçedeki yerleşmiş hatta kurumsallaşmış karşılığının Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı olduğu düşünüldüğünde, bu uyumsuzluk doğal karşılanmalıdır.

⁴ "Gelişme Hakkına Dair Bildiri". <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/698b5--Gelisme-Hakkina-Dair-Bildiri.pdf> (erişim tarihi: 30.05.2020).

İngilizcesindeki karşılığı da, açma, açığa çıkarma anlamlarında *to unfold* ya da *to unwrap* olarak verilmektedir. Aynı kökten türeyen bir başka sözcük de, *to envelop* olup, bir şeyin üzerini tamamıyla kapatma, örtme anlamını taşımakta, aynı zamanda isim haliyle *envelope* da, mektup ve diğer belgelerin içine konulduğu zarf olmaktadır⁵. Dolayısıyla başına gelen ve olumsuzluk anlamı getiren "-de" ekiyle *to develop*, bir şeyin üzerinin örtülmesi ya da kapatılmasının zıt anlamı olarak, bir şeyin açığa çıkarılması, açılması anlamındadır⁶. Ne gelişmenin, ne de kalkınmanın "development" teriminin bu detaylı açıklamasını doğrudan çağrıştıran bir anlam taşıdığı iddia edilebilir. Yine de gelişmek teriminin, varolan bir şeyin kapasitesinin genişlemesi, açığa çıkmasını ifade etmesi ve konunun insan hakkı boyutunun bu terimle ifade edilmesi nedenlerinden ötürü, bu çalışmada başta gelişme hakkı ve sürdürülebilir gelişme hedefleri olmak üzere, bu terim kalkınmaya tercih edilmiştir.

1.2. GELİŞME HAKKI BİLDİRİSİ'NİN DOĞDUĞU TARİHSEL KONJONKTÜR

Tarih boyunca insan hakları, genellikle belirli ülkelerde yaşanan toplumsal gelişmelerin sonucunda yasal tanınırlığa kavuşmuş, sonrasında bu tanınma diğer ülkelere doğru yaygınlaşmış ve nihayet uluslararası düzeyde koruma altına alınmıştır. Çok genel olarak ifade edilecek olursa, 1789 Devrimi medeni ve siyasi birinci kuşak hakların, 19. yüzyılda yaygınlaşan ve 20. yüzyıla da taşınan işçi

⁵ Merriam-Webster, "To develop", <https://www.merriam-webster.com/dictionary/develop> (erişim tarihi: 18.12.2020).

⁶ Güncel İngilizcede "to develop" fiili, analog olarak çekilen bir fotoğraf filminin negatif halinden pozitifçe çevrilmesi için, "to develop a film" kalıbının kullanımında olduğu gibi ,orijinal anlamına yakın biçimde bazı eylemler için kullanılmaktadır.

hareketleri ve 1917 Devrimi ise, ekonomik ve sosyal ikinci kuşak hakların yolunu açmıştır⁷. Gelişme hakkı bu sürecin başında yer almaktadır ve daha ilginç, burada süreç diğer yönden işlemektedir. Gelişmenin bireysel ve kolektif bir insan hakkı olarak ifade edilmesi ve tartışılması, uluslararası platformlarda başlayan ve halen devam eden bir süreçtir.

Bu tespiti yapmakla birlikte, gelişme hakkının da toplumsal zemininin bulunduğunu ancak bunun daha ziyade, ulusların kaderlerini tayin hakkı ya da terimin Türkçe literatürde de yerleşmiş evrensel kullanımıyla, self-determinasyon ve genel olarak kolektif, dayanışmacı haklar dolayısıyla olduğu belirtilmelidir. Bu zeminde, sömürgecilikten çıkış sürecindeki bağımsızlık hareketleri bulunmaktadır ve bu hareketlerin etkisi, self determinasyon hakkının tanınması ve hatta BM sisteminin temel ilkeleri arasına yazılmasını kolaylaştırmıştır. 1966 yılında yürürlüğe giren Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, uluslararası bağlayıcılığı olan bir insan hakları sözleşmesinin hazırlanması yönündeki uzun yıllar süren çabaların sonucunda gerçekleşirken, her iki sözleşmenin ortak maddelerde, kendi kaderini tayin hakkını tanıması, kolektif hakların gelişiminde önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur.

İkiz Sözleşmelerin kabul edildiği 1960'lı yıllar aynı zamanda, 20. yüzyılda ivme kazanan de-kolonizasyon sürecinin büyük ölçüde tamamlandığı ve BM üye sayısının hatırı sayılır miktarda arttığı bir dönemdir. Ülkelerindeki ekonomik kaynaklar üzerinde egemenliklerini oluşturmak isteyen bu yeni devletler ve diğer gelişmekte olan ülkeler, özellikle BM'nin platformlarını etkin biçimde kullanarak,

⁷ İnsan haklarının tarihsel gelişimine ilişkin sıklıkla kullanılan bu çözümler, genel hatlarıyla doğru ve kapsayıcı olmakla birlikte, her iki kuşakta yer alan hakların ilerleyişinin birbirlerinden kesin hatlarla ayrıldığı da hatırlanmalıdır. 1789 Fransız Devrimi'nin üç temel sloganından eşitliğin, kısmen ekonomik eşitliği de içermesi ya da işçi hareketlerinin genel oy hakkının tanınmasındaki etkisi not edilebilecek örneklerdir.

uluslararası ekonomik düzenin işleyişine müdahil olmaya çalışmışlardır. Buna karşın, iki savaş arası dönemin tüm dünyayı etkileyen politik ve ekonomik kriz ortamının yeniden oluşmaması amacıyla BM sisteminin ekonomideki asli tamamlayıcısı olarak tasarlanan Bretton Woods kuruluşlarında, kayda değer bir etkiye bulunamamışlardır. Bundaki başlıca etken, ironik biçimde iki savaş arası dönemdeki ticari kısıtlayıcı politikalarıyla krizi derinleştiren ülkelerden ABD ve Birleşik Krallık'ın⁸, bir daha böyle bir krizin yaşanmaması amacıyla faaliyet yürütecek olan Dünya Bankası ve IMF'nin kuruluş sürecindeki konferanslar ve diğer platformlarda fiilen tek karar verici pozisyonunda bulunmalarındır⁹. Savaş sonrasında özellikle ABD'nin uzak ara en zengin ülke haline gelmiş olması da, belirleyiciliğini arttıran bir etken olmuştur¹⁰. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler çıkarlarını ve beklentilerini, uluslararası ekonomik işleyişte asıl belirleyici kuruluşlar olan DB ve IMF içerisinde ileri sürmekte zorlandıkları ölçüde, BM'nin tartışma zemini ve aleniyet anlamında etkili ancak dönüştürücülük açısından zayıf politik forumlarına yönelmişlerdir. İstisnai olarak, petrol ihracatçısı ülkelerin örgütü OPEC'in uluslararası ekonomide etkinliğini arttırması, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş pazarlık gücüne kısa bir dönem için de olsa yükseltmiştir¹¹. Ancak bu dönemin kısa sürmüş olması bir yana, petrol ihracatçısı olmayan gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kapasitelerine belirgin bir etkiye bulunmadığı da söylenmelidir.

⁸ Yazar, 1929 Depresyonunu da içine alan bu dönemde ABD ve BK'nın, hem yeni gümrük vergisi yasalarıyla, hem de diğer sınırlamalarla, misilleme politikalarını tetiklediğine dikkat çekmektedir. Madsen, Jakob B. "Trade Barriers and the Collapse of World Trade during the Great Depression", *Southern Economic Journal*, Cilt. 67, No. 4, Nisan, 2001, s. 853 ve s. 859.

⁹ 1947 yılında ABD ve BK'nın, aslan payı ilkinde olmak üzere her iki kuruluştaki oy potansiyeli %50, 11 gelişmiş ülkenin toplam oy potansiyeli de %70 olarak ölçülmüştür. Ayrıntılı veriler için bkz. Zabcı, Filiz. *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler*, İstanbul: Yordam, 2017, s.31 vd.

¹⁰ ABD, 2. Dünya Savaşı'ndan zenginleşerek çıkan tek büyük güç olmuştur. İki veri yeterince açıklayıcıdır; ABD, savaşın sonunda dünya altın rezervlerinin 2/3'ünden fazlasına sahip olmuştu ve imalat sanayisi üretiminin yarısından fazlası, bu ülkede gerçekleşmekteydi. Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Random House, 1987, s. 358.

¹¹ Şenses, Fikret. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İstanbul: İletişim, 2006, s.48.

1.2.1 İnsan Hakları ve Ekonomik Gelişme Temalı Konferanslar ve Bildiriler

Gelişmekte olan ülkelerin BM nezdindeki çabalarını arttırdıkları dönem, aynı zamanda hem insan hakları hem de ekonomik gelişme konularında geniş çaplı uluslararası konferansların düzenlenmesi ve çeşitli belgelerin ilan edilmesiyle, "büyük konferanslar dönemi" olarak anılmaktadır. Bu konferans ve belgelerin bazıları da, gelişme hakkı düşüncesinin olgunlaşmasına zemin hazırlamışlardır.

Bir uluslararası insan hakları sözleşmesi üzerinde uzun yıllar süren çalışmaların, devletler arasındaki ideolojik farklılıklar nedeniyle, iki ayrı sözleşmenin hazırlanmasıyla sonuçlanmasına rağmen, 1968 yılında Tahran'da toplanan Uluslararası İnsan Hakları Konferansı ve 1969 yılında Genel Kurul'un kabul ettiği, Sosyal İlerleme ve Gelişme için Bildiri, bu iki kuşak hakların birbirlerine bağımlı yapısını vurgulamıştır¹². Bunun yanısıra Tahran Konferansı sonuç belgesinde, insan haklarının uygulanmasında kalıcı ilerlemelerin, ekonomik ve sosyal gelişmede sağlam ve etkili ulusal ve uluslararası politikalara bağlı olduğu ifade edilerek, gelişme ve insan hakları arasındaki bağ açık biçimde dile getirilmiştir¹³.

Sonraki onyılda alınan iki Genel Kurul kararı, BM Gelişme Stratejisi (1970) ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin Kurulmasına Dair (YUED) Bildiri (1974), az gelişmişlik sorununda geliştirmekte olan ülkelerin BM düzeyinde elde ettikleri kayda

¹² Malhotra, Rajeev. "The Right to Development: Where are We Today", Sengupta, Arjun; Basu, Moushumi; Negi, Archana, *Reflections on the Right to Development*, Yeni Delhi: Sage, 2005, s.130.

¹³ Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, 1968. University of Minnesota Library: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/l2ptichr.htm> (erişim tarihi: 25.04.2020).

değer kazanımlar olmuştur. Özellikle YUED Bildirisi, izleyen yıllarda gelişmekte olan ülkelerinin uluslararası platformdaki ortak söylemlerinin başlıca referans metni haline gelmiştir. Hatta BM'nin ilgili organları ve kurullarında 1970'li yıllarda gerçekleşen görüşmeler ve pazarlıkların sonucunda ilan edilen kararlardan çıkan ekonomi politikalarına dair ilkelerin, yasal bağlayıcılıkları olmasa da, yeni bir hukuk alanı olarak "uluslararası gelişme hukuku"nun habercisi olabileceği yorumları da yapılmıştır¹⁴. Ne var ki, bu beklentiler gerçekleşmediği gibi günümüzde YUED Bildirisi, büyük ölçüde unutulmuş, neredeyse yalnızca gelişme hakkı tartışmaları bağlamında hatırlanan bir belge haline gelmiştir.

Bu nedenle YUED Bildirisi'nin öngördüğü ekonomik düzeni ve gelişme hakkı ile arasındaki ilişkiyi hatırlamak yararlı olacaktır. Bildiri'ye, çoğu bağımsızlığını yeni kazanmış ve BM'de dönemin iki ideolojik bloğu dışında kalan ülkelerin oluşturduğu G77 grubu önyak olmuş ve bu ülkeler, IMF, Dünya Bankası ve Gümrük Tarifeleri ile Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile temsil edilen, birkaç Batılı devletin etkisi altındaki ekonomik sisteme alternatif pozisyonlarını oluşturmaya çalışmıştır. Bu çabalar Genel Kurul ve BM'nin çeşitli ekonomik komisyonlarında sürdürülürken Bağlantısızlar Hareketi, Afrika Birliği Örgütü, Amerikan Devletler Örgütü ve benzeri oluşumlardan destek bularak, 1970'li yılların başlarında belirli bir ağırlığa ulaşmıştır¹⁵. Bildirinin temelinde, hammadde ihraç eden ülkelerle endüstriyel ürünler ihraç eden ülkeler arasındaki ödeme dengelerindeki açığın, bu iki tip ürünün arasındaki fiyat farklılıkları nedeniyle kapanmasının mümkün olmadığı, dolayısıyla genellikle hammadde ihracatçısı olan gelişmekte olan

¹⁴ De Rivero, Oswaldo. *New Economic Order and International Development Law*, Oxford: Pergamon Press, 1980, s. 10.

¹⁵ Mahiou, Ahmed. "Declaration on the Establishment of a New International Economic Order". *United Nations Audiovisual Library on International Law*, 2011. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_3201/ga_3201_e.pdf (erişim tarihi: 27.04.2020).

ülkelerin, hem tüketim hem de sanayi yatırımları için ihtiyaç duydukları ürünleri elde etmekte geri kaldığı düşüncesi yer almıştır¹⁶.

YUED Bildirisi, uluslararası düzenin eşitsizliklerine işaret eden ve yeni bir ekonomi için ilkeler¹⁷ öne süren bir çerçeve belgesi niteliğinde, bütünlüklü bir stratejiden daha ziyade, bazı gündemlerin derlendiği bir metindir. Dahil olan hemen herkesin, Güney ülkelerinin Kuzey ülkelere karşı konumunu güçlendirme amacını kabul etmesiyle beraber, bu amaca hangi yoldan ulaşılabileceği üzerinde bir uzlaşma sağlanmamıştır¹⁸. Bildiri'de kimi sorunlar somut biçimde ifade edilmekle birlikte, devletlerin uyması beklenen ilkeler açık sorumluluklara bağlanmamıştır. Bildiri'nin durum tespiti özetle şöyledir: Sömürgecilik döneminin sonlanması ve teknolojik gelişmelerin birçok sektörde ilerlemeyi sağlaması, insanların refah seviyelerinin artırılması için önemli olmakla birlikte, dünya nüfusunun çoğunluğunu oluşturan gelişmekte olan ülkeler gelirden azınlık payını almaktadır¹⁹.

Bildirinin 4. maddesi, yeni ekonomik düzenin üzerine inşa edileceği ilkeleri, 20 bent hâlinde ilan etmiştir. Buradaki ilkeler birkaç başlık altında toplanabilir. Bunlar arasında self-determinasyon, tüm ülkelerin ekonomik sistemlerini belirleyebilmeleri ve bundan ötürü ayrımcılığa uğramamaları, bütün devletlerin uluslararası ekonominin sorunlarının çözümüne etkin ve eşit biçimde katılmaları, uluslararası toplumda egemen devletler arasındaki eşitlik ilkesi kapsamında

¹⁶ BM kurullarında da görev yapmış dönemin iki önemli uzmanının ismiyle, "Prebisch-Singer Tezi" olarak anılmaktadır. Eide, Asbjorn. "Human Rights Based Development in the Age of Economic Globalization", Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P. *Development As a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions*, Cambridge: Harvard University Press, 2006. ss. 227 - 260, s. 227.

¹⁷ Karabay, Zafer. *Gelişme Hakkı*, Ankara: Notabene, 2013, s. 70-71.

¹⁸ Gilman, Nils. "The New International Economic Order: A Reintroduction", *Humanity*, Spring 2015, ss.1-16, s. 2.

¹⁹ Declaration on the Establishment of a New International Economic Order 1974, UNGA 3201 (S-VI), 01.05.1974.

değerlendirilebilir ve bu, YUED Bildirisi'nde en güçlü biçimde ifade edilen ilke olarak göze çarpmaktadır. Diğer ilkeler, uluslararası işbirliği ve gelişmekte olan ülkelere yardım, ülkelerin doğal kaynakları üzerindeki hakimiyetleri ve ekonomilerini kendilerinin yönetebilmeleri, uluslararası ekonomik rekabette eşitlikçilik ve gelişmekte olan ülkelerin kendi aralarında da işbirliğini geliştirmeleri başlıkları altında düşünülebilir.

YUED Bildirisi, uluslararası ilişkiler açısından güncel niteliği neredeyse kalmamış bir belge hâline gelmiş olsa da, zamanında gelişmekte olan ülkeler buna dayanarak devletlerarası ekonomik ilişkileri eşitlikçi bir karaktere büründürmek için çabalarını belirli bir noktaya kadar taşıyabilmişlerdir. Bunun en somut sonucu, G77 ülkeleri tarafından taslağı kaleme alınan Devletlerin Ekonomik Hak ve Görevleri Şartı'nın, 3281 sayılı Genel Kurul Kararı ile onaylanmış olmasıdır. Bu Şart, özellikle devletlere kendi ülkelerindeki yabancı mülkiyeti uygun tazminat ödenerek millileştirilmesini hak olarak tanıması ve bu tazminat konusundaki uyuşmazlıkların, millileştiren devletin mahkemelerinde giderilmesi gibi (m.2/c) maddeler içermesinin de neticesinde, gelişmiş ülkeler tarafından benimsenmemiştir²⁰. Buna karşın, YUED Bildirisi'ni yaşama geçirme çabası, bazı kalıcı sonuçlar da vermiştir. GATT'nin Tokyo Görüşmeleri (1979) tanınan ve bugünde geçerliliğini koruyan, gelişmekte olan ülkelerin, şartları gelişmiş ülkeler tarafından tek taraflı olarak belirlenecek biçimde de olsa, ayrıcalıklı muameleden yararlanabilmesi, UNCTAD bünyesinde bu yönde başlatılan çalışmaların sonucunda gerçekleşmiştir²¹.

²⁰ Charter of Economic Rights and Duties of States 1974, UNGA 3281 (XXIX). [https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=a/res/3281\(XXIX\)](https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=a/res/3281(XXIX)) (erişim tarihi: 25.04.2020).

²¹ Sacerdoti, Giorgio. "New International Economic Order", Lachenmann, Frauke ve Wolfrum, Rüdiger. *International Economic Law (The Max Planck Encyclopedia of Public International Law)*, Oxford: Oxford University Press, 2015, s.678-679.

Dönemin bir diğer özelliği, ülkeler arasındaki ideolojik farklılıkların BM platformlarında yoğun biçimde hissedilmesidir. Kapitalist ülkeler, medeni ve siyasi hakları öne çıkarırken, sosyalist ülkeler barış ve silahsızlanma çağrılarına ağırlık vermişlerdir. Eski sömürge ülkelerin gündeminin başlıca noktalarını ise, ayrımcılık sorunları ve özellikle Güney Afrika'daki apartheid rejimi ile az gelişmişlikten kurtulması oluşturmuştur. Bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan bu ülkeler ve diğer gelişmekte olan ülkeler, kapitalist ve sosyalist bloğun güçlü ülkeleri arasındaki siyasi çekişmelerin hakim olduğu tartışma ortamından çıkış için, Senegal'in başlattığı, gelişmenin BM nezdinde bir hak olarak tescil edilmesi girişimlerine destek vermişlerdir²².

Gelişmekte olan ülkeler BM düzeyinde etkilerini arttırdıkları, uluslararası ekonomide ise özellikle 1980'lerle birlikte, edilgen bir pozisyonda kalmaya başlamışlardır. Dış ticaret ve sermaye hareketlerinde korumacılığın ve üretimde ithal ikameciliğin ön planda olduğu politikalar yerini, 1980'li yıllardan itibaren, ihracata dayalı büyüme modellerine ve dış ticaret ile sermaye hareketlerinin serbestleşmesine bırakmıştır. Bu değişen konjunktürde, IMF ve Dünya Bankası tavsiyeleriyle gelişmekte olan ülkelerde uygulanan politikaların bir sonucu da, birçok ülkede yerel para biriminin değerinin düşmesi olmuştur. IMF verilerinden yapılan bir derlemeye göre, seçilen 51 ülke arasından 1970'li yıllarda değerlendirilen yerel para birimi 31 ve devalüasyona uğrayan 12 iken, 1980'li yıllarda bu rakamlar tersine dönmüş ve sırasıyla 15 ve 33 olarak kaydedilmiştir. Bu gelişmeler, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası ekonomide rekabet gücünü azalmasına neden olmuştur²³. Ayrıca 1980'li

²² Marks, Stephen ve Malhotra, Rajev. "The Future of the Right to Development", 2017, s. 3. <https://tinyurl.com/qq4p97t> (erişim tarihi: 27.04.2020).

²³ Boratav, Korkut. "Gelişmekte Olan Ülkelerde Rekabet Gücü Göstergeleri", *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, İstanbul: Yordam, 2010, s. 76-77.

yıllarda gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini derinden etkileyen borç krizi de, bu haneye yazılabilir.

Bu dönüşümü göz önünde bulundurmak, gelişme hakkının doğduğu tarihsel koşulların anlaşılması açısından önemlidir. Uluslararası ekonomide küreselleşmeye doğru yönelimin emareleri olarak nitelendirilebilecek, uluslararası ticaretin serbestleşmesi ya da giderek korumacı kurallardan azade hale gelmesi, buna bağlı olarak sermaye hareketlerinin de serbestleşmeye başlaması, gelişmekte olan ülkelerin edilgenliğini arttırmıştır.

1986 yılında Gelişme Hakkı Bildirisinin Genel Kurul'da kabulünün, bu dönemde gelişmekte olan ülkelerin uluslararası platformda sonraki dönemlere nazaran daha güçlü bir pozisyonda olmasıyla mümkün olduğu söylenebilir. Aslında 1980'li yılların ortalarını, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası toplumda, özellikle her bir ülkenin eşit oyla temsil edildiği platformlarda sayısal avantajlarını kullandığı, ancak genel siyasi iklimin önceki yılların kazanımlarını tehdit etmeye başlayan bir dönüşüme girdiği bir dönem olarak nitelemek daha sağlıklı olacaktır. YUED Bildirisi'nin sönümlenmeye başlaması da bu yıllara denk gelmektedir ve bunda, kapitalist sistemin merkez gelişmiş ülkelerinin Ronald Reagan, Margaret Thatcher, Helmut Kohl gibi siyasi liderlerle girdikleri yolun büyük etkisi bulunmaktadır. Bu dönemde düşünsel ve siyasi iklimde, sermaye yanlısı yapısal reformlar, uluslararası reform girişimlerinin önüne geçmiştir²⁴.

1986 Bildirisi'ne giden yolda önemli bir dönüm noktası, İnsan Hakları Komisyonu'nun 33. Toplantısındaki tarihli kararıyla, gelişme hakkını açıkça bir insan hakkı olarak tanıması ve Genel Sekreter'den, bütün halklar ve bireylerin bu haktan yararlanması için gerekli koşulların çalışılmasını talep etmesidir; bunu takip

²⁴ Uvin, Peter. *Human Rights and Development*, Bloomfield, CT: Kumarian Press, 2004, s. 41

eden dönemde Komisyon ve Genel Kurul'da yürütülen görüşmeler, metnin olgunlaşmasıyla sonuçlanmış ve Gelişme Hakkı Bildirisi 1986 yılında, Genel Kurul'da onaylanmıştır²⁵. Bildiri, gelişmekte olan ülkeler açısından bir başarı olmakla birlikte, YUED konseptinin yeniden canlandırılması arzusu gerçekleşmemiştir. Belgede YUED'e açıkça atıf yapılmakta ve bu doğrultuda devletlerin üzerlerine düşen görevleri yerine getirmeleri salık verilmektedir. Buna karşın atıfın devamında, YUED'in tüm devletler arasında, egemen devletlerin eşitliği, birbirine bağlılık, karşılıklı çıkar ve işbirliğine dayanacağı gibi nispeten muğlak bir ifadeye yer verilmiş, YUED düşüncesi açısından temel öneme sahip, uluslararası işgücü, ticaret ve yardımda yapılması gereken değişikliklere gönderme yapılmamıştır²⁶.

Gelişmenin insan hakkı olarak ilan edilmesiyle sonuçlanan sürecin başlangıcında, hakkın kolektif boyutunun ön planda olduğu, bireyler için bir insan hakkı olmaktan ziyade, halkların hakkı olduğunun savunulduğu görülmektedir. Bu hakkı uluslararası platformlarda ileri sürenler de, çoğunlukla devletlerin - ve özellikle kısa bir zaman önce bağımsız hale gelmiş devletlerin - temsilcileri olmuştur. Gelişme hakkının, aynı zamanda bireysel bir insan hakkı olduğuna ilişkin ilk referanslara, Strazburg merkezli Uluslararası İnsan Hakları Enstitüsü'nün çalışmalarında rastlanmaktadır. 1972 yılında, Senegal Başyargımcı Keba M'Baye, herkesin bir yaşam sürme ve daha uzun yaşama hakkına sahip olduğu vurgusuyla gelişme hakkını savunurken, oldukça yakın bir tarihte aynı kurumun başkanı olan Karel Vasak da, 3. kuşak haklar yaklaşımını öne sürmüş, bu kolektif ya da dayanışma haklarını, gelişme hakkı, daha sağlıklı ve ekolojik dengenin gözetildiği

²⁵ Sengupta, Arjun. "On the Theory and Practice of the Right to Development", Sengupta, Arjun vd. *Reflections on the Right to Development*, Yeni Delhi: Sage, 2005, s. 62.

²⁶ Marks, Stephen. "The Human Rights Framework for Development: Seven Approaches", Sengupta, Arjun vd. *Reflections on the Right to Development*, Yeni Delhi: Sage, 2005, s. 37.

bir çevre hakkı, barış hakkı ve insanlığın ortak mirasının sahipliği hakkı olarak sıralamıştır. Hem M'Baye hem de Vasak, yukarıda aktarılan 1977 tarihli Komisyon kararında yol açıcı insanlar olarak anılmaktadır²⁷. M'Baye gelişme hakkını öne sürerken bir çelişkiye de çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu çelişki, siyasi bağımsızlığını yeni kazanmış gelişmekte olan ülkeler, sömürgeciliğin ekonomi ağırlıklı yeni biçimlerine karşı uluslararası platformda ilkeler oluşturmaya çalışırken, kendi yurttaşlarının ekonomik ve sosyal endişe ve ihtiyaçlarının insan hakları güvencesinden eksik kalması olarak özetlenebilir. M'Baye gelişme hakkı önerisiyle, gelişmekte olan ülkelerdeki bireyle, uluslararası toplum arasında bağ kurarak, devletlerin ağırlığını dengelemeyi amaçlamıştır²⁸.

1986 Bildirisi'ni önceleyen girişimler gelişme hakkının, diğer birçok insan hakkının yerleşiklik kazanmasında görüldüğü üzere ulusal alanda değil, uluslararası platformda belirginlik kazanmaya başladığını göstermektedir. İnsan Hakları Konseyi'nin öncülü olan İnsan Hakları Komisyonu 1981 yılında, sonraki yıllarda çeşitli dönüşümler geçirerek görevini bugün de sürdürmekte olan bir Çalışma Grubu oluşturmaya kararını almış ve bu oluşuma, uluslararası bir belge hazırlaması görevini vermiştir. 1986 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen Gelişme Hakkı Bildirisi de, bu grubun çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bildiri'nin ilanından sonra, 1993 yılında Viyana'da toplanan İnsan Hakları Dünya Konferansı'nın sonuç bildirisi, BM çatısı altındaki çalışmaların yeniden hareketlenmesini sağlamıştır. Genel Kurul'daki 1986 oylamasında gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmının çekimser kalmasının ve ABD'nin ret oyu kullanmasının aksine Viyana Bildirisi, oybirliğiyle ilan edilmiştir. Buna göre Konferans, gelişme hakkının

²⁷ Malhotra, s. 131.

²⁸ Burke, Roland, "Some Rights are More Equal than Others: The Third World and the Transformation of Economic and Social Rights", *Humanity*, 11.06.2014. <https://tinyurl.com/wmmtxlx> (erişim tarihi: 27.04.2020)

temel insan haklarının evrensel ve vazgeçilemez bir parçası olduğunu tanımıştır²⁹. Viyana Konferansı'nın gelişme hakkının yaşama geçirilmesi açısından bir diğer önemli sonucu da, önceki dönemde 1986 Bildirisi'ni hazırlayan ve çalışmalarına belirli süreli görevlendirmelerle devam eden 2. Çalışma Grubu'nun çalışmalarının teşvik edilmesi olmuştur. Ancak izleyen yıllarda 2. Çalışma Grubu, görüş farklılıklarından ötürü Viyana'da ulaşılan uzlaşının ötesinde ilerleme sağlayamamıştır³⁰.

1986 Bildirisi'nin ilanından kısa bir süre sonra, Çevre ve Gelişme için Dünya Komisyonu tarafından hazırlanan ve Bruntland ismiyle anılan Rapor ise, sürdürülebilir gelişme kavramının uluslararası sistemde tarif edildiği ilk metindir. "Bizim Ortak Geleceğimiz" başlığını taşıyan raporun misyonu, tüm ülkeleri çevrenin korunması için ortak bir çabanın sarfedilmesinde birleştirmek olmuş ve sürdürülebilir gelişme kavramı, birçok gelişmekte olan ülkenin bu konudaki isteksizliğini aşmak amacıyla türetilmiştir. Komisyon, bugünün ihtiyaçlarını karşılarken geleceğin ihtiyaçlarından ödün vermeyen gelişmeyi sürdürülebilir olarak tanımlamıştır; yoksulların temel ihtiyaçları doruktaki önemini korumalı, kısıtlamalar çevrenin bugünün ve geleceğin ihtiyaçlarını karşılama yeterliliğine göre, teknik gelişmeler ve toplumsal endişeler gözetilerek getirilmelidir³¹.

²⁹ Iqbal, Khurshid, *The Right to Development in International Law: The Case of Pakistan*, Oxon: Routledge, 2010, s. 21-22.

³⁰ Malhotra, s. 137-138.

³¹ Schoenbaum, Thomas J. ve Young, Michael K, *International Environmental Law: Cases, Materials and Problems*, New Jersey: Lexis Nexis, 2014, s. 108.

1.3. GELİŞMEYE İNSAN HAKLARINI TEMEL ALAN YAKLAŞIMLAR

Gelişme Hakkı Bildirisi, yukarıda özetlenmeye çalışıldığı üzere, bağımsızlığını kısa bir süre önce kazanmış ya da belirli bir siyasi dönüşüm yaşamış ülkelerin, bu yeni siyasi statüleriyle uluslararası ekonomide varlıklarını hissettirmeyi amaçlamalarının ürünü olan çabalarla ilan edilmiştir. Bu insan hakları diline, kendi kaderini tayin hakkının siyasi boyutunu başarıyla yaşama geçirmiş ülkelerin, azgelişmişlik sorununu aşmak için uluslararası hukukta bir kazanım elde etmeye çalışması olarak tercüme edilebilir.

İktisadi kalkınma ya da daha genel olarak gelişme konusunda, insan hakları düşüncesi ve terminolojisini yaşama geçirmeye çalışan yaklaşımların, 1986 Bildirisi'nin kuramsal çerçevesini oluşturduğunu, bu yaklaşımların Bildiri metnini şekillendirdiğini söylemek pek yerinde olmayacaktır. Ayrıca, gelişmeye insan haklarını temel alan bir yaklaşımla gelişme hakkı eşanlı düşünülmemeli, bu ikisinin arasında nüanslar bulunduğu da gözetilmelidir. Herhangi bir siyasi coğrafyadaki gelişme süreci, insan hakları standartlarına genel olarak uygun biçimde yürütülebilir; ancak bu sürecin bir hak olarak tanımlanması, hak sahiplerine iddia etme ya da ileri sürme yetkisi vermekle farklılaşmaktadır³². Gelişmenin hak olarak tanımlanması, gelişme sürecindeki politikaları belirleme ve uygulama yetkisini kullananların üzerinde, hak sahiplerinin etkide bulunmaları imkanını vermektedir.

Bununla birlikte, bu yaklaşımlarla Bildiri metni arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır ve Bildiri'nin ilanını izleyen yıllarda, gelişme sürecindeki uluslararası

³² Sengupta, Arjan. "The Human Right to Development", Andreassen, Brad A. ve Marks, Stephen, *Development as a Human Right: Legal, Political and Economical Dimensions*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, s. 13.

çabaların düşünsel referansları arasında, bu yaklaşımlar önemli bir yer tutmuştur. Uluslararası kuruluşların faaliyetlerinde bu yaklaşımların, örneğin İnsani Gelişme Endeksinin oluşturulmasındaki rolü, ilerleyen bölümlerde daha detaylı olarak incelenecek olmakla birlikte, 1986 Bildirisi çerçevesinde hakkın analizinden önce bu yaklaşımların ortak temel kavramları üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Çoğul kullanımdan da anlaşılabilceği üzere, gelişme süreci için insan haklarını temel alan birden fazla yaklaşım bulunmaktadır. Bunları derlediği makalesinde Stephen Marks, bütünsel, haklar temelli, sosyal adalet, gelişme hakkı, sorumluluklar, insan hakları eğitimi olmak üzere, çeşitli farklılıklar gösteren yedi yaklaşım tespit etmektedir³³. Bu tespite atıf yapmakla beraber, anılan yaklaşımların arasındaki farklılıkların, öne çıkardıkları meseleler ya da yöntemler ölçeğiyle sınırlı olduğu ve aralarındaki açının çok geniş olmadığı söylenmelidir.

Bu yaklaşımları geliştiren ya da kullananlar, araştırmacılar, aktivistler ya da uluslararası kuruluşlar olabilmektedir ve aralarındaki farklılıklar bir yana, bazı noktaların ortak kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Bir sınıflandırmaya göre bunlar, uluslararası insan hakları çerçevesinin uygulanmasını ifade etmek, güçlendirme, hesap verebilirlik, katılımcılık, ayrımcılık yasağı ve kırılgan gruplara öncelik verilmesi, olarak sıralanmaktadır³⁴.

³³ Marks, Stephen, "The Human Rights Framework for Development: Seven Approaches", s. 25 vd.

³⁴ Yazar, katılımcılık ve hesap verebilirliği ayrı başlıklar altında ele almıştır ancak bu ikisi arasındaki etkileşim, birlikte değerlendirilmelerini makul kılmaktadır. Twomey, Patrick. "Human Rights-Based Approaches to Development: Towards Accountability", Baderin, Mashood ve Mc Corquodale, Robert. *Economic, Social and Cultural Rights in Action*, Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 49.

1.3.1. Uluslararası İnsan Hakları Çerçevesinin İfade Edilmesi: Bütüncül Yaklaşım

Soğuk Savaşın ideolojik rekabetinin etkili olduğu yıllarda, insan haklarının kategorilere ayrılması eğilimine karşı gelişen bütüncül (holistic) yaklaşım, Soğuk Savaş sonrası dönemde bazı uluslararası kuruluşların insan haklarını perspektifini oluşturmuştur. Bu dönüşümde, gelişme hakkının da bir insan hakkı olarak benimsendiği 1993 Viyana Konferansı'nın, bütün hakların birbirlerine bağlı karakter taşıdığı tespitini onaylaması bir köşetaşı olmuştur. Hatta Soğuk Savaş sonrası dönemde insan haklarını kategorilere ayırarak, bir kategoriye diğerinden üstün tutmanın ideolojik mantığının kalmadığı düşüncesi sıklıkla dile getirilmektedir³⁵.

Bütüncül yaklaşımı benimsediği gözlemlenen bu kuruluşlardan Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın, insan hakları temasına ayırdığı 2000 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda, insan haklarının kategoriler ya da kuşaklarla değerlendirilmesinin gerekçelerini oluşturan, negatif-pozitif, hemen gerçekleştirilen-aşamalı olarak gerçekleştirilebilen, gerçekleşmesi için maddi kaynaklar gerektiren ya da gerektirmeyen, niteliksel ya da niceliksel olarak ölçülebilen gibi ayrımların istisnalarına işaret edilmiş ve bu ayrımların birer mit olduğu savunulmuştur³⁶. Program daha güncel olarak, bu minvaldeki insan hakları yaklaşımı sayesinde, karmaşık güç dinamikleri ve yapısal eşitsizlikleri daha iyi anladığını, bu sayede de

³⁵ Marks, Stephen, "The Human Rights Framework for Development: Seven Approaches", s. 25.

³⁶ UNDP. "Human Development Report 2000: Human Rights and Human Development", s. 93. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/261/hdr_2000_en.pdf (erişim tarihi: 26.04.2020).

gelişme planlamasını daha stratejik ve sürdürülebilir olarak gerçekleştirebildiğini belirtmektedir³⁷.

Bütüncül yaklaşımın çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından benimsenmesi dikkate değer bir ilerleme olmakla birlikte, insan haklarının yorumlanması ve uygulanmasında devletlerin halen farklılaşan öncelikler taşımakta oldukları da görülmektedir. İnsan Hakları Konseyindeki tartışmalar, Konseyde görüşülen konular üzerine alınan kararlarda devletlerin çıkarları doğrultusunda, bloklar halinde oy kullanmaları³⁸ ya da bu çalışmanın ilgili yerlerinde üzerinde durulduğu gibi, Gelişme Hakkı Çalışma Grubunun raporlarına yansıyan görüş ayrılıkları, farklı önceliklerin halen geçerli olduğunu göstermektedir. Bu farklılıkların, Soğuk Savaş döneminde görüldüğü üzere, ideolojik ayrılıklardan ziyade, daha pratik, güncel çıkarlar üzerinden şekillendiği de söylenebilir; bununla birlikte devletlerin tutarlı bir biçimde tüm insan haklarına eşit önemi verdiğiinden emin olmak mümkün gözükmemektedir³⁹.

1.3.2. İnsan Yeterliliklerinin Arttırılması ve Güçlendirme

Genellikle Amartya Sen ile anılan bu yaklaşıma göre gelişme, daha çok mal ya da hizmeti satın alabilmek değil, istenilen yaşamı sürdürebilmek için gerekli

³⁷ UNDP. "Democratic Governance and Peacebuilding: Rule of Law, Justice, Security and Human Rights". <https://tinyurl.com/yb83zkej> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁸ İnsan Hakları Konseyi'nde devletlerin oy kullanma eğilimlerini inceleyen bir araştırma, AB ülkeleri ve İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinin, görüşülen tasarıların içeriğinden bağımsız olarak, ağırlıklı olarak aynı yönde oy kullandığını belirtmektedir. Bkz. Hug, Simon ve Lukacs, Richard. "Preferences or blocks? Voting in the United Nations Human Rights Council", <https://tinyurl.com/rbh7t6t> (erişim tarihi: 27.04.2020).

³⁹ Bu konuda, ESKHS'ye taraf devlet sayısının, MSHS'ye taraf devlet sayısından hatırı sayılır miktarda düşük olması gibi, üzerinde düşünülmesi gereken pek çok gösterge bulunmaktadır.

özgürlüklerin genişlemesidir. Yeterlilikler yaklaşımı, özgürlüğü gelişmenin önde gelen amacı, siyasi ve ekonomik özgürlükleri ise gelişmeye ulaşmadaki araçlar olarak ele almaktadır⁴⁰. Özgürlük alanları genişleyen bireyler, kapasitelerini ya da yeterliliklerini arttırabilecek ve ekonomik ve toplumsal yaşamın bir parçası haline gelebileceklerdir. Eğitim ve haberleşmeyi de içermesi gereken bu özgürlükler sayesinde, gelişme süreci zor durumdakilere yönelen bir hayırseverlik faaliyeti olmayacak ve bireylerin güçlendirilmesi sağlanacaktır⁴¹.

Yeterlilikler yaklaşımını geliştiren bir diğer yazar Nussbaum, bu yaklaşımın İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ile bağlı olduğunu belirtip, hangi özgürlüklerin bu çerçevede düşünülmesi gerektiğini gösteren, on maddelik bir liste ortaya koymuş ve bu sayının artırılıp ya da azaltılabileceğini, ancak sonuç olarak kesin bir listeye ulaşılması gerektiğini savunmuştur⁴². Sen ise, böyle bir listenin didaktik olacağını ve hangi yeterliliklerin daha iyi olduğuna ilişkin demokratik bir tartışmayı kapatacağı uyarısında bulunmaktadır. Burada Nussbaum'un bir liste oluşturmasındaki amaç, özellikle geleneksel kültür çevrelerinde ya da toplumsal cinsiyet eşitliğine uzak olan bölgelerdeki kadınların yaşamları üzerinde baskı oluşturabilen özgürlüklerin dışarıda bırakılmasıdır⁴³. Nussbaum ayrıca, yeterlilikler yaklaşımının ortaya konulmasından önce de, bu yaklaşımın özünün Evrensel Bildiri'de zaten yer aldığını savunarak, yeterlilikler yaklaşımı ile insan hakları arasında bir bağ kurmaktadır. Buna göre, Evrensel Bildiri'nin 28. maddesinde içerilen, herkesin bu belgede yer alan hak ve

⁴⁰ Sen, Amartya. *Özgürlükle Kalkınma*, (çev. Alogan, Yavuz), Ayrıntı: İstanbul, 1999, s. 14-15.

⁴¹ Twomey, s. 52.

⁴² Nussbaum, Martha. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*, Cambridge: Harvard University Press, 2011, s. 33-34.

⁴³ Lopez-Fogues, Aurora ve Cin, Firdevs Melis. *Youth, Gender and the Capabilities Approach to Development*, Londra: Routledge, 2017, s. 5.

özgürlüklerin tam anlamıyla gerçekleşebileceği bir toplumsal ve uluslararası düzene hakkı olduğu ifadesinin felsefi açıdan en tutarlı yorumu, yeterlilikler yaklaşımıdır⁴⁴.

Haklar bir anlamda da, insanlara ve topluluklara verilen yetkilendir. Bu yetki, hakkın öngördüğü olanaklara ulaşamaması durumunda, hak sahiplerini sorumlular nezdinde hakkını ileri sürmesine imkan tanır. Bir gelişme hedefinin bir insan hakkı olarak tanımlanması durumunda, kaynakların kıtlığından ayrımcı pratiklere kadar, insanların kapasitelerini kısıtlayan engeller karşısında, hak sahibine harekete geçme şansı tanımaktadır⁴⁵.

1.3.3. Hesap Verebilirlik

İnsan haklarını temel alan yaklaşımlar açısından hesap verebilirliğin anlamının anlaşılması için, Binyıl Gelişme Hedefleri (BGH) üzerine yapılan bir çalışmadaki tariftten yararlanılabilir. Buna göre hesap verebilirlik, politika uygulayıcıları ve diğer görev sahiplerinin, eylemlerinden etkilenenlere karşı, uluslararası insan haklarından türeyen şeffaf ve nesnel standartlar ölçüsünde sorumlu tutulabilmeleridir⁴⁶.

Hesap verme hangi platformlarda ya da hangi sorumluluklar çerçevesinde olacaktır? Burada ulusal sorumluluklar açısından yargısal yollar ya da dilekçe hakkı,

⁴⁴ Nussbaum, Martha. "Capabilities, Human Rights and the Universal Declaration", Weston, Burns H. ve Grear, Anna. *Human Rights in the World Community: Issues and Action*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 4. Baskı, 2016, s. 33.

⁴⁵ De Schutter, Oliver, *International Human Rights Law: Cases, Material, Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 184.

⁴⁶ Darrow, Mac. "Master or Servant: Development Goals and Human Rights", Langford, Malcolm vd. *The Millenium Development Goals and Human Rights: Past, Present and the Future*, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 85.

bilgilenme hakkı gibi siyasi hakların kullanılmasının sonucunda, devletin ilgili makamlarının bu hakların tatmini için vereceği yanıtlar gibi yerleşmiş usullerin dışında, yeni yöntemlerin de geliştirilmesi gerektiği kabul edilmelidir. İnsan haklarını temel alan bir çerçevede hesap verebilirlik, yeni yasalar ve politikaların yaşama geçirilmesini, tazminat için yeni kurumların, idari mekanizmaların oluşturulmasını gerektirebilir⁴⁷.

Hesap verebilirlik, genellikle devletlerin içeriye dönük sorumlulukları ve görevleri bağlamında değerlendirilmektedir. Devletlerin, özellikle gelişme konusunda uluslararası işbirliği ve yardım yükümlülüklerinin yerine getirilmediği durumlarda, denetlenmeleri ve hesap vermelerinin üzerinde nadiren durulmaktadır⁴⁸.

Hesap verebilirlik konusunda soru işaretleri bulunan bir diğer alan, devletler haricindeki sorumluluk sahibi aktörlerin hangi usullerle denetlemeye tabi tutulacağıdır. Binyıl Gelişme Hedefleri döneminde Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'yle, İnsan Hakları Komisyonu'nun aynı konudaki özel raportörünün ortak açıklaması, çeşitli paydaşların hesap verebilir olması gerekliliğini onaylamakta ve bu paydaşlar arasında, uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları, bağışçılar ve ulus aşırı şirketleri saymaktadır⁴⁹. Devletler dışındaki sorumluluk sahiplerinin kimlikleri ve bunların hesap verebilir olması gerekliliği üzerine, atıf yapılabilecek başka belge ve metinler de bulunmaktadır. Ancak özellikle uluslararası şirketlerin faaliyetlerinin, insan hakları üzerinde olumsuz etkide bulunduğu

⁴⁷ Hansen, Jakob Kirkemann ve Sano, Hans-Otto. "The Implications and Value Added of a Rights Based Approach", Andreassen, Bard Anders ve Marks, Stephen. *Development as a Human Right*, Cambridge: Harvard University Press, 2006, S. 48.

⁴⁸ Ibhawoh, Bonny. "The Right to Development: The Politics and Polemics of Power and Resistance". *Human Rights Quarterly* 33, 2011, s. 98.

⁴⁹ "The Millennium Development Goals and economic, social and cultural rights. A Joint Statement by the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights and the UN Commission on Human Rights' Special Rapporteurs on Economic, Social and Cultural Rights", 29.11.2002, para. 3–4, aktaran: De Schutter, Oliver, s. 185.

durumlarda, bu şirketlerin hesap verebilir olması ilke olarak kabul edilirken, bu ilkenin nasıl yaşama geçirileceğinin netleştiğini söylemek güçtür. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin 24 No.lu Genel Yorumu (2017) bu şirketlere, politikaları ve usullerinde insan haklarına saygı sorumluluğunu nasıl yerine getirdiklerinin açıklandığı raporlar hazırlamak ve Sözleşme'deki hakların ihlali durumunda, hesap verme ve tazminat ödemedede etkin tedbirleri almak görevlerinin yüklenebileceğini, bir hesap verme usulü olarak önermektedir⁵⁰.

1.3.4. Katılımcılık

Gelişmeye insan hakları odaklı yaklaşımlarda katılımcılık, bireylerin ve toplulukların ekonomik ve sosyal süreçlere aktif olarak dahil olmaları anlamına gelmektedir. 1986 Bildirisi'nde belirtildiği biçimiyle bireylerin ve halkların gelişme sürecine katılımı aktif, serbest ve anlamlı olmalıdır. İnsan haklarını temel alan yaklaşımlar da katılımcılığın, gelişme politikalarından yararlanan kesimlerle protokol düzeyindeki temaslarla sınırlı olamayacağını, yerel toplulukları, sivil toplumu, azınlıkları, kadınların ve hayatları etkilenen diğerlerinin kararların alınmasına katılmalarını da kapsamaması gerektiğini savunmaktadır⁵¹.

Gelişme sürecine aktif, serbest ve anlamlı katılım kavramıyla, yerli halkların kendilerini etkileyen bir gelişme süreci sözkonusu olduğunda, önceden, bilgilendirilmiş ve serbest onayına başvurulması ilkesi arasında semantik bir ilişki olduğu düşünülebilir. Bu ikincisi, yerli halkların hakları ve onların gelişme sürecine

⁵⁰ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No: 24: On State obligations under the ICESCR in the context of business activities". E/C.12/GC/24, 2017, para.33

⁵¹ Hansen ve Sano, s. 49.

katılımı açısından değerli olmak ve ilerleyen safhalarda ele alınacak olan örneklerde görüldüğü üzere, çeşitli mahkeme kararlarında da başvuru olan bir ilke olmakla birlikte, aktif ve anlamlı katılımın, salt bir projeye verilen onay ile karşılanmasıyla yetinilmemelidir. Bu her ne kadar, belirli bir proje ya da politika uygulamasından olumsuz etkilenebilecek olan birey ve topluluklar açısından değerli bir imkan sunsa da, sonuç olarak edilgen bir pozisyona işaret eder. Bu açıdan, gelişme hakkının katılma, katkıda bulunma ve sonuçlarından yararlanma yetkilerini öne çıkarması, bireyler ve toplulukların, kendilerinin yaratacağı kolektif ve özgün girişimlere bir güvence sunduğu için, aktif katılımıcılığın önünü daha çok açmaktadır. Bu konu somut örneklerle çalışmanın üçüncü bölümünde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

1.3.5. Ayrımcılık Yasağı ve Hassas Gruplar

Ayrımcılık yasağı, yalnızca gelişmeye insan haklarını temel alan yaklaşımların değil, insan haklarının doğal, neredeyse kendiliğinden bir bileşenidir. Bir başka ifadeyle hiç kimsenin medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerinde ayrımcılığa uğramadan, diğer herkesle eşit hak ve güvencelere sahip olması, insan haklarının evrenselliği, her yerde herkes için geçerli olması ilkesinden yapılan doğal bir çıkarımdır. Gelişme sürecinde insan haklarını temel alan yaklaşımlara göre ayrımcılık yasağının özel önemi, ayrımcılıkla yoksulluk türleri arasında birbirini besleyen bir ilişki olmasıdır⁵². Ayrımcılık, ekonomik yoksulluk koşullarında yaşayan bireyler ve grupların bu durumlarını belirleyen tek etken

⁵² Irk ayrımcılığı ve yabancı düşmanlığı ile yoksulluk ve azgelişmişlik arasında böyle bir ilişki olduğu tespitinde bulunan çeşitli uluslararası belgeler bulunmaktadır. Bkz. Durban Bildirisi ve Eylem Programı (2001) , para. 18. http://www.un.org/en/durbanreview2009/pdf/DDPA_full_text.pdf (erişim tarihi: 25.04.2020).

olmamakla birlikte, sıklıkla önemli bir neden olmakta ve yoksulluktan çıkış için ayrımcılığa maruz kalmama, yine tek koşul olmamakla birlikte başlıca şartlardan birisi olmaktadır.

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin ayrımcılık konusundaki genel yorum kararı, dil, din, ırk vb. daha geniş nüfus kesimlerine uygulanan ayrımcılık türlerini tanımladıktan sonra, önceleri gözardı edilebilen ancak son zamanlarda daha çok dikkat çekilen ve nispeten daha dar kesimlere uygulanan, engellilik, medeni durum, yaş, cinsel yönelim vb. ayrımcılık zeminlerine de işaret etmektedir. İkinci liste daha çok, hassas gruplar olarak nitelendirilen kesimlere ilişkindir⁵³.

İnsan hakları literatüründe, yaralanmaya, zarar görmeye açık anlamındaki hassas gruplar nitelemesi sıklıkla kullanılmakla birlikte, tanımlamayı kafa karıştırıcı, karmaşık ya da müphem bulan değerlendirmelere rastlanmaktadır⁵⁴. Bu değerlendirmeler, terimin hemen tüm insanların ortak bir niteliğine işaret etmesi, bir başka deyişle insanın, yaşamını sürdürebilmesi için çeşitli toplumsal ve özellikle modern zamanlarda kurumsal desteklere ihtiyaç duyan bir canlı olması ve bu desteklerden yoksun olduğu durumlarda da, zarar görmeye açık bir canlı türü olmasından kaynaklanmaktadır. Kısacası, geniş anlamda her birey ya da topluluk, varoluşsal nedenlerle yaralanmaya açık ve dolayısıyla hassas bir konumdadır⁵⁵. İnsan hakları ihlalleri karşısında daha kırılgan ya da haklardan yararlanmaya daha uzak oldukları için, bazı bireyler ve grupların hassas olarak nitelendirilip, bunların daha

⁵³ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:20". Economic and Social Council: 2009, <https://digitallibrary.un.org/record/659980?ln=en> (erişim tarihi: 25.04.2020).

⁵⁴ Peroni, Lourdes ve Timmer, Alexandra. "Vulnerable Groups: The Promise of an Emerging Concept in European Human Rights Convention Law", *I•CON*, 2013, Cilt. 11 No. 4, s. 1058.

⁵⁵ Turner, Bryan S. *Vulnerability and Human Rights*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2006, s. 26 vd.

özel koşullarda korunmalarının sağlanması için ise öncelikle, bu bireyler ve gruplar tespit edilmelidir. Bu tespit yapılırken, yargı uygulamalarında ve çeşitli uluslararası belgelerde yer verilen yorumlardan yararlanılabilir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında Romanlar, zihinsel engelliler, HIV virüsü taşıyanlar ve sığınmacılar, hassas gruplar olarak değerlendirilmektedir⁵⁶.

Hassas gruplar, belirli haklar açısından da tanımlanabilmektedir. Birleşmiş Milletler Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri, ikinci ve daha ileri seviyelerde parasız eğitimin aşamalı olarak gerçekleştirilmesinde, engelli çocuklar, azınlıklar, mülteciler, yasal statüsü bulunmayan göçmenlerin çocukları, sosyal kurumlarda kalan çocuklar, uzak kırsal bölgelerde ya da yoksul mahallelerde yaşayan çocukları bu kapsamda saymaktadır⁵⁷. Bu kategorizasyonların pratik sonuçlarına varsayımsal bir örnek verilebilir. Mesleki becerisi ya da kültürel kapasitesini arttırmak amacıyla yaşam boyu öğrenim imkanlarından yararlanmak isteyen ancak yaşam şartlarından ötürü bunu gerçekleştiremeyen bir yetişkinden ziyade, yoksul bir bölgede yaşayan ve ailesinin geçimine katkıda bulunmak için örgün öğretime katılmak yerine çalışma baskısı altında olan bir çocuk hassas olarak değerlendirilecek ve onun özel bir korumadan yararlanması sağlanacaktır.

Hassas gruplar, insan hakları üzerinde zaten ciddi olumsuz etkiler yaratan doğal felaketler ve koşulların sonuçları karşısında da, daha korumasızdır. İklim değişikliği nedeniyle şiddetlenen ya da daha öngörülemez hale gelen doğal afet ve tehlikelerin, hasat kayıplarına, evlerin ve diğer binaların yıkılmasına, gıda

⁵⁶ 2013 yılına kadar alınan kararlar ışığında, AIHM tarafından hangi grupların hassas olarak değerlendirildiği için bkz. Peroni ve Timmer, s. 1060 vd.

⁵⁷ UN Human Rights Council. "Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights", 21/11, 27.09.2012, m. 88/d, <https://tinyurl.com/y2bu343f> (erişim tarihi: 25.04.2020).

güvensizliğine yol açması, yoksulların koşullarını daha da kötüleştirmektedir⁵⁸. İnsan Hakları Konseyi'nin kararıyla duyurulan Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları İlkeleri içerisinde yer alan bu tespit üzerinde düşünüldüğünde, bazı ülkelerin bir bütün olarak bu kategoriye girdiği sonucuna varılabilir. 2030 Ajandasının kabul edildiği Genel Kurul toplantısında söz alan küçük ada devletlerinin temsilcilerinin en çok üzerinde durdukları tema da, kasırgalar ve kuraklıkların olumsuz etkilerinin iklim değişikliği sürecinde daha kalıcı hale gelmesi olmuştur. Küçük ada devletleri borçlanarak, bu olumsuz etkileri gidermek, yıkılanları yeniden yapmaya çalışmaktadır ve bu da, zaten kısıtlı olan kaynaklarının ilerlemeye değil, mevcut olanı korumaya harcanması anlamına gelmektedir⁵⁹. Dolayısıyla gelişmekte olan ülke devletlerinin, bu zararlar karşısında uluslararası toplumdan bazı taleplerinin olması, özellikle kendilerinin iklim değişikliği konusundaki sorumlulukları çok az olduğu ve hatta küçük ada devletleri gibi bazılarında herhangi bir sorumluluk atfetmek rasyonel olmayacağı için, son derece doğaldır. Gelişme hakkı, bu taleplerin güçlendirilmesine katkı sağlayabilir.

1.4. GELİŞME HAKKININ ÖZELLİKLERİ

Uluslararası insan hakları hukukunun bir parçası olan ancak herhangi bir sözleşmeyle güvence altına alınmayan haklar arasında gelişme hakkının, bunlar arasında bir sözleşmeyle güvence altına alınması konusunda en çok çaba harcanan ve

⁵⁸ IPCC. "Chapter 13: Livelihoods and Poverty", *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation and Vulnerability*, <https://tinyurl.com/y2qacp2n> (erişim tarihi: 18.10.2020).

⁵⁹ Zirvede konuşan Saint Lucia Başbakanı Kenny Devis Anthony, ülkesinin 2010-2015 yılları arasında 3 kasırga ve 2 ciddi kuraklık döneminin etkileriyle uğraşmak durumunda kaldığını belirtmiştir. Telesur, Youtube Kanalı. "UN Speeches: 2015 Sustainable Development Summit" https://www.youtube.com/playlist?list=PLNAlnQ4hvLtRNL1oPD7ZoBINItpmUtpI_ (erişim tarihi: 26.04.2020)

üzerinde tartışma yürütülen hak olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hakkın özelliklerinin incelenmesine, en somut biçimde ifade edildiği 1986 Bildirisi'nin hukuki niteliğinden başlamak yararlıdır.

1.4.1. Gelişme Hakkı Bildirisi'nin Niteliği

1986 Bildirisi, uluslararası hukukta pozitif bir norm oluşturmamaktadır. Bununla birlikte, teamül hukukunun bir parçası olarak, uyulması gereken bir yükümlülüğe temel teşkil edip etmediği sorusu üzerinde durulabilir. Yazılı hukuk belgesi biçiminde olmayan bir düzenlemenin, teamül hukuku içerisinde bir kural olarak kabul görebilmesi için, bazı şartların karşılanmış olması gerekmektedir. Bunlar aynı zamanda, teamül hukukunun nesnel ve öznel unsurları olarak da ifade edilmektedir⁶⁰. Nesnel ya da objektif unsur, devletlerin pratiğine ilişkindir. Pozitif yazılı norm olmamakla birlikte, devletlerin uzun süreli ve tutarlı uygulamalarıyla bir ilkeyi benimsemeleri, o ilkenin geleneksel hale gelmesi ve dolayısıyla bir hukuk kuralı olarak kabul görmesi sonucunu beraberinde getirebilir. Ancak bir ilkenin, uluslararası teamül hukukun parçası haline gelebilmesi için, devlet pratiğinin yerleşmiş olması yeterli olmayıp, devletlerin bu ilkeyi hukukun bir parçası olduğu inancıyla benimsemiş ve uygulamalarına yansıtılmış olmaları gerekmektedir. *Opinio juris* olarak ifade edilen bu inanış teamül hukukunun öznel unsurunu oluşturmaktadır. Devletlerin bir ilkeyi benimseyip uygulamalarına yansıtılmaları halinde, bu ilkenin bir teamül kuralına dönüşmüş olacağı kabul edilmektedir. *Opinio*

⁶⁰ Teamül hukuku ve *opinio juris* üzerine tartışmaları derleyen yakın tarihli bir çalışma için bkz. Sender, Omri ve Wood, Michael, "A Mystery No Longer? *Opinio Juris* and Other Theoretical Controversies Associated with Customary International Law", *Israel Law Review*, Cilt.50, No. 3, Kasım 2017 , s. 302-303.

juris, oldukça soyut ve varlığının tespit edilmesi zor bir durumdur; bu nedenle de bir kuralın uluslararası teamül hukukunun parçası haline gelmesi uzun yıllar alabilmektedir. 1986 Bildirisi'nin dili de, özellikle yükümlülük yerine sorumluluk teriminin tercih edilmesinde görüldüğü üzere, kendi başına bir hukuki yükümlülük oluşturmaya yetecek kadar somut değildir⁶¹. Dolayısıyla gelişme hakkının, 1986 Bildirisi ile tasarlandığı haliyle *opinio jurise* temel oluşturabilecek bir somutluk taşımadığını kabul etmek gerekir. Bununla birlikte, devletlerin büyük bir çoğunluğunun 1986 Bildirisi'ne onay oyu vermiş olması ya da 1993 Viyana Konferansı ile gelişme hakkını diğer tüm insan hakları gibi bir insan hakkı olduğunu kabul etmiş olması, Afrika bölgesel insan hakları rejiminde gelişme hakkının bağlayıcı biçimde tanımlanması gibi olgular, gelişme hakkı açısından belirli bir devlet pratiğinin oluştuğunu göstermektedir. Ancak bu, somut yükümlülükler getirmediği için, devletler gelişme hakkı konusunda destekleyici beyanlarda bulunurken, bunu olabildiğince uygulamaya yansıtıkları da bir an için kabul edilse bile, bu pratiklerini hukukun gereğini yerine getirmek için mi, yoksa bir dayanışma ya da iyi niyet ifadesi olarak mı ortaya koydukları tartışmalıdır. Bir ihtimal üzerinden düşünülecek olursa, Resmi Gelişme Yardımının (RGY), gelişme hakkına bağlı bir yükümlülük olarak tanımlanması halinde, gelişme hakkının bir *opinio juris*'e temel oluşturma potansiyeli artacaktır⁶².

Bu düşünce egzersizinden sonra, gelişme hakkının en azından bu aşamada teamül hukukunun bir parçası olmaktan uzak olduğu ifade edilebilir. Uluslararası pozitif hukukun da bir bileşeni olmadığı aşikar olduğuna göre, 1986 Bildirisi'nin hukuki niteliği için geriye "yumuşak hukuk" seçeneği kalmaktadır. Bu nedenle, 1986

⁶¹ Linarelli, John, "Law, Rights and Development", *Research Handbook on Global Justice and International Economic Law*. Cheltenham: Edward Elgar, 2013, özellikle s. 306 vd.

⁶² Araştırmanın ilgili bölümünde değinildiği üzere, RGY ile öngörülen oranda kaynağı gelişmekte olan ülkelere aktaran gelişmiş ülkelerin sayısının son yıllarda artmakta oluşu, bu konuda yaygın bir devlet pratiği oluştuğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bildirisi'nde düzenlendiği biçimiyle gelişme hakkının içeriğine ve gelişme hakkının özelliklerine ilişkin ayrıntılara girmeden önce, bu çalışmada atıfta bulunulan birçok belgenin yasal niteliğini açıklayan yumuşak hukuk kavramı üzerinde kısaca durmak aydınlatıcı olacaktır.

Uluslararası hukukta yumuşak hukuk nitelemesi, birçok farklı alandaki belge ve metinler için kullanılabilir. Yumuşak hukuk metinleri anlaşmalar, gönüllülük esasına dayalı kararlar, tavsiye kararları, standartlar gibi çeşitli formlarda oluşturulabilir⁶³. Terim hakkında çeşitli tanımlamalar yapılmış olmakla birlikte genel yaklaşım, sözkonusu belgeyle ifade edilen kuralların bağlayıcı olması ya da olmaması ayrımını gözetmektedir. Örneğin bir araştırmada, yumuşak hukuk belgelerinde yasal bağlayıcılığı bulunan yükümlülüklerden ziyade, isteğe bağlı ifadeler yer aldığı, devletlerin sorumlulukları zayıfladıkça da, belgenin yasal niteliğini kaybettiği tespiti yapılmaktadır⁶⁴. Yumuşak hukuk belgelerinin bu çeşitliliği, alt ayrımların yapılmasına da yol açmıştır. Bu yola başvuranlardan Chinkin, anlaşmalarda yer alan ancak yumuşak hükümlülükler içeren kuralları "yasal yumuşak hukuk", uluslararası ve bölgesel kuruluşlar tarafından alınan kararları "yasal olmayan yumuşak hukuk" olarak kategorize etmektedir. İlk kategoride yer alan kurallara devletler, aralarındaki yasal bağlayıcılığı olan anlaşma ve sözleşmelerde, koşullar değiştiği takdirde kendilerine manevra alanı yaratabilmek amacıyla başvururken, ikinci kategorideki yumuşak hukuk belgelerine, uluslararası ekonomik düzenin yapısı ve planlaması üzerine istekler yol açabilmektedir⁶⁵.

⁶³ Fajardo, Teresa. "Soft Law". *Oxford Bibliographies*, <https://tinyurl.com/vzfkeaz> (erişim tarihi: 27.04.2020)

⁶⁴ Guzman, Andrew T. ve Meyer, Timothy L. "International Soft Law". *Journal of Legal Analysis*. Cilt: 2, No: 1, 2010, s. 173.

⁶⁵ Chinkin, Christine M. "The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law", *The International and Comparative Law Quarterly* 38, no. 4 (1989), s. 851-853.

Chinkin'in getirdiği bu ayrıma göre, 1986 Bildirisi ve bu araştırmada değinilen YUED Bildirisi, Viyana Konferansı Bildirisi (1993), Rio Bildirisi (1992) gibi belgeler, yasal olmayan yumuşak hukuk kategorisine girmektedir. Bu sınıflandırma yasal pozitivizmi çağrıştırmakla birlikte, bir inceltmeyle "pozitif norm olmayan yumuşak hukuk" nitelemesi de kullanılabilir. Yine not düşmek gerekir ki, Chinkin'in atıfta bulunulan makalesinin üzerinden geçen süre boyunca, insan hakları ve evre sorunları da dahil olmak üzere, yumuşak hukuk belgelerinin çeşitliliği artmıştır.

1.4.2. Gelişme Hakkının İçeriği

Bildiri'nin birinci maddesine göre gelişme hakkının içeriği, üç alanda geçerlidir ve hak aynı zamanda  yetki vermektedir. Buna göre bireyler ve halklar, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve bunlardan yararlanma yetkilerine sahiptir. Birinci maddenin ikinci fıkrası ile hakkın uluslararası hukukla bağlantısı kurulmuş ve içeriği biraz daha somutlaştırılmak istenmiştir.

Uluslararası hukukla bağlantı iki temel sözleşme üzerinden kurulurken, hakkın, doğal zenginlikler ve kaynaklar üzerinde tam egemenliği de kapsayacak biçimde, halkların self-determinasyon hakkının kullanılması anlamına geldiğinin belirtilmesi de, somut bir hak düzenlemesinden ziyade oldukça geniş bir çerçeveye işaret eden tanımın açıklanması anlamındadır. Bu, Bildiri'ye önayak olan gelişmekte olan ülkelerin, self-determinasyonla güvence altına alınan siyasi egemenliği ekonomik egemenlikle tamamlama çabalarını, bir uluslararası hukuk güvencesiyle taçlandırma girişimi olarak değerlendirilebilir. Bildiri'nin ilk fıkrasında, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme bütün olarak tanımlandıktan sonra, 1(2) fıkrasında ekonomik egemenliğinin ne çıkarılması da, yine gelişmekte olan ülkelerin

uluslararası platformlarda savundukları, insan haklarının gerçekleştirilmesi için, ekonomik egemenliğin kazanılmasının gerekliliğini vurgulayan görüşün izlerini taşır.

Bildiri'de bu madde dışında, hakkın içeriğine ya da üç ayaklı gelişme sürecinin ayrıntılandırılmasına dair açık ifadelerin yer almadığı görülmektedir. Bu ayrıntılar, devletlerin sorumlulukları kapsamında yazılan maddelerden anlaşılmaktadır. 1986 Bildirisi hakkın içeriğinden ziyade, sorumluluklara ayrıntılı bir biçimde yer vermiştir. Sorumlulukları öne çıkaran bu yaklaşım, baştan yeni bir hak yaratılmasındansa, diğer haklara ilişkin görevleri bir çerçeveye yerleştirmeye odaklanıldığı izlenimini güçlendirmektedir⁶⁶.

Bu üç ayaklı tarif yapılırken, öncelikle akla gelen ekonomik gelişmenin yanına, sosyal ve kültürel alanlardaki gelişmenin de eklenmiş olması, ekonomideki ilerlemenin yaşamın tüm alanlarına yansımaları ve bunun sonuçlarının adil bir biçimde topluma dağılmasına yapılmış bir vurgudur. Gelişme süreci ile bireyler ve halkların ilişkisi de, yine üç boyutlu olarak çizilmiştir. Birçok hakkın sunduğu yararlanma yetkisinin yanısıra, katılma ve katkıda bulunmanın eklenmesiyle, hak sahipliğinin, devlet tarafından sunulan bazı imkanlardan yararlanmayla sınırlanmayıp, karar alma süreçlerine aktif katılımı genişletilmesi anlamındadır. Buradaki katılma, hem bir araç hem de başlı başına bir amaçtır⁶⁷.

Bir pozitif hukuk belgesinde görülmesi beklenebilecek olan somut kurallar ve yaptırımların yokluğunda, Bildiri'nin içeriğinin önemli bir parçasını ilkeler oluşturmaktadır. İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, belgenin anahtar ilkelerini insan merkezli gelişme, insan haklarını temel alan yaklaşım, katılımcılık, adil dağıtım,

⁶⁶ Salomon, Margorot E., "Legal Cosmopolitanism and the Normative Contribution of the Right to Development", Marks, Stephen, *Implementing the Right to Development: The Role of International Law*, Cenevre: Friedrich Ebert Stiftung, 2008, s.18.

⁶⁷ Malhotra, s. 134.

ayrımcılık yasağı olarak belirtmektedir⁶⁸. Yüksek Komiserlik çalışmasında ilk sırada yer verilen ilke olan insan odaklı gelişme tanımının, sürdürülebilir gelişme güncelliğinde tartışmalı olduğunu söylemek gerekir. Çevre ve Ekonomi için Rio Bildirisi'nin (1992) 3. ilkesi, gelişme hakkının, bugünün ve geleceğin kuşaklarının gelişme ve çevreye dair ihtiyaçlarının denkleştirecek biçimde karşılaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu ayrım, 1986 Bildirisi ve 2030 Ajandası, ya da daha genel olarak sürdürülebilir gelişme bağlamı arasında bir uyumsuzluk yaratmaktadır⁶⁹. 1986 Bildirisi, hem Rio 1992 hem de Bruntland Raporunu önelediği için, Bildiride öne çıkarılan gelişme yaklaşımının insan odaklı gelişme olması şaşırtıcı değildir. Hatta insan odaklı gelişme, sermaye birikimi odaklı büyüme ve ancak bunun izin verdiği kadar gelişme yaklaşımının karşısına koyulduğu için, bu eksiklikten ötürü 1986 Bildirisi'ni eleştirmek yersiz de olacaktır. Ancak günümüzde gelişme hakkını yorumlarken, herkes için ekonomik ve sosyal ilerlemeyi tanımlayan insan odaklı gelişmenin, çevresel endişelerle bir arada düşünülmesi gerekmektedir.

1.4.3. Özneler ve Sorumluluk Sahipleri

Gelişmenin nihai bir amaçtan ziyade bir süreç olarak ve bütünlük içerisinde değerlendirilmesi, gelişme hakkının yapısal özelliklerine de yansımıştır. Hak sahibi olan insanlar ve halkların, pasif ya da aktif özneler olma durumu, diğer bazı insan hak ve özgürlüklerde görüldüğü gibi keskin sınırlarla ayrılmamaktadır. Gelişme

⁶⁸ UN Human Rights Office of the High Commissioner. *Frequently Asked Questions on the Right to Development*, Cenevre: UN Human Rights, 2016, s. 7.

⁶⁹ Karimova, Tahmina. *Human Rights and Development in International Law*, Oxon ve New York: Routledge, 2016, s. 106.

hakkı açısından hak sahibi özne, hem aktif olarak gelişme sürecine katılır ve katkıda bulunur, hem de pasif yararlanan olarak gelişme sürecinin sonuçlarından yararlanır.

1986 Bildirisi'ne göre gelişme hakkı açısından başlıca sorumluluk sahibi devlettir. Devletlerin içeriye ve dışarıya dönük yükümlülükleri bulunmaktadır. İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, dışarıya dönük olanları iki kategori halinde yorumlamış, devletlerin birbirleriyle işbirliği halinde politikalar geliştirmelerini uluslararası yükümlülük, tüm devletlerin küresel düzeyde yeni ekonomik düzeni oluşturmasını kolektif yükümlülük olarak nitelemiştir⁷⁰.

Bildiri'ye göre devletlerin başlıca sorumluluğu, insan haklarındaki klasik üç ayaklı sorumluluktur. Bildirinin 3. maddesine göre devletler tüm insan haklarına saygı göstermeli, korumalı ve gerçekleşmesini sağlamalıdır. Bu başat sorumluluk ulusal ve uluslararası seviyede, gelişme hakkının gerçekleşmesine elverişli koşulların yaratılmasını gerektirmektedir. Devletlerin bu doğrultudaki ulusal ve uluslararası yükümlülükleri, bu başat sorumluluğun altında tanımlanmaktadır.

1.4.3.1 Devletlerin Ulusal Düzeydeki Sorumlulukları

1986 Bildirisi devletlere ulusal ve uluslararası düzeyde sorumluluklar yüklerken, araştırmalarda da genellikle bu ikili ayırım üzerinden konu ele alınmakta ve bu usulün benimsenmesinde bir sakınca görünmemektedir. Bununla birlikte, bu sorumlulukların arasında özgün bir ilişki bulunduğu unutulmamalıdır. Bu ilişki, sorumlulukların karşılıklı niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bağımsız Uzman olarak görev yaptığı dönemde Arjan Sengupta, hakkın operasyonel hale gelmesi için - ve bir sözleşmeye alternatif olarak - getirdiği Gelişme İlkeleri (Compact) önerisinin, "tüm

⁷⁰ UN Human Rights Office of the High Commissioner. *Frequently Asked Questions on the Right to Development*, s. 4.

paydaşların yükümlülüklerin karşılıklığını anladığı ve böylece gelişmekte olan ülkelerin haklar temelindeki programları yürütme çabalarının, uluslararası toplum tarafından işbirliği halinde kolaylaştırılarak karşılanacağı" ilkesi üzerinde tanımlamıştır⁷¹.

İçeriye dönük yükümlülük, devletlerin gelişme politikaları üretmelerini öngörmektedir. Bu sorumluluğun tarif edildiği Bildiri'nin 2/3 maddesi, gelişme politikalarının niteliklerini de tanımlamaktadır. Buna göre oluşturulacak politikaların üç temel niteliği olmalıdır. Politikalar, tüm nüfus ve bireylerin iyiliğinin sürekli olarak geliştirilmesini amaçlamalı, yine tüm nüfusun ve bireylerin faal, serbest ve anlamlı katılımına ve bunlardan adil biçimde yararlanmalarına dayanmalıdır⁷².

Gelişmenin tüm insan haklarından yararlanılabilecek bir süreç olarak tarif edildiği Bildirinin 8. maddesi de, temel kaynaklara, eğitim ve sağlık hizmetlerine, gıdaya, barınmaya, işe ve adil bir ücrete sahip olmayı öne çıkararak, devletlerin bunlara erişim için gerekli olan tüm tedbirleri alacağını bildirmektedir. Maddenin devamında, kadınların faal bir rol üstelenebilmeleri için tedbirlerin alınacağı, her türlü sosyal ve ekonomik adaletsizliği ortadan kaldırmak için reformların yapılacağı söylenmektedir. Bu ifadeler, gelişme süreci açısından öne çıkartılan konulara işaret etmektedir ve Bildiri'de devletlerin ulusal yükümlülüklerine ilişkin düzenlemeler de, buraya kadar özetlenenden ibarettir. Çalışma Grubu'nda üzerinde görüşmeler yürütülen kriterler ve alt kriterler belgesinde de, 8. maddenin esas alındığı ve bazı genişletmeler yapıldığı görülmektedir.

⁷¹ Sengupta, Arjan. "Frameworks for Development Cooperation and the Right to Development", *Fifth Report of the Independent Expert on the Right to Development*, E/CN.4/2002/WG.18/6, para. 14.

⁷² Gelişme Hakkı Bildirisi'nin TBMM İnsan Hakları Komisyonu tarafından yayımlanan Türkçe çevirisi, belgenin İngilizce orijinalinde yer alan "well being" ifadesini "refah" olarak çevirmiş olsa da, bu tabirin karşılığı olarak "iyilik" ya da "iyi olma hali" daha uygun olacaktır. Sosyal politika alanında çokça kullanılan "well being" ile, Türkçeye refah olarak çevrilen "welfare" kavramları arasında anlam farklılığı bulunmaktadır. Yine aynı çeviride "meaningful" karşılığı olarak "belirleyici" kelimesi kullanılmış olsa da, burada "anamlı" kelimesi daha uygun düşmektedir.

Gelişme politikalarının oluşturulması ve yaşama geçirilmesi, Bildiri'de kullanılan deyimle uygun ekonomik ve sosyal reformların yapılması, devlete somut olarak bir şey yapma borcu yüklediği için pozitif bir yükümlülüktür. Devletlerin ekonomik ve sosyal hakların gerçekleştirilmesindeki, kamusal sosyal hizmetler sunma, herkes için çalışma ve barınma olanakları yaratma ya da bunların oluşması için koşulları hazırlamak gibi pozitif yükümlülüklerinin, aşamalı olarak gerçekleştirileceği ilkesi de, Bildiri'nin 10. maddesinde belirtilmektedir. Genel olarak da, Bildiride devletlerin iç yükümlülük tanımlanırken kullanılan dilin, ESKHS'ye yakın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bu sözleşmenin izleme organı olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin bu konudaki Genel Yorumu ile paralellik kurarak, gelişme hakkının aşamalı biçimde yaşama geçirilmesinin, bunun gerektirdiği koşulların zorluğu gözönünde bulundurularak tanınan bir esneklik olduğu ve bu hedef doğrultusundaki devlet yükümlülüklerinin, mümkün olduğunca hızlı ve etkili biçimde uygulanmasının gerektiği söylenebilir⁷³. Yine aynı Genel Yorumun son paragrafında, özellikle diğer devletlere yardımcı olma gücü bulunan devletlerin uluslararası işbirliği yükümlülüğünü hatırlatırken, bu bağlamda Gelişme Hakkına da atıfta bulunarak, 1986 Bildirisi'ndeki ilkelere uyulması gerektiğini belirttiği de not edilmelidir.

Yine insan haklarının yaşama geçirilmesindeki genel ilkelere uygun olarak, gelişme hakkından doğan negatif yükümlülüklerin ve özellikle yerine getirilmesi devlet tarafından hatırı sayılır maddi kaynak ayrılması gerektirmeyenlerin, bir an önce yaşama geçirilmesi devlet yükümlülüğünün gereğidir. Bu gelişme hakkı özelinde, sosyal hizmetler ve ekonomik olanaklara erişimde ayrımcılık yasağına uygun davranılması gibi diğer insan haklarından da bilinen yükümlülükler dışında,

⁷³ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment no:3: The Nature of State Parties' Obligations", 14.12.1990, para.9. <https://www.refworld.org/pdfid/4538838e10.pdf> (erişim tarihi: 27.04.2020).

gelişme politikalarının belirlenmesinde karar alma süreçlerine katılım açısından önem taşır. Bu politikalar üretilirken gelişme hakkının üçlü bağlamına uygun olarak, insanların bu politikaların oluşturulması süreçlerine katılmaları, katkıda bulunmaları ve sonuçlarından yararlanabilmeleri gerekmektedir. Katılma ve katkıda bulunmanın, siyasi katılma hakkının başlıca unsurları olan yerel ve ulusal yönetim organlarına aday olma, belirli zaman aralıklarında bu organlar için yapılacak seçimlerde oy kullanma ile sınırlı kalması, gelişme hakkı açısından yetersiz olacaktır. Bir başka deyişle devletler, bireyler ve toplumların kendilerini ilgilendiren gelişme süreçlerinde karar alma süreçlerine katılabilmelerini sağlamalıdır.

1.4.3.2. Devletlerin Uluslararası Sorumlulukları

1986 Bildirisi'nin en çok ağırlık verdiği konunun, devletlerin uluslararası yükümlülükleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bildiri bir anlamda, uluslararası ekonomide adalete duyulan ihtiyacı onaylamakta ve bu konuda uluslararası işbirliğini öne çıkarmaktadır⁷⁴. 10 madde ve bunların bentlerinden oluşan Bildiri'de, uluslararası yükümlülüklerle ayrılan yerin niceliği kayda değerdir.

Devletlerin dışarıya dönük ya da uluslararası alandaki sorumlulukları birkaç boyutludur. Kendi yetki alanlarının dışında da gelişme politikaları üretmelerine ya da bu politikalara katılmalarını ifade etmektedir. Bu bir devlet tarafından, kalkınma ya da uluslararası yardım ajansları örneğinde olduğu gibi tek taraflı olarak yapılabileceği gibi, diğer devletlerle ikili, bölgesel ya da küresel ortaklıklar aracılığıyla da gerçekleştirilebilir.

⁷⁴ Salomon, s. 19.

Uluslararası hukukta devletler arasında işbirliği yükümlülüğü, ekonomik ve sosyal gelişme alanıyla sınırlı olmadığı gibi, BM sisteminin temelini oluşturan ilkelerden birisidir ve gerek insan haklarında, gerekse uluslararası hukukun diğer alanlarında birçok sözleşme ve belgede yer almaktadır. Ekonomik ve sosyal alanlardaki uluslararası işbirliğine ilişkin başlıca hükümler, BM Şartı'nın 55 ve 56. maddelerinde yer almaktadır. Yukarıda atıfta bulunulan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin 3 No'lu Genel Yorumu da, Şart'ın bu hükümlerini gelişme hakkı ilkelerine uyulmasıyla birlikte değerlendirmektedir. Bu konudaki amaçların belirlendiği 55. madde içerik açısından bir anlamda, Binyıl Hedefleri ve 2030 Hedefleri'nin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ifade edildiği öncülüdür. Şart'ın 55. maddesinde ifade edilen amaçlar, doğal olarak daha sınırlıdır. Birleşmiş Milletler'e bu amaçları kesin olarak yerine getirme yükümlülüğü verilmeyip, bunların gerçekleştirilmesini kolaylaştıracağı ifadesinden de görüldüğü üzere, çok daha temkinlidir. Yine de, tam istihdam gibi somut bir amaca yer verilmiş olması, halkların self-determinasyon temelindeki eşitliği ve herkesin insan haklarına saygı gösterilmesi gibi temel ilkelerin, ekonomik ve sosyal alanlardaki işbirliğinin ilkeleri arasında sayılması önemlidir. Şart, BM üyesi devletlerin bu amaçlar doğrultusunda birlikte ya da ayrı ayrı, Örgüt ile işbirliği içerisinde hareket etme yükümlülüğü altına girdiği kuralını getirmiştir. Bunun gelişme hakkının güncel durumu açısından başlıca önemi, 1986 Bildirisi'nin aksine, Şart'ın bağlayıcı hatta uluslararası hukukun başlıca sözleşmesi niteliğini taşımasıdır. Dolayısıyla devletler, gelişme hakkının bir yasal standarda bağlı olması hakkındaki görüşleri ne olursa olsun ya da, insan hakları sözleşmelerine taraf olsunlar ya da olmasınlar, ekonomik ve sosyal işbirliği alanında insan haklarına saygı gösterilmesi ve hakların yaşama geçirilmesinde belli temel amaçlara ulaşılması 55. maddede yer aldığı için, bu oldukça genel olan bağlamda bir yükümlülük altına girmişlerdir. İkincil olarak, Şart'taki bu düzenlemeler gelişme hakkı ve gelişmeye insan haklarını temel alan yaklaşımların söylemsel gücünü arttırmaktadır.

1986 Bildirisi'nin 3/2 maddesinde, devletlerin uluslararası yükümlülükleri tarif edilirken, BM Şartı ve Devletler arasında Dostça İlişkiler İlkeleri referans alınmakta ve bunlara saygının, gelişme hakkının gerçekleştirilmesi için bir gereklilik olduğu vurgulanmaktadır. Yine aynı maddede, devletlerin temel sorumluluğu olarak, gelişme hakkının gerçekleştirilmesi için elverişli uluslararası koşulların yaratılması belirlenmiştir. Bu bir anlamıyla devletlerin gelişme sürecinde uluslararası alandaki faaliyetlerinin çerçevesini ifade etmekte, temel kuralı oluşturmaktadır. Maddenin devamında, devletlere gelişmenin sağlanması ve önündeki engellerin kaldırılmasında aralarında işbirliği görevi yüklenirken, yeni uluslararası ekonomik düzen temasına da doğrudan işaret edilmektedir. YUED'in, eşit egemenlik, karşılıklı bağımlılık ve çıkarlar ve tüm devletler arasında işbirliği üzerinde şekilleneceği belirtilerek, bu ismi taşıyan BM belgesinin temel ilkeleri yansıtılmıştır.

Devletlerin uluslararası alandaki bir diğer görevi, uluslararası gelişme politikalarını hazırlamak üzere tedbirler almaktır (4/1.madde). Böylelikle devletin, kendi sınırlarıyla çizilen geleneksel yetki alanının dışında da, gelişme politikaları üretmesi öngörülmüştür. Maddenin ilk bendinde açıkça belirtilmese de, her devletin böyle bir görevi üstlenmesinin maddi koşulları olmayacağından, burada öncelikle gelişmiş ülkelere bir görev atfedildiği düşünülebilir. Zaten devamında gelişmekte olan ülkelerin çabalarını tamamlamak üzere, araç ve olanakların sağlanmasında etkili bir işbirliği yapılacağı ifadesiyle, bu düşünce açıklığa kavuşmaktadır (4/2. madde). Buradaki, "tamamlamak üzere" vurgusu, gelişme politikalarını öncelikli olarak ilgili ülkenin belirleyeceği ve yürüteceğini de hatırlatmaktadır. Burada Bildiri, bağışçı ülkelerin gelişmekte olan ülkelerin çabalarını, ticaret, borç, teknoloji ve finansman gibi alanlarda çektiği kaynak sıkıntılarını rahatlatacağını öngörmektedir⁷⁵.

⁷⁵ Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P. "Introduction", *Development As a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions*, Cambridge: Harvard University Press, s. xix.

Bildiri'de her ne kadar yeterince ayrıntılandırılmamış olsa da, bazı uluslararası sorumluluklar ifade edilmektedir. Örneğin gelişme için elverişli uluslararası koşulları yaratma sorumluluğu, uluslararası ticaret kurallarıyla, finans ve diğer ekonomi uzmanlık kuruluşlarının yapısında reform ihtiyacı gibi önemli görevleri ima etmektedir. Ancak devletler arasındaki tartışmalar bu çeşitliliği yansıtmamaktadır. Çalışma Grubu'nda, uluslararası sorumluluklar arasından, ancak kaynak transferiyle ilgili bölümü olan Resmi Gelişme Yardımı ile bir anlamda sınırlı olarak değerlendirildiği görülmektedir⁷⁶.

1.4.3.3. Hak Öznesi olarak Halk(lar)

Bildiride hakkın kolektif öznesi olarak tüm halklar (m.1/1) ve tüm nüfus (m.2/3) belirtilmektedir. Bilindiği üzere, halk ya da batı dillerinde çeşitli söylemleriyle "people" terimi ile hangi grupların kastedildiği üzerinde, uluslararası hukukta üzerinde anlaşılacak bir tanım yoktur. Benzer bir belirsizlik millet (nation) ve yerli halklar (indigenous people) için de görülmektedir⁷⁷. Yine de araştırmacılar tarafından, hangi karakteristik özellikler ve koşulların, bir grubu halk olarak tanımlanmasıyla sonuçlanacağına ilişkin çeşitli kriterler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında ortak tarihsel gelenek, ırksal ya da etnik kimlik, kültürel homojenlik, dil birliği, dinsel ya da ideolojik ilişki, bölgesel bağlılık, ortak ekonomik yaşam ve belirli bir asgari sayıda olma sayılabilir⁷⁸.

⁷⁶ Karimova, s. 145.

⁷⁷ Summers, James, *Peoples and International Law*. Leiden ve Boston: Brill & Nijhoff, 2014, s.7-11.

⁷⁸ Joseph, Sarah ve Castan, Melissa, *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials and Commentary*, Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 154.

İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin, 1986 Bildirisi'nin 30. yıldönümü için hazırladığı Sıkça Sorulan Sorular metninde tüm halkların gelişme hakkına sahip olmasının, halkların kendi kaderini tayin hakkı ile yakından bağlantılı olduğu vurgulanmakta, ayrıca benzer düzenlemelerin Yerli ve Kabile Halkların Hakları ILO Sözleşmesi, BM Yerli Halkların Hakları Bildirgesi ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nda da yer aldığı hatırlatılmaktadır⁷⁹. Dolayısıyla, hangi grupların gelişme hakkının öznesi olduğu üzerinde akıl yürütmek için, kendi kaderini tayin hakkı konusunda verilmiş uluslararası yargı kararlarına ve yukarıda belirtilen insan hakları belgeleri çerçevesindeki yorum ve uygulamalara bakmak yararlı olacaktır.

Bu kadar önemli bir kavramın üzerinde anlaşılmış bir tanımının bulunmayışı şaşırtıcı gelebilir. Kolektif bir hak olarak yasal bağlayıcılığa sahip bir tanıma mazhar olan kendi kaderini tayin hakkının, her iki temel insan hakları sözleşmesinde ortak maddeyle tanınması önemli bir ilerleme olsa da, bu sözleşmelerde hangi grupların hak sahibi özne olan halk olarak kabul edileceği belirtilmemesiyle de, bu soru yine yanıtız kalmıştır⁸⁰.

Bu belirsizliğin, uluslararası hukuk uygulamasında bazı kriterlerin yerleşmiş olmasıyla belli bir ölçüde aşıldığı da ortadadır. Özellikle, BM'nin kuruluşunun arka planında yer alan başlıca koşullardan de-kolonizasyon ya da sömürgecilik döneminden çıkış bağlamında, bir grubun kendi kaderini tayin hakkını ileri sürdüğü durumlarda, başkaca bir belgelemeye gerek duyulmadan, bu grubun iradesine dayanarak bir halk teşkil edildiği kabul görmektedir. Bazı durumlarda de-kolonizasyon bağlamı açıkça belli olmasa da, Uluslararası Adalet Divanı'nın, İsrail'in Filistin'de inşa ettiği duvar ile ilgili tavsiye kararında olduğu üzere, grubun

⁷⁹ UN Human Rights Office of the High Commissioner, "Frequently Asked Questions on the Right to Development", New York ve Cenevre: 2016, Question 2.

⁸⁰ Koivurova, Timo. "The International Court of Justice and Peoples". *International Community Law Review* 9, 2007, s. 159.

iradesinin, onun kendi kaderini tayin hakkının öznesi olan bir halk kılmaya yeterli bulunduğu da görölmektedir⁸¹.

1.5. 1986 BİLDİRİSİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER VE GELİŞME HAKKINA DÖNÜK ŞÜPHECİ YAKLAŞIMLAR

Bildirinin ilanı sürecinde ve sonrasında, insan hakları ve uluslararası hukuk alanında çalışan her araştırmacının, gelişmenin bağımsız olarak bir hak olarak tanımlanmasından heyecan duyduğunu söylemek mümkün değildir. Burada, getirilen eleştirilerin genel bir özeti, eleştirilerin ortaya konulduğu sorular üzerinden değerlendirilecektir.

1.5.1. Gelişme, İnsan Hakkı Olarak Tanımlanmaya Elverişli midir?

Bu yazarlardan birisi olan Cassese, 1986 Bildirisi'yle aynı yıl yayımlanan kitabında, hakkın içeriğinin hukuk diline çevrilmeye uygun olmadığı tespitinde bulunmaktadır. Ona göre, sanayileşmiş ülkelerin üzerindeki yoksul ülkelerin ekonomik ilerlemelerini öne çıkarma görevini, insan hakları perspektifi üzerinden empoze etmek yerine, YUED ilkelerinin, bağlayıcı kurallara dönüştürmeye odaklanılması gerekmektedir⁸².

⁸¹ Thüerer, Daniel ve Burri, Thomas. "Self Determination", *Oxford Public International Law*, para. 19. <https://tinyurl.com/japkzpu> (erişim tarihi: 15.04.2020)

⁸² Aktaran Karimova, s. 94.

Objektif olarak ele alındığında, bu eleştirinin çıkış noktasında haklılık payı olduğu teslim edilmelidir. Gerçekten de bireysel ve kolektif gelişmenin, içeriği açısından akrabalık taşıdığı ekonomik ve sosyal haklarla kıyaslandığında, somut kriterlerle değerlendirilmesi daha güçtür. Örneğin bireylere sağlık hakkının tanınması, devletlere kendi yetki alanında yaşayan bireylere belirli bir standartta sağlık hizmeti sunma yükümlülüğü getirmekte ve bireylere de, bu olanaktan yararlanma hakkı sunmaktadır. Sağlık hakkı, sağlık hizmetlerinden yararlanma, koruyucu sağlık hizmetlerinden yararlanma, bireyin sağlığının bozulduğu durumlarda tedavi hizmetlerinden yararlanma vb. alt kriterlerle, daha ayrıntılı hâle getirilebilmektedir. Gelişme hakkı açınsındansa, hakkın soyut görünümünü somutlaştıracak bu kriterlerin oluşturulması, sağlık hakkında olduğu kadar kolay gözükmemektedir. Öte yandan gelişmenin soyut görünümüne, değiştirilmesi mümkün olmayan bir doğa yasası muamelesi yapmak da yerinde bir yaklaşım olmayacaktır. Bir bakıma, sağlık hakkı da kriterleri ve alt kriterleri belirlenmeden düşünüldüğünde soyut bir nitelik taşımaktadır. Sağlıklı olmak ne anlama gelmektedir, bireylerin sağlıklarının bozulmasında kendi sorumlulukları yok mudur, bu durumdan devletler nasıl sorumlu tutulabilir gibi sorular, yukarıda belirtilen kriterler ve standartlar sayesinde yanıtlanabilmiş ve sağlık hakkının içeriği de elle tutulabilir hale gelmiştir. Gelişme hakkı açısından da en önemli güncel mesele, hakkın içeriğini daha anlaşılabilir ve uygulanabilir hale getirecek olan bu kriter ve standartların belirlenmesidir.

1.5.2. Gruplar İnsan Haklarının Özneleri Olabilir mi?

Doğrudan gelişme hakkına yönelmemekle birlikte, gruplara haklar tanınmasına yönelik eleştiriler de bu bağlamda değerlendirilebilir. Grupların hak

sahibi olmalarını savunanlar, genellikle bireysel hakların toplulukları korumada sınırlı olduğunu düşünmektedir. Tartışmanın diğer tarafında yer alanlarsa, yalnızca bireylerin bir insan hakkının öznesi olabileceğini kabul etmektedir⁸³. İkinci gruba girenlerden Donnelly, insan haklarının grup halinde savunulmasına bir itirazı olmadığını hatta grupların da hakları olduğunu vurgulamakta, ancak gruplara "insan hakları" tanınmasını şüpheli bulmakta ve böyle bir durumda belirsizliklerin ortaya çıkabileceğini düşünmektedir. Bu yaklaşıma göre, azınlıklara hak tanınması düşünülebilir, ancak hangi grupların bu statüde yer alacağını belirlemek zor olacaktır⁸⁴. Grup haklarını savunan Jackson-Preece ise, azınlıkların ya da farklı toplulukların normatif kurallarla belirlenmesindeki zorluğun üzerinde durmadan, konunun etik yanını öne çıkarmaktadır. Buna göre, kültürel çoğulculuk insanlığın başat bir koşulu ve bireysel özgürlük için gerekli bir ön koşul olmaktadır ve bireysel insan hakları, kültürel çoğulculuğu destekleyecek kapasiteye sahip değildir⁸⁵.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, burada aktarılan iki farklı görüş, belirli bir kültürel ortaklığa sahip grupların insan haklarının özneli olması sorunsalı üzerinedir. Gelişme hakkında öngörülen kolektif hak sahipliği ise, hak sahibi halkları oluşturan bireylerin hangi kültür çevrelerinde gelmesiyle ilgilenmemektedir. Gelişme hakkında halkların hak öznesi olmaları, öncelikle kendi ülkelerindeki devletin, sonra gelişmekte olan ülkelerin halkları açısından, gelişmiş devletlerin sorumluluğu çerçevesinde anlamlıdır. Ancak gelişme hakkı açısından da, farklı kültür grupları ya da azınlıkların da hak sahibi olduğu muhakkaktır.

⁸³ Reidel Laura. "Cultural Rights, Groups and Individual Rights", Ssenyonjo, Manisuli, *Economic, Social and Cultural Rights*, Oxon: Routledge, 2011, s. 416.

⁸⁴ Donnelly, Jack, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2013, s. 48-49.

⁸⁵ Jackson Preece, Jennifer. "Human Rights and Cultural Pluralism: The 'problem' of Minorities", Lyons, G.M. ve Mayall, J. Lanham. *International Human Rights in the 21st Century: Protecting the Rights of the Groups*, Rowman & Littlefield, 2003, s. 55-56.

Yukarıdaki not akılda tutulmak kaydıyla, bu tartışma bu çalışmanın konusu açısından da ele alınabilir. Donnelly, buradaki ayrımı, bir hakkın insan hakkı olarak kategorize edilebilmesi için, evrensel nitelikte yani o kategoriye giren herkese, bu durumda her gruba tanınması gerekliliği üzerinden kurgulamaktadır. Azınlıkları düşünerek verdiği örneğe bakılacak olursa, gerçekten de uluslararası insan haklarında, her ülkede ve yerde geçerli, devletlerin üzerinde anlaşabileceği ve hangi grupların azınlık sayılacağını ortaya koyan kriterler oluşturmak oldukça güçtür ve zaten azınlık, halk, ulus ve benzeri sosyolojik tanımların birçoğu üzerinde uluslararası hukukta kesin tarifler yapılamamaktadır. Bununla birlikte, insan haklarını değerli kılan özelliklerden birisinin, özellikle dezavantajlı durumda olan insanları ve grupları güçlendirici etkisi olduğu unutulmamalıdır. Birçok insan hakkı, aslında belirli insan gruplarını güçlendirmektedir. İşçilerin toplu pazarlık ve buna bağlı olarak grev hakkı, kadınların üreme sağlığına ilişkin hakları, engellilerin ekonomik ve sosyal yaşama erişimlerini öngören hakları, bu sayılan grupları ya da o grupları oluşturan bireyleri güçlendirmektedir ve bu haklar, uluslararası insan hakları hukukunun da parçalarıdır. Halk, ulus, azınlık, yerli halk vb. tanımlamaların uluslararası hukukta, üzerinde anlaşılmış somut tanımlarının olmaması, bu sosyolojik toplulukların var olmadıkları ve günümüzün uluslararası ekonomik koşullarından, sosyal eşitsizliklerden muzdarip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Gelişme hakkının halklar için, evrensel, her koşulda geçerli bir hak olarak tanınmasının bu grupları güçlendirebileceği gözardı edilmemelidir.

Donnelly'nin bir diğer sorusu, insan haklarının evrenselliği ilkesi açısından daha değerlidir; evrensel insan haklarıyla gruplara tanınan hakların çelişmesi durumunda oluşacak sorunsalın nasıl çözüleceği üzerinde yeterince durulmamaktadır. Yazar bu sorunsal için, bir Kuzey Amerika kabilesinin kendisine has toplumsal kurallarına tanınan özerklikle, bu kurallardan ötürü ayrımcılığa

uğrayan kadınların insan hakları arasındaki çelişkiyi örnek göstermektedir⁸⁶. Gerçekten de, grupların hak öznesi olmalarını savunanların pek dikkate almadıkları bir risk, bu grupların, bünyesindeki bireyler üzerindeki birtakım baskıcı uygulamaları, geleneklerin, kültürel bütünlüğün korunması gibi gerekçelerle sürdürebilmesidir⁸⁷. Bu konudaki örnekleri çeşitlendirmek de mümkündür. Bazı toplumlarda kadınların "sünnet" ya da bilimsel deyimle jenital mutilasyon uygulamalarına tabi tutulması ve bunun o topluluğun gelenekleri, kültürel yaşamlarıyla açıklanması, kuşkusuz bu topluluğun üyesi olan kadınların vücut bütünlüğünün ihlali anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, bu ve benzer sorunların aşılması, evrensel insan hakları normları ya da daha belirgin bir ifadeyle iki temel insan hakları sözleşmesinin, bir temel kural olarak kabul edileceği, topluluklara tanınacak haklarla bu sözleşmelerdeki hakların çelişmesi durumunda, ikincisinin üstünlüğünün geçerli olacağı düzenlemelerle mümkün hale gelebilir.

Gelişme hakkı açısından halkların hak sahipliğinin getirebileceği benzer bir risk, ekonomik gelişmenin diğer haklar lehine feda edilebilmesi ya da ekonomik gelişmenin tamamlanmasının, tüm insan haklarının gerçekleştirilmesi için bir ön koşul olarak gelişmekte olan ülkelerin yönetimleri tarafından ortaya konabilmesidir ki, bu durum tarih boyunca farklılaşan zaman dilimlerinde, birçok coğrafyada yaşanmıştır. Bu konudaki tartışmalar, devletlerin hak öznesi olması sorunsalının ele alındığı başlıkta daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

⁸⁶ Donnelly, s. 51.

⁸⁷ Reidel, s. 416.

1.5.3. 1986 Bildirisi'nin İçeriği Ne Kadar Değerlidir?

Hakkın varlığındansa içeriğine yönelen bir eleştiri, 1986 Bildirisi'nin yasal anlamda önemli yenilikler getirmekle beraber, politik ve pratik anlamda oldukça zayıf kaldığını öne sürmektedir. Buna göre 1986 Bildirisi, zengin ülkeler ve üçüncü dünya ülkeleri arasındaki tartışmaların sonucunda, belirsiz bir içeriğe mahkûm olmuş, uygulamada da kadük kalmıştır. Ayrıca müphem bir içeriğe sahiptir, kendi içerisinde çelişkiler taşımaktadır, zaten kabul edilmiş ve açıklığa kavuşturulmuş hakları tekrar etmektedir ve açıkça ifade edilmiş yükümlülük sahiplerinden yoksundur⁸⁸. Bu eleştirileri yönelten yazar, Bildiri'nin iç çelişkilerine ilişkin belirgin bir örnek vermemiştir ve eleştirisinin bu kısmının pek yerinde olmadığını, en azından metinde kolayca göze çarpan iç çelişkiler olmadığını söylemek mümkündür. Önceden tanınmış diğer insan haklarının tekrar edildiği doğru olmakla birlikte, bu tekrarın, gelişme hakkının tüm insan haklarının uygulanmasıyla mümkün hale gelebileceği biçiminde tanımlanmasından ötürü doğal karşılanması gerekir. Yükümlülük sahiplerinin açıkça belirtilmemesi ve Bildiri'de genel ifadelerin kullanılmış olması ise daha anlamlı eleştirilerdir ve bunların temelinde de, Uvin'in belirttiği üzere gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki tartışmalar yatmaktadır. Uzlaşma ihtiyacı, tartışmalı konuların genel ifadelerle geçilmesini gerektirmiştir. Yükümlülük sahiplerinin açıkça belirtilmemesi de, 1986 Bildirisi'nin önemli bir eksikliğidir. Örneğin, gelişmekte olan devletlerin çabalarının tamamlayıcı nitelikte desteklenmesi için uluslararası işbirliği sorumluluğu getirilmiş, ancak hangi devletlerin hangi düzeyde sorumlu olacakları belirtilmemiştir. Bu bağlamda, Resmi Gelişme Yardımı yani Milli Gelirin 0.7'si oranındaki yardım yükümlülüğü gibi somut görevlerin, bir yasal yükümlülüğe dahil edilmesi mümkün olmamıştır.

⁸⁸ Uvin, s. 43.

Bazı araştırmacılar, 1986 Bildirisi'ndeki tanımıyla gelişmenin, hakkın operasyonel hâle gelmesini engelleyecek kadar geniş tutulduğu kanısındadır. Bu araştırmacıardan David Beetham, gelişmenin sosyal, kültürel, bireysel boyutları olan bir kavram olduğunu ancak, bu boyutların hepsini bir hak tanımına sığdırmanın, özellikle bu hakkın ihlalinin tespit edilmesini ve bundan bir devletin sorumlu tutulmasını zorlaştıracığına dikkat çekmektedir. Ona göre, tüm insan haklarının gerçekleştirilmesindeki gerekliliği göz önünde bulundurularak, ekonomik gelişmeye yüksek öncelik tanınmalı ve hak, gelişmenin tüm olası boyutlarına genişletilerek odak noktası kaybedilmemelidir⁸⁹.

1.5.4. Gelişme Hakkı Uluslararası Alanı Aşabilmiş midir?

İnsan haklarına uluslararası tanınma ve koruma getirilmesi düşüncesi, özellikle 2. Dünya Savaşı yıllarındaki yoğun, sistematik ve geniş kitleleri etkileyen hak ihlallerinin sonucunda öne çıkmış, uluslararası ve bölgesel insan hakları sözleşmeleri ve bunlara bağlı izleme ve koruma usullerinin yürürlüğe girmesiyle, bu düşünce uygulamaya da yansımıştır. Bununla birlikte, genel kabul gören bir ilkeye göre, insan hakları öncelikli olarak ihlal edildiği yerde korunmalıdır. Uluslararası alanda ve bölgesel rejimlerdeki insan hakları koruma usullerinin parçası olan yargı

⁸⁹ Beetham, David. "The Right to Development and its Corresponding Obligations", Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P. *Development as a Human Right*, Cambridge: Harvard University Press, 2006, s. 83.

yollarına başvuru öncesinde iç hukuk yollarının tüketilmesi gerekliliği de, bu ilkenin bir sonucudur⁹⁰.

Bu ilke akılda tutularak ele alınabilecek bir eleştiri gelişme hakkının, ortaya çıktığı platform olan uluslararası ilişkilerde, somut olarak da diplomatlar ve uluslararası hukukçular arasında sıkışıp kaldığını ve bu durumun olumsuz sonuçlar doğurduğunu, öte yandan anayasa hukukçuları, siyaset bilimciler, insan hakları aktivistlerinin gündeminde çok sınırlı yer bulduğunu tespit etmektedir. Ghai'ye göre konuyla ilgilinen araştırmacılar da çoğunlukla, kuzey ve güney ülkeleri arasında süregiden tartışmaların ekseninden çıkamamaktadır. Oysa, hakkın potansiyelini keşfetmek ve bundan yararlanmak için, konuyu ulusal politika ve anayasaların alanına çekmek gereklidir⁹¹. Bu noktada, gelişme hakkı konsepti üzerindeki tartışmaların gerçekten de, ortaya çıkmış olduğu uluslararası tartışma platformlarının sınırları çerçevesinde seyrettiğini, devletlerin kendi ülkelerindeki sorumluluklarının ulusal mevzuatta oldukça sınırlı karşılık bulduğunu, karşılık bulduğunda da - bu çalışmada yer verilen bazı anayasalardaki düzenlemeler istisna olmak üzere - ulusal politika hedefleri ya da başka haklar dolayısıyla bunun olduğu söylenebilir. Bu eksiklik aynı zamanda, uluslararası hukukçular dışındaki araştırmacıların konuya kayıtsız kalışlarının nedeni olarak da görülebilir. Zaten yazar da hemen akabinde, hukukçuların genelinin hakları oldukça dar bir çerçevede, ihlaller ve bunların sonucunda ortaya çıkan yargı kararlarıyla sınırlı olarak incelediğini ancak haklara saygı gösterilmesi ya da hakların korunmasında büyük etkisi olan devletin tasarımı ya da dinamikleri üzerine çok az ilgi gösterdikleri eleştirisinde bulunmaktadır⁹².

⁹⁰ Uluslararası insan hakları korumasının zayıflığı ve esas olanın, ulus devletlerde koruma olduğuna ilişkin eleştirel bir değerlendirme için bkz. Douzinas, Costas. *İnsan Haklarının Sonu*, Dipnot: İstanbul, 2015, özellikle s. 127 vd.

⁹¹ Ghai, Yash. "Redesigning the State for 'Right Development'", Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P. *Development as a Human Right*, Cambridge: Harvard University Press, 2006, s. 140.

⁹² Ghai, Yash. "Redesigning the State for 'Right Development'", s. 141.

1.5.5. Devletlere Gelişme Hakkı Tanınabilir mi?

Gelişme hakkının devletlere de tanınmış olması, eleştirilen bir başka noktadır. Bu eleştiriyi yöneltenlerden Yash Gai bir makalesinde, Asya devletlerinin gelişme hakkını, ekonomik gelişmeye insan haklarından daha fazla önem verebilmek adına desteklediğini savunurken, diğer bir çalışmasında da gelişme hakkını tanımak ve korumak adına yapılacak her girişimin, devletin, sivil toplumu baskı altına almasına ve manipüle etmesine yardımcı olacak kaynak ve destek yaratabileceğini ileri sürmüştür⁹³. Gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin başlıca lehtarı olacağı uluslararası yükümlülüklerdense, ulusal düzeydeki yükümlülüklere ağırlık vermesinde bu düşüncenin izleri görülebilir.

Aslında ne Bildiri'de, ne de Bildiri'ye atıfta bulunulan diğer belgelerde devlet gelişme hakkının öznesi olarak belirtilmemektedir. Bununla birlikte, uluslararası düzeyde insan haklarını geliştirmek için gösterilen çabalara, yeni bir uluslararası ekonomik düzenin kurulması yönündeki çabaların da eşlik etmesinin gerekliliği belirtildiği ve gelişme hakkının, bireylerin ve bireylerin oluşturduğu ulusların vazgeçilmez bir hakkı olduğu vurgulandığı Bildirinin giriş bölümünün son iki paragrafından böyle bir anlam çıkarılabilir⁹⁴. Burada "ulus" ya da orijinal metinde "nation" ile aslında doğrudan devlete bir gönderme yoktur. Burada dikkat edilmesi gereken, ulusların oluşturdukları, bir anlamda uluslararası hukukun tüzel kişisi olan devletlerin bu hakkın doğrudan öznesi olamayacak olmalarıdır. Devletler bir anlamda, ulusların ya da yurttaşlarının oluşturdukları toplulukların

⁹³ Gai'den aktaran Iqbal, s. 53.

⁹⁴ Karimova, s. 97.

gelişme haklarını kullanmalarında aracılık görevini üstlenir. Bir benzetme yapılacak olursa, bir işyerinde ücretli çalışan ve işveren vekili sayılmayan işçilerin, toplu pazarlık hakları bulunur ve bunu, yasalardaki koşullara göre kullanırlar. Bu hakkı kullanmak için de genellikle üyeleri oldukları sendikanın tüzel kişiliğinden yararlanırlar. Bu örnekte sendika, işçilerin bu haklarını kullanmaları için yetkilendirdikleri aracı tüzel kişiliktir ancak hak sendikanın tüzel kişiliğine geçmemiş, işçilerde kalmıştır. Gelişme hakkı açısından da devletlerin, uluslar ya da halkların haklarını uluslararası düzeyde takip etmeyle yetkilendirdiği tüzel kişilikler olduğu düşünülebilir.

Ancak uluslararası hukuk uygulamasında bunun pek bir sonuç doğurmadığı da söylenmelidir. Kağıt üzerinde böyle bir vekaletin boşluk doldurmaya yarayabileceği organlardan birisi Uluslararası Adalet Divanı'dır. Divan'ın yargı yetkisi yalnızca devletler arasındaki ihtilaflarla sınırlı olduğu için, bireyler ya da kolektif grupların başvurularına kapalıdır. Bunun yerine, başka bir devletin sorumluluk ya da yükümlülüklerini yerine getirmemesinden ötürü gelişme süreci tehdit altında olan bir halkın ya da topluluğun bağlı olduğu bir devlet, uluslararası bir sözleşme ya da anlaşmaya dayanan böyle bir yükümlülüğün ihlal edildiği iddiasıyla Uluslararası Adalet Divanı'na başvurabilecektir. Elbette gelişme hakkı bir uluslararası sözleşme hükmüyle tanınmamış olduğu için, bu varsayımsal başvuru gelişme hakkına bağlı yükümlülüklerin ihlal edildiği iddiasına dayanamaz. Bununla birlikte, özellikle bazı halkların gelişme sürecini yakından ilgilendiren uluslararası sözleşmeler ve bunlara dayanan bazı usuller bulunmaktadır. Örneğin iklim değişikliği ve bu konudaki BM Çerçeve Sözleşmesi (1992), küçük ada devletlerinde yaşayan insanların gelişme süreci açısından hayati önem taşımaktadır. Sözleşmenin 14. maddesine göre de, devletler bir deklarasyonla Sözleşme'den doğan ihtilaflar konusunda Uluslararası Adalet Divanı'nın yargı yetkisini kabul edebileceklerini

bildirebileceklerdir. Böyle bir deklarasyonda bulunan taraf devletlerden Pasifik ülkesi Tuvalu⁹⁵, ABD ve Avustralya'nın, Sözleşme'de belirtildiği üzere sera gazı salınımlarını sınırlamadığını iddia edip bu konuyu Divan'a taşımak niyetinde bulunduğunu belirten bir açıklama yapmış olsa da, ABD ve Avustralya'nın Sözleşme'nin uygulanmasındaki uyuşmazlıklar konusunda Divan'ın yargı yetkisini kabul etmemiş olması nedeniyle bir sonuç alamamıştır⁹⁶. Pasifik okyanusunun ortasında ve nüfusu 10.000'in biraz üzerinde olan Tuvalu'nun, uluslararası yargı organları nezdinde acil sorunlarına çözüm bulamamasının, küresel düzeyde kayda değer bir sonuç doğurmadığı düşünülebilir. Ayrıca Tuvalu gibi küçük ada devletleri, son yıllarda BM Kalkınma Programı ve diğer uluslararası ajansların destekleriyle iklim değişikliğine karşı direnci arttırmayı hedefleyen kıyı koruma projelerinden de yararlanmaktadırlar⁹⁷; bir başka deyişle uluslararası yargı aracılığıyla olmasa da acil sorunlarının çözümü için bir olanağa kavuşmuş sayılabilirler. Ancak İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşme'deki yükümlülüklerin, uluslararası yargı organları önünde değerlendirilmesinin olanaksızlığı, halkların gelişme hakkının uluslararası yargı organları önünde devletleri aracılığıyla ileri sürülmesinin pek de mümkün olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak güncel durum, devletlerin gelişme hakkına sahip olamayacağı ve buna karşın devletlerin, halklarının bu hakkını bir vekil olarak ileri sürebilmeleri görüşlerinin, uluslararası yargı uygulaması açısından ziyade, uluslararası ekonomi politiği ilgilendiren platformlarda değerlendirilebileceğini göstermektedir.

⁹⁵ BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşme 14/2 hükmünde öngörülen uyuşmazlıkların çözümü konusunda deklarasyonda bulunan çok az ülke bulunurken, bu ülkeler arasında uyuşmazlık çözümünde uluslararası yargı mekanizmalarının rolünü tanıyacağını belirten ülkeler ise 2019 yılı itibarıyla yalnızca Hollanda, Tuvalu ve Solomon Adaları'dır. United Nations Climate Change, "Declarations by Parties", <https://unfccc.int/process/the-convention/status-of-ratification/declarations-by-parties> (erişim tarihi: 26.04.2020).

⁹⁶ Faure, Michael G. ve Nolkaemper, Andre, *Climate Change Litigation Cases: Analysis of Issues to be Addressed*, Amsterdam: Friends of the Earth, 2007, s.33-35.

⁹⁷ UNDP. "Climate Change Adaptation: Tuvalu". <https://www.adaptation-undp.org/explore/polynesia/tuvalu> (erişim tarihi: 26.04.2020).

1.5.6. Gelişme Hakkı Dava Edilebilir mi?

Bu noktada gelişme hakkı üzerine en çok tartışılan konulardan birisi olan dava edilebilirlik sorunsalına geçmek mümkündür. Hakkın, kriterlerle belirli standartlar oluşturulmadıkça, yasal açıdan soyut kalmaya devam edecek olan yapısı, hakkın dava edilebilirliğe elverişli olmadığı yönünde eleştirilere de yol açmıştır. Bu eleştiriler genellikle, ekonomik ve sosyal hakların dava edilebilir olmadığını savunan yazarlardan gelmektedir⁹⁸.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, 1986 Bildirisi, bu konuda referans noktası olarak kabul gören Uluslararası Adalet Divanı Tüzüğü 38. maddesine göre bir uluslararası hukuk kaynağı sayılmadığı için ve en iyi ihtimalle, biraz geniş bir yorumlamayla "yumuşak hukuk" metni sayılabileceği için, uluslararası insan hakları hukukunda sadece bu belgeye dayanarak bir dava sürdürmek mümkün gözükmemektedir.

Yalnız uluslararası hukuktaki bu elverişsizliğe bakılarak, gelişme hakkının dava edilmeye elverişli olmadığını savunmak, çeşitli ulusal hukuk düzenleri ve bölgesel insan hakları rejimlerindeki gelişmeleri gözardı etmek anlamına gelecektir. Zira, Afrika kıtasındaki bölgesel insan hakları rejimi, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı içerisinde gelişme hakkını güvence altına almış ve yargı organı olan Afrika Komisyonu'nun içtihadında da gelişme hakkı yer bulmuştur. Gerçekten de, Afrika Şartı'nın uluslararası insan hakları hukukunun geneli açısından ilham verici kılan bir özelliği, gerçekleşmesi için uluslararası dayanışmayı gerekli kılan, kendi

⁹⁸ Hansen ve Sano, s. 38.

kaderini tayin, gelişme, uluslararası barış ve güvenlik gibi hakları, birinci ve ikinci kuşak haklarla eşit seviyede görmesi ve Komisyon'un da buna dayanarak, uluslararası alandaki benzerlerini aşan, cesur ve yenilikçi yorumlamalarda bulunmasıdır⁹⁹.

Bu açıdan *Endorois Davası*¹⁰⁰ ilgi çekicidir. Dava iki sivil toplum kuruluşu *Centre for Minority Rights Development* ve *Minority Rights Group International* tarafından, Endorois topluluğu adına, Kenya Hükümetine karşı açılmıştır. Şikayetçiler, Kenya Hükümetinin 1973 ve 1978 yıllarında geliştirdiği oyun rezerv alanı projelerinin sonucunda, yaklaşık 60.000 kişilik bir nüfusa sahip olan Endorois topluluğunun, atalarından kalan, Bogoria Gölü ve Rift Vadisi civarındaki topraklara 1978 yılından beri giremediğini, bu proje süreçlerinde önceden topluluğa danışılmadığını ve mülkiyet kaybını karşılayacak yeterli tazminatın ödenmediğini, böylece topluluğun kırsal alandaki faaliyetlerinin engellendiğini, dinlerinin, kültürlerinin ve genel gelişme süreçlerinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür.

Afrika Komisyonu, muhatap devletin halkların gelişmesi için elverişli koşulları yaratmakla görevli olduğunu hatırlatarak, şikayetçi topluluğa yeterince tazminat ya da yarar sunmadığı veya hayvanlarını otlatmaları için uygun arazi sağlamadığı için Kenya'nın, Endoroisların gelişme hakkını ihlal ettiği sonucuna varmıştır¹⁰¹. Bu karar, gelişme hakkının ihlaline doğrudan karar verildiği ilk örnek olması açısından önemlidir. Komisyon'un bu karara ulaşırken, Amerikan İnsan Hakları sistemindeki Komisyon ve Mahkeme'nin, çeşitli hak ihlali şikayetleri üzerine aldığı bazı kararlardan yararlanmış olması da, bir yargı mekanizmasının, henüz bir

⁹⁹ De Schutter, s. 29.

¹⁰⁰ *Centre for Minority Rights Development & Minority Rights Group International (Endorois Welfare Council adına) v. Kenya*, African Commission on Human and Peoples Rights, 276/2003, 2009.

¹⁰¹ *Endorois v. Kenya*, para. 250.

"case-law"a sahip olmayan gelişme hakkı konusundaki şikayet veya davaları ele alırken, yine de yararlanabileceği içtihatlar olduğunu göstermektedir.

Afrika Komisyonu'nun gelişme hakkını doğrudan ele aldığı bir diğer kararı 2009 tarihini taşımakta olup, Darfur sakinlerinin ülkede 2003 yılında yaşanan silahlı çatışmalarda uğradığı hak ihlallerine ilişkindir¹⁰². Şikayetçiler Sudan'ın, Darfur bölgesindeki siyahi-yerli kabileleri evlerinden ve topluluklarından zorla çıkarttıklarını ve milis kuvvetlerin saldırılarının, Darfurlu bu toplulukların topraklarını ekmelerinden ve diğer tarım-hayvancılık faaliyetlerinden alıkoyduğunu, bu durumun da gelişme hakkı dahil olmak üzere bir dizi haklarının ihlaline yol açtığını savunmuştur. Komisyon gelişme hakkı açısından incelemesine, şikayetçilerin bir hak öznesi olan halk kategorisinde yer alıp almadığını test ederek başlamıştır. Komisyon bu soruya içtihatta katı bir yanıt verilemediğini kabul etmekle birlikte, bir topluluğun halk olarak kabul edilebilmesi için karakteristik özelliklerine bakılması gerektiğini söylerken, bu özellikleri sınırlayıcı olmayacak biçimde, dil, din, ortak geçmiş, kültür bağları, yaşanan bölge, etnik ya da antropolojik özellikler olarak sıralamış, ayrıca bir topluluğun hem kendisini halk olarak tanımlayabileceği, hem de başkaları tarafından böyle tanımlanabileceğini belirtmiştir¹⁰³. Komisyon, halkların haklarının ancak bir dış saldırganlık durumunda korunacağı yönündeki eğilimi de eleştirip, bu korumanın hem dış hem de iç sorunlar açısından geçerli olduğunu belirtmiş, ayrıca bazı toplulukların geçmişlerindeki trajik olaylar nedeniyle halk olarak değer görmemesinin yanlışlığını vurgulayarak, Zaghawa, Fur ve Marsalit isimli bu toplulukları, halk olarak değerlendirdiğini belirtmiştir¹⁰⁴. Son olarak Komisyon, milis kuvvetlerinin saldırıları yüzünden ekonomik faaliyetleri duran ve

¹⁰² *COHRE v. Sudan*, African Commission on Human and Peoples' Rights, 279/03-296/05, 2009. Davada Sudan Human Rights Organisation ve COHRE (Centre on Housing Rights and Evictions) adlı kuruluşlar şikayetçi konumundadır.

¹⁰³ *COHRE v. Sudan*. 279/03-296/05, 2009, para. 220.

¹⁰⁴ *COHRE v. Sudan*. 279/03-296/05, 2009, para. 221-223.

çocuklarının eğitimlerine devam etmesi mümkün olmayan söz konusu toplulukların, bu nedenlerle Afrika Şartı'nın 22. maddesinde düzenlenen gelişme haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir¹⁰⁵. Davada muhatap devlet olan Sudan'ın, ileri sürülen ihlal iddialarına büyük ölçüde sessiz kalması ve ülkedeki çatışmalı dönemin ardından oluşturulan tazminat mekanizmalarına atıfta bulunarak, bir nevi zımni kabul yoluna gitmesinin de, Komisyon'un birçok hak açısından ihlal kararına ulaşmasını kolaylaştırdığı düşünülebilir.

Afrika Komisyonu'nun önüne gelen bir diğer olayda şikayetçiler, doğrudan gelişme haklarının ihlal edildiğini öne sürmemiş, ancak başvurularında Afrika Şartı'ndaki ilgili düzenlemelere atıf yapmıştır. Ogoni topluluğunun Nijerya aleyhine yaptığı başvuru¹⁰⁶, dönemin askeri hükûmetinin, devlete ait olan petrol şirketi ve çok uluslu Shell şirketinin oluşturduğu konsorsiyumun faaliyetleri sırasında, Ogonilerin yaşadıkları bölgede yarattığı çevresel tahribatı konu almaktadır. Şikayetçiler, bu faaliyetler sonucunda bir dizi haklarının ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Bu iddialar arasında gıda hakkının ihlali de yer almaktadır ve başvurucular bu hakkın, Şart'ta yer alan yaşam hakkı, sağlık hakkı ve gelişme hakkı düzenlemeleri içerisinde ima edildiğini savunmuşlardır (Afrika Şartı'nda gıda hakkına ilişkin açık biçimde tanınmamaktadır). Komisyon gıda hakkıyla insan onuru arasında ayrılmaz bir ilişki olduğunu belirterek, hakkın Şart'ta düzenlenmemiş olmasına rağmen sağlık, eğitim, çalışma ve siyasi katılım haklarıyla arasında esaslı bir ilişki bulunduğunu belirterek, taraf devletin gıda hakkı konusundaki üçlü yükümlülüğünü test etmiştir. Sonuç olarak, gıda kaynaklarını yok etmeme ya da zehirlememe (saygı yükümlülüğü) ya da özel kişilerin bunu yapmasına izin vermeme (koruma yükümlülüğü) ve gıda

¹⁰⁵ *COHRE v. Sudan*. 279/03-296/05, 2009, para. 224-225.

¹⁰⁶ *SERAC & CESR v. Nigeria*. ACHPR/COMM/A044/1, Communication No. 155/96, 27.05.2002. Şikayetçiler *Social and Economic Rights Action Center* ve *Center for Economic and Social Rights* adlı kuruluşlardır.

üretimini iyileştirmek (yerine getirme yükümlülüğü) başlıklarının hepsinde, devletin bunları ihlal ettiğini kararlaştırmıştır¹⁰⁷. Bu olayda Komisyon, gelişme hakkı yönünden ayrıca bir değerlendirme yapmamıştır; bununla birlikte hakkın, başka bir hak üzerinde dolaylı koruma getirmesine bir örnek ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte aynı kararda Komisyon, Ogonilerin kolektif olarak doğal kaynakları ve zenginliklerini güvence altına alan Şart'ın 21. maddesi yönünden de ihlale hükmetmiş, devletin koruma yükümlülüğü olmasına rağmen Ogoniland'in yıkıma uğramasını, başta petrol şirketleri olmak üzere, özel aktörlere yeşil ışık yakarak kolaylaştırmasını gerekçe göstermiştir. Çevre hakkı açısından da devletin çevresel bozulmayı önleyecek tedbirler almasını, korumayı öne çıkarmasını ve ekolojik, sürdürülebilir gelişmeyi ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını güvence altına alması gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁸. Bu karara konu olan olay yaşandığı dönemde ses getirmiş ve dünya gündeminde de yer almış olup, Komisyon'un da kapsamlı biçimde incelediği görülmektedir. Afrika insan hakları koruma rejimi konusundaki bir çalışmada da, kararın Komisyon'un ilerici dönemini başlattığı ve özellikle, Afrika Şartı'nda yer almayan hakları da, yer alan gelişme hakkı gibi diğer hakların çerçevesinde değerlendirmesinin, önemli bir yenilik olduğu tespit edilmektedir. Ancak, Komisyon'un bu bulguları ve yaklaşımı, kıtadaki sistemin icradaki zayıflığıyla pratik olarak fazlaca değer kazanmamıştır. Komisyon, ancak tavsiye niteliğinde karar alabilmiştir ve bunlar, soruşturma ve kovuşturmaların açılmasından hükümetin çevresel ve sosyal etki değerlendirmeleri yapmasına kadar çeşitlilik arzemiş olsa da, yine aynı makalede belirtildiğine göre, Nijerya'nın bu tavsiyeleri yerine getirmiş olduğuna dair bir bulgu yoktur¹⁰⁹. Yine de bu kararın, Ogonilerin

¹⁰⁷ *SERAC & CESR v. Nigeria*, para. 64-66.

¹⁰⁸ *SERAC & CESR v. Nigeria*, para. 55 ve 52.

¹⁰⁹ Mbazira, Christopher. "Enforcing the Economic, Social and Cultural Rights in the African Charter on Human and Peoples' Rights: Twenty Years of Redundancy, Progression and Significant Strides", Ssenyonjo, Manisuli. *Economic, Social and Cultural Rights*, Oxon: Routledge, 2011, s.600-601.

sonrasında ABD mahkemeleri önünde Shell çatısı altındaki şirketleri dava edip, bir uzlaşma sonucu zararlarını bir ölçüde tazmin edebilmelerine yardımcı olduğu tahmin edilebilmektedir¹¹⁰.

Diğer bölgesel insan hakları rejimlerinde, bu rejimlerin temelindeki sözleşmelerde gelişme hakkı açıkça tanınmamış olmakla birlikte, hakkın unsurlarına atıfta bulunan kararlar alınabilmekte ya da bu doğrultuda yargısal yorumlara rastlanabilmektedir. Bunlar arasında yer alan, Amerikan İnsan Hakları rejiminin yargısal denetim organları olan Komisyon ve Mahkeme, zaman zaman sistematik yoruma başvurmaktadır¹¹¹. Gelişme sürecine aktif katılımın da öngördüğü, iktisadi projelerden etkilenenler için istişare hakkı bu unsurlardandır. Amerikan Komisyonu'nun Dann vs. US kararına konu olan olayda, Batı Shoshoneler topluluğundan olan Dann kardeşler, devletin bir projesi sonucunda, kendilerine danışılma ve onay verme haklarına uyulmadan, sosyal ve ekonomik gelişmeden yararlanmalarının ve bu nedenle varoluşlarının tehlikeye girdiğini, bu nedenle self determinasyon haklarının ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Devlet, Batı Shoshonelerin yerli halk niteliğini reddetmemekle birlikte, bu şikayetin yalnızca toprak sahipliği ve kullanımını ilgilendirdiğini ve bir insan hakları meselesi olmadığını savunmuştur. Komisyon bu savunmaya itibar etmemiş ve yerli toplulukların geleneksel topraklarının sahipliği ve kullanımı konularının, uluslararası

¹¹⁰ Herdegen, Matthias. *Principles of International Economic Law*, Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 120.

¹¹¹ Amerikan Mahkemesi'nin, uluslararası hukukun genel ilkelerinin insan haklarının korunması açısından ilgili olduğu yorumunu uyguladığı ve Amerikan Sözleşmesi'nde düzenlenmemesine rağmen, ekonomik, sosyal ve kültürel hakları dava edilebilir kılmamasını inceleyen bir çalışmada, bu yorumun uluslararası hukuktaki dayanağının, Viyana Konvansiyonunun bir sözleşmenin yorumlanmasında, salt resmen bu sözleşmeyle ilgili enstrümanların değil, sözleşmenin içerisinde bulunduğu sistemin dikkate alınması gerektiğini belirten 31.2 ve 31.3 maddeleri olduğu tespit edilmektedir. Bkz. Tinta, Monica Feria, "Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights in the Inter-American System of Protection of Human Rights: Beyond Traditional Paradigms and Notions", Ssenyonjo, Manisuli. *Economic, Social and Cultural Rights*, Londra: Routledge, 2011, s. 565.

insan hakları ve uluslararası hukukun ilkeler ve kuralları içerisinde yer aldığını tespit etmiştir. Olayda da Devlet'in, Dann kardeşlerin eşitlik koşullarındaki mülkiyet haklarını ihlal ederek, Amerikan Bildirisi'nin 2, 18 ve 23. maddelerini ihlal ettiğine hükmetmiştir¹¹². Bu kararı, gelişme hakkının dolaylı yoldan korunması olarak yorumlamak da mümkündür. Bunun dışında Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi'nin, doğal kaynakların kullanımı bağlamında yerli halkların mülkiyet haklarına ilişkin olarak referans nitelikte bazı kararlar verdiği de görülmektedir¹¹³.

Ulusal hukuk sistemleri açısından, bazı Afrika ülkelerinin anayasalarında da gelişme hakkının tanındığı görülmektedir. Bunu söylemekle birlikte, Afrika Şartı ve 1986 Bildirisi'nin gelişme hakkı tanımlamalarındaki önemli farklılık unutulmamalıdır. Afrika Şartı gelişme hakkını kolektif bir hak olarak tanımlarken, bireyleri hak sahibi olarak belirtmemiştir. Afrika insan hakları rejimindeki pratik de, hakkın kolektif gruplar tarafından kullanımı ve ileri sürülmesine ilişkin olmuştur. Kıtadaki anayasalarda da çoğunlukla kolektif bir hak olarak, bir başka deyişle hak sahibinin halklar olarak belirlendiği düzenlemeler yer almaktadır.

Dolayısıyla, dava edilebilirlik sorununu, gelişme hakkının yapısal özelliklerinden kaynaklanan ve aşılamaz bir sorun olarak görmek yerine, hakkın somut kriterlerinin oluşturulmasına odaklanılması yararlı olacaktır. Bu çabada, bir kısmına burada da değinilen, insan haklarına bölgesel düzeyde koruma getiren yargı sistemlerinin sunduğu dava örnekleri de fayda sağlayabilir. Halihazırdaki insan hakları sözleşmelerinin, hakların birbirlerine bağlılığı ilkesi gözetilerek, gelişme sürecinin ihtiyaçları doğrultusunda değerlendirilmesi halinde, bu sözleşmeler ve bağlı izleme usulleri, gelişme hakkının gerçekleştirilmesi için kullanışlı bir seçenek

¹¹² *Marry&Carrie Dann v. US*. Inter American Commission on Human Rights, Case 11.140, Report No: 75/02, 2002.

¹¹³ Herdegen, s.120-121.

haline gelebilecektir¹¹⁴. Hatta bir başka dayanışma hakkı olan çevre hakkı üzerine yargı organlarının geliştirdikleri yorumlar da yol gösterici olabilir. Bu konuda, çalışmanın ilgili bölümünde de el alınacağı üzere, çevre hakkının geniş anlamdaki içeriğine dahil olan çevresel katılım aynı zamanda bir sürdürülebilir gelişme ilkesi de olması nedeniyle, bir köprü niteliği taşıyabilecektir. Böylesi bir ilişkinin kurulması, hakkın bireysel olarak dava edilebilir hâle gelmesine zemin hazırlayabilir.

1.5.7. İnsan Merkezli Gelişmeye İtirazlar

Gelişme hakkı gelişmenin, büyüme rakamları, kâr oranları, sanayi ve altyapı tesislerinin oluşturulması gibi dar anlamda ekonomik ilerlemelerle değerlendirilmesi ve bunların öncelikli olarak hedeflenmesine bir itirazın ifadesi olmuş ve insan merkezli gelişmenin hedeflenmesi gerektiğini savunmuştur. İnsan merkezli gelişme, ekonomik, teknolojik, bilimsel alanlardaki ilerlemelerin, eğitim ve sağlık hizmetlerinin evrenselleştirilmesi, istihdamın artırılması ve tam istihdama doğru ilerlenilmesi, yoksunluklar içerisinde yaşayanlara sosyal koruma sağlanması gibi politikalar aracılığıyla, gelişmeden yararlanan tabanın genişletilmesini öngörür.

Bu her ne kadar ilerlemeci bir yaklaşım olsa da, ekonomi ve sosyal problemlerin ve özellikle çevresel bozulmanın insan merkezli gelişme yaklaşımıyla bertaraf edilemeyeceğini savunan itirazlar da dile getirilmektedir. Bu itirazların keskinlikleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ortak çıkış noktaları, insan merkezli gelişmeden yola çıkılarak uygulanacak olan politikaların, doğal kaynakların

¹¹⁴ Scheinin, Martin. "Advocating the Right to Development Through Complaint Procedures Under Human Rights Treaties", Andreassen, Bard Anders ve Marks, Stephen. *Development as a Human Right*, Cambridge: Harvard University Press, 2006, s. 275.

tükenmesini engellemeyeceği ve çevrenin korunmasını gözardı edebileceğidir. Amartya Sen'in yaklaşımından etkilenerek, DTÖ, IMF, Dünya Bankası tarafından benimsenen insan merkezli gelişme ve sonraki yıllarda öne çıkarılan sürdürülebilir gelişme kavramları, halen ekonomik büyümeyi merkeze almaktadır¹¹⁵.

Bu itirazların bazıları, ekonomik büyüme, çevrenin korunması ve iklim adaleti arasında daha dengeli yaklaşımların geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu anlamda, 1986 Bildirisi'nin konjonktürel bir ilerleme olarak görmekle birlikte, Bildiri'nin insan merkezli gelişme yaklaşımını "türcülük" olarak değerlendiren bir eleştiri, iklim değişikliği ve dünyanın kaynaklarının fazlaca sömürülmesinin endişesinin yaşandığı günümüzde, bu belgenin "en hafif" tabirle, demode bir tonu olduğunu savunmaktadır¹¹⁶. Doğal kaynakların aşırı biçimde kullanıldığı doğru ve iklim değişikliği endişeleri gerçekçi olmakla birlikte, insanı merkeze alan gelişme yaklaşımlarını türcü olmakla nitelemek, buradaki neden sonuç ilişkisini ıskalamak anlamına gelmektedir. Hatırlanmalıdır ki insan merkezli gelişme, bu eleştiride ima edildiği üzere geleneksel doğa-insan ilişkisinde, insanın tarafını seçme amacıyla değil, kârların ve sermaye birikiminin arttırılması yoluyla ekonomik büyümenin mutlaklaştırılmasına ve bunun yarattığı eşitsizliklere karşı ileri sürülen bir sosyal adalet anlayışıdır.

İnsanı merkeze alan gelişmeye, bu hatırlatmadaki nedenselliği gözetmekle birlikte daha keskin bir eleştiri, ekonomik büyümenin bir arzu nesnesi olmaktan çıkarılması gerektiğini savunarak, alternatif yaşam biçimlerine ve ekonomik uğraşlara yönelinmesini savunmakta, bir anlamda insan merkezli gelişme ve benzeri

¹¹⁵ Adelman, Sam. "The Sustainable Development Goals, Anthropocentrism and Neo-liberalism", French, Duncan ve Kotze, Louis J., *Sustainable Development Goals: Law, Theory and Implementation*. Edward Elgar Publishing: Cheltenham ve Northampton, 2018, s.18-19.

¹¹⁶ Gearty, Conor. "Do Human Rights Help or Hinder Environmental Protection?", Weston, Burns H. ve Gear, Anna. *Human Rights in the World Community: Issues and Action*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 4. Baskı, 2016, s. 248.

sosyal adalet yaklaşımlarını yetersiz bulmaktadır. Bu ikinci gruba giren görüşler uluslararası literatürde, "De-Growth" teorileri olarak adlandırılmakta, savunucuları da ekonomik büyümenin başlı başına olumlu bir kavram olmadığı pozisyonunu almaktadırlar. Örneğin, ekonomik büyümenin ölçülmesinde kullanılan GSYH verileri kapsamında, bir cezaevi inşaatı ya da bir ırmağın kurumasına yol açan bir proje, kazanç kaleminde sayılmaktadır. Ne var ki, böyle projelerin sosyal, ekonomik ya da çevresel maliyetleri olmaktadır¹¹⁷. Her ne kadar İngilizcedeki anlamını tam olarak karşılamasa da, Türkçe'ye "küçülme" olarak çevrilen bu yaklaşım, gelişme bağlamındaki tartışmaların ilk bakışta uzağına düşmektedir. Bu açıdan, 2030 Ajandasında en az gelişmiş ülkeler için 8.1 numaralı hedefte öngörülen GSYH oranında yıllık %7 oranındaki büyüme hedefi, gelişmeye kategorik olarak karşı çıkan küçülme yanlısı bazı yaklaşımlarla ters düşecektir. Bununla birlikte yine küçülme teorilerine yakın durup, sürdürülebilir gelişmenin küresel bir eylem planı için bir çerçeve sunduğunu ve Güney ülkelerinin yeniden uluslararası çabalara katılımını kolaylaştırdığını savunanlar da bulunmaktadır¹¹⁸. Belirtmek gerekir ki, ekonomide küçülme yaklaşımı genellikle farklı eleştirel akımların farklılıklarını koruyarak buluştuğu bir ortak paydayı ifade ettiği için, bu akımların yönelttikleri eleştiriler ve sundukları alternatifler de farklılaşabilmektedir.

¹¹⁷ Demaria, Federico; Kallis, Giorgos; D'Alisa, Giacomo. *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, Abingdon: Routledge, 2015, s. 46.

¹¹⁸ Reichel, Andre. "Re-taking Sustainable Development for Degrowth", <https://www.degrowth.info/en/2015/12/re-taking-sustainable-development-for-degrowth/>(erişim tarihi: 27.11.2020).

1.6. GELİŞME HAKKININ KATMA DEĞERİ

1986 Bildirisi'nin hazırlanma sürecinde olduğu ve gelişme hakkının uluslararası hukuk alanındaki araştırmacıların tartışmalarında önemli bir yer tuttuğu bir dönemde, Philip Alston'un, Jack Donnelly'nin yaklaşımına yönelttiği eleştiriler, gelişme hakkının özgün katkısı ve getirdiği katma değer üzerine düşünmek için iyi bir başlangıç noktası oluşturmaktadır. Her ne kadar geçmişte kalmış bir tartışma olarak görülebilecekse de, Alston'un, Donnelly'yi "doğrudan hakkın dava edilebilirliği konusuna girerek", hakkın insanları harekete geçirici özelliğini gözardı etmekle eleştirmesi ve devamında, haklardan her bahsedildiğinde, derinlemesine yasal analizler yapılmaya çalışılmasının, bazı durumlarda hakkın retoriğinin kabul edilmesiyle ama aynı zamanda, özünün de reddedilmesiyle sonuçlanabileceği uyarısı güncelliğini korumaktadır¹¹⁹.

Alston'un bu uyarısını akılda tutarak, gelişmenin bir insan hakkı olarak tanınmasının, öncesinde ekonomik büyüme oranları temelinde ve dar bir çerçevede değerlendirilen konuya insan odaklı bir yaklaşımın geliştiği sürecin önemli bir parçası olarak görmek yerinde olacaktır. 1990'lı yıllarda bu yaklaşım ağırlığını arttırmış ve insanların ve toplumların gelişmesi, sektörlerdeki üretim artışı, gayri safi yurtiçi hasıla rakamları gibi makro ekonomik verilerin yanı sıra, insanların günlük hayatlarında ortaya çıkan etkilerin ölçülmesiyle de değerlendirilmeye başlanmıştır. Yıllık periyotlarla sağlıklı veri elde edilebilen tüm ülkelerde ölçülen İnsani Gelişme Endeksi (İGE), ekonomik büyüme istatistikleri kadar ilgi ve merakla beklenen bir istatistik niteliğini kazanmıştır. Endeksi hazırlayan BM Kalkınma Programı, insanlara ve onların sahip oldukları olanaklar ve tercihlere odaklanıldığını

¹¹⁹ Alston, Philip. "The Shortcomings of Garfield the Cat Approach", *15 Cal. W. Int'l L.J.* 510, 1985, s. 513.

belirtmektedir¹²⁰. Bu ifade, BM Kalkınma Programı'nın çalışmalarında esin kaynağı olan ve Amartya Sen'in ilk olarak geliştirdiği kapasiteler ya da yeterlilikler yaklaşımının bir izdüşümüdür.

İGE çerçevesinde derlenen bulgular ve yazılan raporların, gelişme hakkı ve ekonomik gelişmeye insan hakları temelinde yaklaşım açısından önemli bir konuya ışık tutmuştur. Endeks çalışmasının özellikle ilk yıllarında, bazı ülkeler zenginliklerine oranla düşük sayılabilecek sonuçlar elde etmiştir. Bu durum, bir ülkedeki ekonomik büyüme ve zenginleşmenin, insanların yaşam standartlarını yükselmesini sağlayacağı yönündeki klasik iktisadi analizlerin yeterli olmadığını göstermiştir. Bu sonuçlar, klasik iktisatta yaygın kabul gören bu yaklaşımın ilk kez yanlışlanması değildir. Ancak BM bünyesinde yürütülen İGE çalışmalarından ortaya çıkan bu sonucun etkileri kuvvetli olmuş ve bir anlamda, BGH ve nihayet SGH 2030 Ajandasında, gelişmeye insan merkezli ve insan haklarıyla uyumlu yaklaşımın önü açılmıştır.

Buraya kadar aktarılanlar gelişme hakkının, uluslararası politikalar ve BM şemsiyesi altındaki faaliyetler üzerindeki etkisi üzerinedir. Buna karşın gelişme hakkının potansiyel olarak insan haklarının ilerletilmesine katkı sunabileceği başka özellikleri de bulunmaktadır. Bunlardan birisi uluslararası alana, diğeri ulusal düzeydeki uygulamalara ilişkindir.

Birinci olarak 1986 Bildirisi, devletlerin uluslararası sorumluluklarına geniş bir yer ayırmıştır ve bu, uluslararası hukukun temel ilkeleri arasında yer alan uluslararası işbirliğini, gelişme politikaları çerçevesinde uluslararası işbirliği ve yardım yükümlülüğü olarak somutlaştırmaktadır. Bu ilkenin pratikle olan bağıni daha yakından kurmak için, özellikle gelişmekte olan ülkelerin insanları ve

¹²⁰ HDR Office. "About Human Development", <http://hdr.undp.org/en/humandev> (erişim tarihi 20.10.2020).

halklarının refah seviyelerini ve kapasitelerini arttırabilmeleri açısından kritik önem taşıyan, uluslararası ekonomi ve ticaret rejimlerinde, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını gözeten, adil ve eşitlikçi reform ihtiyacı, gelişme hakkının bir gereksinimi olarak devletlerin uluslararası işbirliği ve yardım yükümlülüğünün altında bir hedef olarak değerlendirilebilir.

Ulusal düzeydeki uygulamalara ilişkin olan ikincisi, gelişme hakkının bireyleri ve halkları pasif konumdaki yararlanıcılar olmaktan çıkarıp, aktif katılımcılara dönüştürmeyi öngören özelliğidir. Aktif katılımcılık, herkes için eşit ve serbest olmalı, ayrımcılık ve zorlamalardan bağımsız olmalıdır. Bu aynı zamanda çağdaş insan hakları düşüncesi ve uygulamasının da bir gereğidir. Bu ilkenin, uluslararası hukukta ve de ulusal mevzuat ve uygulamalarda, bu çalışmanın konusuna giren, sınırlı da olsa somutlaştığı bir örnek, bir ekonomik proje, sosyal ya da kültürel politikanın uygulanmasında, bu uygulamadan en çok ve doğrudan etkilenecek olan kesimlerin onayının alınmasıdır. Bu onayın, serbest ve önceden bilgilendirilmiş olması beklenmelidir. Özgün yerel halklar ve toplulukları ilgilendiren durumlarda, ilave bir nitelik olarak sözkonusu topluluğun geleneklerini gözetilen bir usulün izlenmesi de gerekecektir.

Bu iki özellikten ilki, yani uluslararası ekonomi ve ticaret düzeninde ve bu düzeni belirleyen uzmanlık kuruluşlarında reform, politik tartışmalarda ya da DTÖ'nün görüşme turları gibi platformlarda etkisini hissettirmektedir. İnsan hakları denetimi yapan uluslararası ya da bölgesel nitelikteki organların izleme ya da yargılama faaliyetlerindeyse bu konu üzerinde durulmamaktadır ve zaten, bunun doğrudan bir normatif temeli yoktur. İkincisi üzerine ise kimi yargı yorumlarına rastlamak mümkündür. Önceki kısımlarda da atıf yapılan Endorois Davası'nda Komisyon, Devlet tarafından istişare olarak nitelendiren faaliyetlerin yeterince bilgilendirici olmadığı ve topluluğun adetleriyle uyumlu olmadığı gerekçeleriyle,

muhatap devlet Kenya'nın istişare yükümlülüğünü yerine getirmede yetersiz kaldığını tespit etmiştir¹²¹.

1.7. GELİŞME HAKKI VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ

1986 Bildirisi'nin mütevazı bir rol oynadığı ancak günümüzde Bildiri'yle arasındaki bağın zayıfladığı bir diğer başlık da, kadınlar ve kadın hareketinin gelişme süreci ile ilişkisidir. 1986 Bildirisi, bu konuda ilan edilmiş metinler arasında kadınların ilk kez anıldığı belgedir. Devletlerin ekonomik ve sosyal hakların yaşama geçirilmesindeki pozitif yükümlülüklerinin hatırlatıldığı 8. maddede, "kadınların gelişme sürecinde faal bir role sahip olmaları için" devletlerin gerekli tedbirleri alacağı belirtilmektedir. Kadınlar ve gelişme süreci ilişkisine ilişkin ifade bununla sınırlı olup, somut uygulamalardan bahsetmemekte ya da bu ilişkinin bağlamına ilişkin herhangi bir ipucu vermemektedir.

Bildiri'nin ilan edildiği dönem bir periyodizasyon denemesine göre, feminist eleştirel akımın çabalarının biçimsel eşitlikten, hukukun yapı-bozumcu eleştirilerine evrildiği yıllara denk gelmektedir¹²². Bir başka deyişle feminist akım, uluslararası hukukun pozitif kaynaklarının yaratıldığı platformlarda kadın sayısının azlığı gibi biçime dönük eleştirilerle yetinmeyip, özellikle insan hakları alanındaki pozitif hukuk belgelerini, kadınların endişeleri doğrultusunda ele almaya başlamıştır. 1975-85 yılları arasındaki dönemin BM tarafından "Kadınlar Onyılı" ilan edilmesi de,

¹²¹ Olayda Topluluğun ileri gelen temsilcilerinin yalnızca bir kısmının istişareye dahil edilmesi, çoğunluğu okur-yazar olmayanların buna uygun biçimde bilgilendirilmemesi gibi eksiklikler, bu tespiti dayanak oluşturmuştur. *Endorois v. Kenya*, para.242-243.

¹²² Edwards, Alice. *Violence Against Women Under International Human Rights Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s.38-43. Yazar, uluslararası hukuktaki eleştirel feminist akımı dört döneme ayırarak incelemektedir.

barış, eşitlik, sosyal adalet, gelişme gibi birçok başlıkta uluslararası kurumsal çalışmaların hızlandığını göstermektedir.

Benzer biçimde, gelişmenin tartışıldığı ve politikaların üretildiği platformlarda da, 1970'li yılların "gelişmede kadın" yaklaşımından, 1980'li yıllarla birlikte "toplumsal cinsiyet ve gelişme" yönelimine geçilmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse "gelişmede kadın", gelişme sürecinde görmezden gelinen ve alanın uzmanları, planlayıcıları ya da karar alıcıları tarafından anne ve evdeki eş olarak değerlendirilen kadınların, aktif katkılarına dikkat çekildiği bir bağlamı ifade etmektedir¹²³. Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (1979) giriş bölümü ve 1986 Bildirisi'nin ilgili maddesinde de bu yaklaşım hakimdir. "Toplumsal cinsiyet ve gelişme" ise, odak noktasını kadınların kendisinin üzerinden alıp, kadınlarla erkekler arasında hemen her düzeyde görülebilen eşitsiz güç ilişkilerine çekmiş, bu değişim kurumsal alana da yansımıştır¹²⁴. Beijing (1995) Konferansı'nın etkide bulunduğu bu dönüşüm, cinsiyet eşitliği yaklaşımının, BM çatısı altındaki kurum ve kuruluşlarda ana akım hâline gelmesi olarak da nitelendirilmektedir.

Günümüzde ise feminist akımların ve kadın hakları aktivistlerinin toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımının dışında, "güçlendirme" yaklaşımının özellikle uluslararası kurumsal seviyede ağırlık kazanmakta olduğu gözlemlenebilmektedir. En açık dışavurumlarından birisi 2030 Ajandasının 5. hedefinin "kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi" olarak adlandırılması olan bu yaklaşım, toplumsal çağrışımı ön planda olan ve gelişmeyi içeren eğilimlerden, gelişme sürecinin

¹²³ Brouwers, Ria. "Revisiting Gender Mainstreaming in International Development: Goodbye to an Illusionary Strategy", *Institute of Social Studies Working Paper No: 556*, 2013, s.7-10.

¹²⁴ Hunt, Janet. "Gender and Development", Kingsbury, Damien; McKay, John; Hunt, Janet; McGilivray, Mark; Clarke, Matthew. *International Development: Issues and Challenges*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 251.

önündeki engellerin bireysel olarak aşılmasını çağrıştıran bir yöne doğru yol alındığını düşündürmektedir. Güçlendirme teriminin başlangıçta anlattığı, "ezilenlerin toplumsal mücadelelerde özne haline gelmeleri" gibi kolektif bağlamı kuvvetli bir tanımdan, özellikle kadınlar konusunda, "kendini tanıma ve gerçekleştirme"ye, bir başka deyişle toplumsal yerine bireysel kurtuluş için bir araca dönüştüğü değerlendirmeleri, eleştirel feminist yaklaşımlar arasında yaygındır¹²⁵. Ancak bu kavramın, kadın özgürleşmesi hareketlerinin geçmişteki toplumsal söylemlerinin aksine, yetenekli kadınların hiyerarşi içerisinde yükselmesini öne çıkarttığı eleştirisi de yapılmaktadır¹²⁶. Özellikle uluslararası ekonomi kuruluşlarının güçlendirme alanındaki uygulamaları, kadınların kredi ve mikro kredi programları aracılığıyla, bir gelir elde edebilecek düzeye gelmelerini ve buldukları topluluklarda sivrilmelerini amaçlamaktadır ancak bu programların, kadınların parçası buldukları topluluklarla birlikte güçlenmelerine etkisi sınırlı olmaktadır¹²⁷.

2030 Ajandasındaki 5. hedef bir toplumsal kategori olarak "kadın"ın değil, kadınların ve kızların güçlendirilmesinden bahsederken, yukarıda aktarılan eleştirideki bireysel özgürleşme bağlamına daha yakın düşmüş olmakla birlikte, tüm kadınlar ve kızların güçlendirilmesini açık biçimde belirterek evrensel ve insan haklarına uygun bir dilin kullanıldığını da belirtmek gerekir. Bununla birlikte BM'yi oluşturan ve farklı kültürel ve ideolojik yaklaşımlara sahip olan devletlerin, cinsiyet eşitliği gibi toplumsal bir idealin hedefin başlığına taşınmış olmasını onaylaması da, sorunun bütünsel biçimde kavranması adına ileri bir adımdır.

¹²⁵ Beşpınar, Zeynep. *Projecilik ve Neo-Liberal Çıkmaz: Güneydoğu'ya Kadın Projeleri Üzerinden Bir Bakış*, İstanbul: Yazılama, 2017, s. 51.

¹²⁶ Fraser, Nancy. "İlerici Neoliberalizme Karşı Gerici Popülizm", Geiselberger, Heinrich. *Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üzerine Uluslararası Bir Tartışma*, İstanbul: Metis, 2017, s. 62.

¹²⁷ Hunt, "Gender and Development", s. 259.

BM tarafından 2017 yılı için hazırlanan raporda, 5. hedefi ilgilendiren konular arasında, cinsiyet eşitliği için yasal çerçevelerin ve pratik uygulamaların eksikliği, aile içi şiddetin cezasız kalması, politik katılım ve ev içi kararların alınmasına katılımı yavaş kalınması öne çıkarılmaktadır¹²⁸. Bir anlamda kadınların yaşam hakkı, vücut bütünlüğünün korunması, siyasi hakları gibi "birinci kuşak" haklarına odaklanılmış durumdadır. Eşit işe eşit ücret ilkesinin, gelişmiş ülkelerde dahil olmak üzere tam olarak hayata geçirilememesi gibi önemli bir soruna, raporda değinilmediği gibi, 5. hedefin altbaşlıkları arasında da bu konuya ilişkin bir hedef ya da amaç bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu hedefin "5.a" altbaşlığında, toprak sahipliği, mirastan pay sahibi olma, finansal servislerden ve doğal kaynaklardan yararlanma gibi mülkiyet hakkıyla birlikte düşünülebilecek konularda kadınların eşit hak sahipleri olabilmeleri için, ulusal düzeyde yasalara uygun reformlar yapılması gibi açık bir önerinin kağıda döküldüğü de söylenmelidir. Dolayısıyla 5. hedefin, ekonomik gelişme sürecini gözetirken, eşit işe eşit ücret ilkesi gibi bir toplumsal ideale yer vermeyerek, kadınların sosyal gelişim sürecini bir ölçüde ıskaladığı sonucuna varılabilir.

1.8. GELİŞME HAKKI VE KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKI İLİŞKİSİ

Tarihsel gelişimi göz önüne alındığında gelişme hakkını, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının takipçisi ve tamamlayıcısı olarak görmek mümkündür. Sömürgecilik döneminin kötüleşen etkilerinin, sömürge idaresi altındaki halkların nezdinde, kendi kaderini tayin hakkına dönük beklentiyi arttırmasına benzer bir

¹²⁸ United Nations. *The Sustainable Development Goals Report 2017*, s.2 ve s.5. <https://tinyurl.com/y2dsqyyt> (erişim tarihi: 26.04.2020).

ilişki, küreselleşmenin belirli alanlardaki basınçlarını hissederek gelişmekte olan devletlerin gelişme hakkına yönelmesi arasında kurulabilir¹²⁹.

1986 Bildirisi'nin ilk maddesinde, iki hak arasındaki yakın ilişki vurgulanmış, aradaki bağlantının özellikle doğal kaynaklar ve zenginlikler üzerindeki tam egemenlikle somutlaştığı belirtilmiştir. Bir anlamda, nasıl siyasal egemenlik kendi kaderini tayin hakkı güvencesiyle korunuyorsa, ekonomik egemenliğin de gelişme hakkı güvencesine alınması düşünülmüştür. Bu ilişkinin bir başka ifadesini, Bildirinin ilanından iki yıl önce alınan BM İnsan Hakları Komitesi'nin 12 No'lu Genel Yorum Kararında görmek mümkündür. Burada gelişme hakkına açıkça bir atıf yapılmamakla birlikte, Sözleşme'nin 1. maddesinin 2. paragrafında belirtilen, halkların doğal zenginlik ve kaynaklarından yararlanabilme özgürlüğünün, devletlere bu kullanımın önündeki engelleri belirleme yükümlülüğü getirdiği tespiti yapılmıştır¹³⁰.

İki hak arasında bu paralelliğin kurulması, kendi kaderini tayin hakkı uluslararası toplumda başat bir rol oynadığı ve sömürgecilik sonrası dönemin temel dayanaklarından birisi olduğu için ayrıca önemlidir. 1966 Sözleşmelerinden de önce BM Şartı (m.1/2), uluslar arasında eşit haklar ve halkların kaderlerini tayin edebilmeleri ilkeleri temelinde dostça ilişkiler geliştirmeyi, kuruluşun başlıca amaçları arasında saymıştır. Kuruluşun himayesinde oluşturulan, Martti Koskenniemi'nin yöneticiliğindeki Uluslararası Hukuk Komisyonu da, kendi kaderini tayin hakkını, uluslararası hukukta emredici nitelikteki *jus cogens* kuralları arasında saymaktadır¹³¹. Gelişme hakkının ileride, yasal bağlayıcılığı olan bir

¹²⁹ Salomon, s. 25.

¹³⁰ İnsan Hakları Komitesi, "Genel Yorum No:12" (1984), paragraf 5. Bkz. Uyar, Lema. *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

¹³¹ International Law Commission. "Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International law", A/CN.4/L.682, 13 Nisan 2006, s. 188, para. 374.

standarda kavuşması durumunda, uluslararası toplumun genelinde benzer bir kabul görmesi ihtimalini değerlendirmek, şu an için çok bilinmeyenli bir soruya yanıt aramak anlamına gelecektir. Her ihtimalde, kendi kaderini tayin hakkının, gelişme hakkını normatif anlamda da güçlendirici bir etkide bulunabileceği söylenebilir.

1986 Bildirisi'ni önceleyen ve Bildiri'de de açıkça atıfta bulunulan iki belge - Devletler arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine ilişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi (1970) ve YUED Bildirisi (1974)- den ilki, kendi kaderini tayin hakkının politik boyutu, ikincisi de ekonomik boyutu üzerinedir¹³². Gelişme Hakkı Bildirisi de, bir anlamda bu iki belgenin mirası üzerinde şekillenmiştir.

Ayrıca her iki hakkın da dışsal ve içsel boyutlarının bulunması gibi, çeşitli ortak noktalardan söz edilebilir. Kendi kaderini tayin hakkında olduğu üzere, gelişme hakkının dışsal boyutu da, gelişmekte olan ülkenin dışından kaynaklanan güç ve kontrol altında tutulmaktan özgürleşmeyi gerektirir¹³³. Her iki hakkın iç işleyişteki görünümü de benzeşmektedir. Self determinasyon doğuşu itibariyle, öncelikle dışarıya dönük bağımsızlık ve egemen devlet statüsünün tanınması anlamına gelen bir hak olmakla birlikte, topraklar üzerinde siyasi egemenliği de kapsayan klasik sömürgeciliğin büyük ölçüde sonlandığı günümüzde, özellikle kendi bağımsız ve egemen devletlerine sahip olan halkların kaderlerini tayin edebilmeleri, yurttışı oldukları devletin demokratik işleyişine doğrudan bağlıdır. Gelişme hakkının, ekonomik ve sosyal gelişmenin sonuçlarından yararlanılmasıyla kalmayıp, bu süreçte aktif katılımı içermesi de, bu katılımın gerçekleşebileceği, bir başka deyişle temel hak ve özgürlüklerin ve özellikle ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü gibi siyasi hakların etkin bir biçimde kullanılabileceği koşulların varlığına bağlıdır. Ne var ki

¹³² Nowak, Manfred. *U.N. Covenant on Civil and Political Rights Commentary*, Kehl: N.P. Engel, 2005, s. 7.

¹³³ Salomon, s.24.

literatürde, iki hak arasındaki yakınlığın bu boyutunun üzerinde pek durulmamaktadır.

1.9. ANAYASALARDA GELİŞME HAKKI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME

Devletlerin ulusal düzeydeki sorumluluklarını yerine getirmelerinde ilk adımlardan birisi, kendi hukuk düzenleri içerisinde gelişme hakkını tanımaları olmalıdır. 1986 Bildirisi'nin 10. maddesinde hakkın tam olarak kullanılmasının sağlanması için, ulusal ve uluslararası düzeyde politikalar oluşturulacağı ve gerekli yasal ve diğer tedbirlerin alınacağı yazmaktadır. Burada her ne kadar açık bir sorumluluk tanımı yapılmamış olsa da, bir insan hakkının uygulanması için alınacak yasal tedbirlerin başında, sözkonusu hakka anayasal güvence tanınmasının gelmesi gerektiği açıktır. Gelişme hakkı açısından anayasal güvence özellikle iki açıdan önem taşımaktadır. Birincisi hak, uluslararası pozitif hukukun doğrudan bir parçası olmadığı için, herhangi bir devletin bir yurttaşının gelişme hakkını ulusal makamlar nezdinde, 1986 Bildirisi ya da buna atıfta bulunan diğer uluslararası belgelere dayanarak ileri sürebilmesi gerçekçi değildir. Dolayısıyla hakkın uygulamada somut varlığından bahsedilebilmesi için, anayasal güvence elzem olmaktadır. İkincisi, gelişme hakkı oldukça kapsamlı bir konsept olduğu için, bu kapsam ancak anayasada düzenlenilip, devletin ilgili organları da bu sorumluluğa uygun biçimde yeniden tanımlandığında, gerçekçi bir yasal düzenleme mümkün hale gelecektir¹³⁴. Bir üçüncü nokta da, gelişme hakkının daha çok anayasada yer bulmasının, uluslararası

¹³⁴ Ghai, s. 143.

platformda yaşanan tıkanıklığın aşılması ve özel olarak, hakkın uluslararası yasal bir standarda kavuşturulmasına yardımcı olmasını sağlama ihtimalidir.

1.9.1. Afrika Anayasalarında Gelişme Hakkı

Gelişme hakkı düzenlemeleri Afrika anayasalarında, diğer coğrafyalara göre daha geniş ve doğrudan yer bulmaktadır. Kıtanın özellikle Sahra-altı olarak anılan ve kabaca, Kuzey Afrika'daki Arap Coğrafyasının güneyinde yer alan ülkeleri, küresel aşırı yoksulluk oranlarında en çok paya sahip olan ülkeler olmaktadır. Gelişme sürecinin ilk engeli olan aşırı yoksulluğun aşılamadığı coğrafyanın anayasalarında gelişme hakkına rastlanmasını, bu özlemin bir ifadesi olarak ele almak da mümkündür.

Demokratik Kongo Cumhuriyeti Anayasası (2005) 58. maddesinde, ulusal zenginlikten tüm Kongoluların yararlanmaya hakkı olduğu belirtilerek ve devlete bu zenginliğin eşitlikçi dağıtımı ödevi yüklenerek, gelişme hakkı güvence altına alınmaktadır¹³⁵. Bu yaklaşım, hakkın ekonomik boyutuyla sınırlı bir görünüm sunmakta, sosyal ve kültürel boyuta atıf yapmamaktadır. Dikkat çeken bir diğer eksiklik de, hakkın araçsal yönüne değinilmemesidir. Buna göre, Kongoluların gelişmenin sonuçlarından yararlanmaları sağlanacaktır, ancak gelişme sürecine katılma ya da katkıda bulunma aynı güvenceye kavuşturulmamıştır. Ayrıca örgütlenme özgürlüğü maddesinde (m.37) devletin, ekonomik, sosyal, kültürel, entellektüel, ahlaki ve ruhsal gelişmeye katkıda bulunan kuruluşlarla işbirliği

¹³⁵ Demokratik Kongo Cumhuriyeti Anayasası 2005 (son değişiklik 2011).
https://www.constituteproject.org/constitution/Democratic_Republic_of_the_Congo_2011.pdf?lang=en
(erişim tarihi: 25.04.2020)

yapacağı ve bu kuruluşlara maddi teşvikler verilebileceği belirtilmektedir. Burada gelişmeye katkıda bulunan kuruluşlar, salt alıcı olarak görülmektedir.

Etiyopya (1994) Anayasası'nın 43. maddesindeki gelişme hakkı düzenlemesi daha detaylıdır ve sürdürülebilirlik vurgusu içermektedir¹³⁶. Tüm Etiyopyalıların birlikte ve ülkeyi oluşturan halkların ayrı ayrı, yaşam koşullarının iyileştirilmesine ve sürdürülebilir gelişmeye hakkı olduğu tanınmıştır. Bu temelde, Yurttaşların ulusal gelişme sürecine katılma ve özellikle kendi topluluklarını ilgilendiren politika ve projeler sözkonusu olduğunda istişare hakları da ayrıca ifade edilmiştir. Maddede devletin bir yükümlülüğünün de, Devlet tarafından tamamlanan ya da yürütülen uluslararası anlaşmalar ve ilişkilerin, Etiyopya'nın sürdürülebilir gelişme hakkını koruması ve güvence altına alması olarak belirtilmiştir. Ayrıca bir koşul getirilerek, gelişme faaliyetlerinin tüm vatandaşların temel ihtiyaçlarının karşılanması ve gelişme kapasitelerinin artırılarak yürütüleceği vurgulanmıştır.

Etiyopya düzenlemesinde bu hak hem bireylere hem de gruplara, biraz dolaylı bir yoldan da olsa tanınmaktadır. İlk fıkrada hak öznesi, tüm Etiyopyalılar ve ayrı ayrı tüm halklar ve uluslar olmak üzere, kolektiftir. İkinci fıkrada yer alan istişare hakkı, "tüm yurttaşlar" tabiriyle, yalnızca yurttaşlık bağı olan bireylere tanınmaktadır. Üçüncü fıkrada, devletin yürüttüğü uluslararası ilişkilerde Etiyopya'nın sürdürülebilir gelişme hakkına sahip olduğunun yazılması, devleti bu ilişkilerde temsil edenlerin uyması gereken bir ilke olarak değerlendirilebilir. Son fıkrada ise, yoksulluğun giderilmesinde sıkça kullanılan yeterlilikler ve kapasite artırımı söyleminin izleri bulunmaktadır.

¹³⁶ Etiyopya Anayasası 1994.
https://www.constituteproject.org/constitution/Ethiopia_1994.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Malawi Anayasası'nın 30. maddesi ise, dil ve içerik açısından 1986 Bildirisi'ne daha yakın olan bir düzenlemedir¹³⁷. Öncelikle hakkın öznelere bireyler ve halklardır. Maddenin birinci fıkrasında gelişme, yalnızca ekonomik büyüme bağlamında değil, çok boyutlu olarak ekonomik, sosyal, kültürel ve politik gelişme olarak tanımlanmıştır. Yine gelişmeye insan hakları odaklı bakışın bir yansımasıyla, gelişmeden yararlanılmasında hassas gruplara ayrıcalıklı yaklaşımın bir ifadesi olarak kadınlar, çocuklar ve engellilerin özel olarak değerlendirileceği belirtilmiştir. Maddenin sonraki hükümleri, devletin yükümlülüklerine ilişkindir. İkinci fıkrada devletin, hakkın gerçekleştirilmesi için gerekli tüm önlemleri alacağı belirtilirken, bunların arasında temel kaynaklara, eğitime, sağlık hizmetlerine, gıdaya, barınmaya, istihdama ve altyapıya erişimde fırsat eşitliğinin sağlanması sayılmıştır. Burada devlete bu ihtiyaçları garanti etmek gibi bir görev yüklenilmemiş olmakla beraber, insan haklarının birbirlerine bağlılığı ve bütünlüğü ilkesinin gözetildiği görülmektedir. Üçüncü ve dördüncü fıkralar, devletin politikalarında uyulması gereken ilkeleri açıklamaktadır. Buna göre devlet, sosyal adaletsizlik ve eşitsizlikleri ortadan kaldıracak reformları başlatacak tedbirleri almalı ve politikalarını yürütürken, gelişme hakkına saygı yükümlülüğüne uygun davranmalıdır. Devletlerin insan haklarına saygı yükümlülüğünün klasik ifadesine yer verilmesinin sonucunda, Malawi'nin uygulayacağı politikaların, insanların ve halkların ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmesine zarar vermemesi, sekteye uğratmaması güvence altına alınmıştır.

Bunların dışında, diğer bazı ülkelerin anayasalarında da, insan hak ve özgürlükleri başlığı altında olmasa da, gelişme hakkına atıfta bulunmaktadır. Kamerun Anayasası'nın başlangıç bölümünde, bu bölümler için alışıldık olan birinci

¹³⁷Malawi Anayasası 1994 (son değişiklik 2017)
https://www.constituteproject.org/constitution/Malawi_2017?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

çoğul şahıs kullanımıyla, tüm Kamerunluların bu hakka sahip olduğu, ulusal kaynakların kullanımını yoluyla, herkesin ayrımcılığa uğramadan yaşam standartlarının iyileştirilmesinin sağlanacağı bağlamında belirtilmiş, bu idealin bir parçası olmak isteyen devletlerle işbirliği yapılacağı ilan edilmiştir¹³⁸. Bu yine, gelişme hakkının bir ülkeyi oluşturan tüm halkların birlikte ve dışarıya karşı ileri süreceği, savunacağı ya da takip edeceği bir yaklaşımın ifadesi olmuş, hakkın içeriye dönük boyutu üzerinde durulmamıştır. Uganda örneğinde de gelişme hakkı, Anayasanın ilk bölümünü oluşturan ulusal görevler başlığı altında ele alınmış, ancak Kamerun'a nazaran biraz daha detaylı biçimde işlenmiştir¹³⁹. Dokuzuncu madde, hızlı ve eşitlikçi gelişmenin sağlanması için, devletin özel girişimi ve kendi kendine yeterliği teşvik edeceğini duyurarak, kıta anayasalarındaki benzer maddelerden farklı olarak, bireylerin ekonomik girişimlerine atıf yapmakta ve özel sektörün önemini ima etmektedir. Sonraki maddelerde sıralanan devlet yükümlülükleri arasında, insanların kendilerini etkileyen gelişme politikalarının biçimlendirilmesi ve yaşama geçirilmesine katılımını sağlayacak tedbirleri almak, gelişmede eşit fırsatları koruyacak ve genişletecek yasaların çıkarılmasına yüksek öncelik vermek, kentlerle kırsal kesim arasında eşitsizliği giderecek ve en az gelişmiş bölgelerin yararına olacak önlemler almak, göze çarpmaktadır. Uganda yaklaşımının, gelişme politikalarına katılıma yönelik hüküm dışında, hak sahiplerini daha çok pasif yararlanıcılar olmakla sınırlı ele aldığı söylenebilir.

Afrika'da yer almamakla birlikte, gelişme hakkının açık bir biçimde düzenlendiği Portekiz Anayasası, ilginç bir örnek oluşturmaktadır. 1976 tarihini taşıyan belgenin, devletin uluslararası ilişkilerinin temellerinin tanımlandığı

¹³⁸ Kamerun Anayasası 1972 (son değişiklik 2008).
https://www.constituteproject.org/constitution/Cameroon_2008.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹³⁹ Uganda Anayasası 1995 (son değişiklik 2005).
https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2005.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

bölümünde, halkların self-determinasyon ve gelişme haklarının tanındığının ilân edilmesi (m.7/3)¹⁴⁰, Portekiz'i geçmişin sömürgeci güçleri arasında, gelişmekte olan ülkeler ve halkların gelişme hakkını anayasasında tek ülke yapmaktadır. Anayasa'nın, bir kısmı ülkenin Mozambik gibi eski sömürgelerinde görev de yapmış olan askerlerin de aralarında bulunduğu, Karanfil Devrimi olarak anılan geniş tabanlı bir halk hareketinin sonucunda yazılmış olması, belki de bu düzenlemenin arkasında yatan nedeni ve Afrika'yla olan bağımlı göstermektedir.

1.9.2. Latin Amerika Anayasalarında Gelişme Hakkının İzleri

Yakın tarihli anayasaların dünya genelindeki dağılımında önemli bir yer tutan Latin Amerika'da bu yeni anayasalar, aynı zamanda hak ve özgürlükler başlıklarının kapsamlı ve detaylı oluşuyla da öne çıkmaktadır. Gelişme hakkı açısından da, Latin Amerika anayasaları birkaç farklı noktada önem taşımaktadır. Öncelikle bu bölge, nüfusu 650 milyonu aşan ve gezegenin, gelir dağılımı adaletsizliği ve diğer sosyal eşitsizliklerin yoğunlaştığı coğrafyalarından birisidir. Bir başka deyişle, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme sürecinde katedilecek mesafe uzundur. Bunun dışında, uluslararası platformlarda ve özel olarak İnsan Hakları Yüksek Komiserliği himayesinde oluşturulan Çalışma Grubu'nda, gelişme hakkının uluslararası yasal standarda kavuşturulması için çaba harcayanların bir bölümünü de Latin Amerika ülkeleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerin, gelişme hakkı ya da üç boyutlu gelişme sürecine ilişkin sundukları anayasal güvenceler incelemeye değerdir. Bir diğer nokta Latin Amerika'nın, yerli halkların belirli bir bütünlüğü korumaya ve

¹⁴⁰ Portekiz Anayasası 1976 (son değişiklik 2005)
https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005?lang=en (erişim tarihi: 27.11.2020).

yaşamlarını sürdürmeye devam ettiği hatta son yıllarda artan biçimde, buldukları ülkelerin yönetimlerinde söz sahibi olmaya çalıştıkları bir siyasi coğrafya olmasıdır¹⁴¹.

Latin Amerika anayasalarında gelişme hakkının içeriğini oluşturan anahtar niteliklere de, daha çok yerli halklara tanınan haklarla, sağlıklı bir çevrede yaşama, iyi yaşam sürme gibi bağlamlarda rastlanmakta, uluslararası platformlarda gelişme hakkını savunan ülkelerin anayasalarında gelişme hakkı, 1986 Bildirisi'ni çağrıştıracak biçimde, ne bireyler ne de halklar için bağımsız bir düzenlemeyle yer almamaktadır. Dolayısıyla bu incelemeyi, yerli halkların hakları ve diğer düzenlemeler altında sürdürmek yararlı olacaktır.

1.9.2.1.Yerli Halkların Hakları

Bu alanda Bolivya Anayasası, yerli halkların hak ve yetkilerini en geniş biçimde, hatta sınırlı bir yargılama yetkisi de vererek tanıyan bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Anayasa'yı hazırlayanlar, "özgün yerli ve köylü halklar" ismini kullanarak, uluslararası insan haklarındaki *indigenous* adlandırmasını daha belirgin hâle getirmiş, bu toplulukların kimliğini "İspanyol sömürgeci istilasından öncesine uzanan bir kültürel kimliği, dili, tarihsel geleneği, kurumları, bölgeyi ve dünya görüşünü paylaşan" (m.30) açıklamasıyla tanımlamıştır.

Bu topluluklara tanınan hakların bir kısmı, klasik insan haklarının yerli halkların özgünlüğünde yeniden ifade edilmesi, bir kısmı kendi kaderini tayin hakkı

¹⁴¹ 2000'li yıllardan itibaren Venezuela ve Bolivya'da yerli halk kökenli adayların arka arkaya Başkanlık seçimlerini kazanmaları, kıtanın İspanyol sömürgeciliğinden bağımsızlık kazanmasını izleyen yaklaşık 200 yıllık tarih boyunca görülmemiş örnekler olmakla birlikte, yerli halkların artan etkinliğini sadece bu ölçüte göre değerlendirmek eksik olacaktır.

ve buna bağlı olan haklar, bir kısmı da gelişme hakkının çeşitli unsurlarını içeren haklar olarak sınıflandırılabilir. Burada çalışmanın kapsamı gözetilerek, son iki gruba giren haklara bakılacaktır.

Yerli ve köylü halklar, ülkenin üniter yapısıyla sınırlandırılmış biçimde, kendi kaderlerini tayin etmeye, dilerlerse kendi kimliklerini ifade eden - ulusal kimlik belgesinden farklı - bir kimlik belgesi taşımaya, topraklarının ve bölgelerinin ortaklaşa biçimde tanınmasına, kendi siyasi, hukuki ve ekonomik sistemlerini uygulamaya yetkilidirler¹⁴². Kendi kaderini tayin hakkının detaylandırılması olarak da düşünülebilecek bu hükümler, yerli ve köylü halklar için sınırlı bir özerklik seviyesinin oluşturulduğunu göstermektedir.

Gelişme hakkının unsurlarına yakın düşen düzenlemelerse şöyledir: Yaşadıkları bölgelerde yenilenmesi mümkün olmayan doğal kaynakların kullanılması konusunda, önceden ve özellikle kendi kurumları aracılığıyla danışılması; kendi bölgelerindeki doğal kaynakların kullanımından doğan yararları katılma; özerk yerli bölge yönetimi ile üçüncü kişiler tarafından yasal biçimde edinilmiş haklara zarar vermeden, bölgelerindeki yenilenebilir doğal kaynakların ayrıcalıklı kullanımı. Bu ifade biçimlerinden, yerli halkların kendi kurumları aracılığıyla danışma ve onay hakkı, uluslararası hukuktaki yerli halkların haklarına ilişkin düzenlemelerle uyumludur. Yerlilerin özerk yönetiminin haklarının korunacağına ilişkin kayıt ise, uluslararası hukukta böyle bir özerklik şartı koşulmadığı için, yerli halkların haklarının korunmasında daha ileri bir aşamaya ulaşıldığını göstermektedir.

¹⁴² Bolivya Anayasası (2009). Belgenin Türkçe çevirisi için bkz. Özlüer, Fevzi; Özlüer Özkaya, Ilgın; Şirin, Tolga; Odabaşı, Nazım Sinan. *Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik*. Ankara: Phoenix, 2013, s. 137 vd.

1.9.2.2. Doğanın Hakları

Bolivya Anayasası'nın giriş bölümünde gönderme yapılan doğanın hakları, Ekvador Anayasası'nda açık biçimde tanınmaktadır. Buna göre doğa (Pacha Mama), kendisine ait yapısı, işlevleri, yaşam döngüleri ve evrimsel süreçlerinin varlığı, korunması ve yenilenmesine saygı gösterilmesi hakkına sahiptir. Bu hakkın korunması ve gereğinin yerine getirilmesi için tüm kişiler, topluluklar, halklar ve ulusların yetkililere çağrıda bulunabileceklerdir (m.71). Doğaya tanınan bir diğer haksa, ciddi ve kalıcı zarara uğradığı durumlarda restore edilmesidir(m.72)¹⁴³.

Doğanın ya da doğal objelerin hak sahipliğini savunmak, doğanın ya da çevrenin korunması, geliştirilmesi ya da daha kapsamlı örneklerde yenilenmesini öngören yasal düzenlemelerden daha farklı bir vurgu içermektedir. Bu vurgu, anayasalarda koruma ya da geliştirme konularında devlete verilen ödevlerin izlenmesini, denetlenmesini ve devletin ilgili kurumlarını bu konuda harekete geçirilmeye teşvik edilmesine dairdir. Bir benzerlik oluşturması açısından aradaki farklılığın, örneğin devlete bireylerin ve toplumun eğitimi konusunda ödevler yüklenmesi ile bunun bir hak olarak bireylere tanınması arasındaki fark gibi düşünülmesi mümkündür ki, bu örnekteki eğitim diğer birçok hakla da yer değiştirebilir.

Dolayısıyla Ekvador Anayasası, tüm bireyler ve topluluklara, doğanın haklarını savunma yetkisi tanımıştır. Buradaki pratik sonuç, doğanın ticari bir amaçla ya da ekonomik bir faaliyetin sonucu olarak zarar görmesi halinde, bu zararın

¹⁴³ Ekvador Anayasası 2008 (son değişiklik 2015).
https://constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

giderilmesi, doğanın tekrar eski haline gelebilmesi için, örneğin bir kanun yoluna başvuru ihtimalinde başvuru sahiplerinin doğrudan zarar görmüş olma koşulunun ortadan kalkmasıdır. 2011 yılında Loja Bölge Mahkemesi'nin aldığı karar, ilk kez bir nehrin hak sahibi olduğunun bir yargı organı tarafından tescil edildiğini göstermiştir. Kamu adına yürütülen bir yol projesinin atıklarının, Vilcabamba Nehri yataklarında kirliliğe ve su taşkınlarına yol açması nedeniyle, etkilenen birkaç bölge sakininin nehir adına başvurusu kabul edilmiş ve Mahkeme, dava sahiplerinin Anayasanın 71. maddesi uyarınca nehir adına dava açmasını ve katılımını kabul etmiştir. İnşaatı sürdüren yerel yönetimler ise, olayda doğanın haklarına saygı göstermenin yerel halkın gelişme hakkını engelleyeceğini savunmuşlardır. Mahkeme her iki hakkın da anayasal koruma altında olduğunu ancak bu olayda yol yapımının sürdürülürken nehrin kirlenmemesi mümkün olduğu için, haklar arasında bir çatışma yaşanmadığı sonucuna varmıştır¹⁴⁴. Mahkeme her ne kadar bir çatışma tespit etmemişse de, davada nehri temsil eden tarafın çevrenin korunması amacıyla hareket ederken, kamunun bölgede yaşayanların gelişme hakkına dayanarak bir savunma geliştirmesi, sürdürülebilirlik ve gelişme arasında oluşabilecek karşı karşıya gelişlerin bir örneğini sunmuştur. Çevrenin korunması ve gelişme hakkının, sürdürülebilir gelişme hakkı olarak bir araya getirilmesi, bu karşıtlığa insan hakları yanıtını sunma potansiyeli taşır¹⁴⁵.

¹⁴⁴ *Huddle&Wheeler v. Ministerio del Ambiente ve Prefecto Provincial*, La Corte Provincial de Justicia de Loja, 11121-2011-0010, 30.03.2011.

<http://consultas.funcionjudicial.gob.ec/informacionjudicial/public/informacion.jsf> (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹⁴⁵ Bununla birlikte, yerel yönetimin alması gereken bir dizi tedbirin belirlendiği Bölge Mahkemesi kararın uygulanmasında aksaklıklar yaşandığı, yerel yönetimin üzerine düşen yükümlülükleri kısmen ve gecikmeli olarak yerine getirdiği kaydedilmektedir. Bkz. Pecharroman, Lidia Cano. "Rights of Nature: Rivers That Can Stand in Court", *Resources*, 7, 13, 2018 s. 9. Yerel yönetimin bu isteksizliği, idari süreçlerdeki olağan bir aksaklık kadar, çevrenin korunması görevinin yeterince farkında olunmamasıyla da açıklanabilir. İkinci ihtimalin geçerli olması durumunda, Mahkeme'nin yaklaşımının aksine haklar arasında bir çatışma olduğu düşünülebilir.

1.9.2.3. Diğer Ulusal Yargı Çevrelerinde Doğanın Hak Sahipliği Örnekleri

Hindistan Anayasası, Ekvador belgesindeki gibi doğayı hak sahibi bir özne olarak ifade etmemekle beraber, bir eyalet mahkemesinde alınan bir karar bu statüyü tanımıştır. Ganja ve Yamuna nehirlerini ilgilendiren davada Mahkeme, nehirlerin hakları olduğu ve tüzel kişi sayılmaları gerektiği kararını birkaç gerekçeye dayandırmıştır. Bunlardan ilki, insanlığın gelişim sürecinin, insanlar tarafından tüzel kişiliğin türetilmesine yol açmış olması ve ihtiyaç uyarınca, yeni tüzel kişiliklerin türetilebilecek olmasıdır. Bir diğeri, bu iki nehrin tüm halkın sağlığı ve iyi halini destekleyen etkisi ve aynı zamanda halk tarafından onlara atfedilen ruhani değerdir. Bu iki gerekçe ile Anayasanın çevrenin korunması ve geliştirilmesinde devlete ödev yükleyen 48. ve yurttaşlara ödev yükleyen 51.A(g) maddelerini bağdaştıran Uttrakhand Eyaleti Yüksek Mahkemesi, Ganja Nehri'nin idari yönetimini sürdüren NAMAMI kurumunun yöneticisiyle, Uttrakhand Eyaleti Genel Sekreteri ve Başsavcısı'nı, Nehir'in *loco parentis*'i olarak tayin etmiştir¹⁴⁶. Burada Vilcabamba Nehri örneğinden farklı olarak dava, Uttrakhand Eyaleti yetkililerinin nehir koruması konusunda üzerlerine düşen görevi yerine getirmedikleri gerekçesiyle açılmış olmasıdır. Sonuçta da, Ganja Nehri'ne bir anlamda yasal vasi atanmıştır. Bu yorum, Ekvador Anayasası'ndaki herkese doğayı savunma yetkisi veren doğa hakkı düzenlemesi ve Loja Bölge Mahkemesi'nin yorumundan farklı bir doğrultudadır. Hak sahibinin yetkilerinin belirlenmesi ve onaylanmasından ziyade, devletin çevreyi koruma yükümlülüğünün uygulamaya geçirilmesinde bir yöntem ortaya konmasını

¹⁴⁶ *Mohd. Salim v. State of Uttarakhand*, Uttrakhand Eyalet Yüksek Mahkemesi (PIL) No.126, 2014. <http://lobis.nic.in/ddir/uhc/RS/orders/22-03-2017/RS20032017WPPIL1262014.pdf> (erişim tarihi: 24.09.2020).

sağlamıştır. Ancak belirtmek gerekir ki bu karar, federal düzeydeki Yüksek Mahkeme tarafından, nehirlerin "yaşayan kişilikler" olmadıkları gerekçesiyle iptal edilmiştir¹⁴⁷. İptal kararı her ne kadar, nehirlerin tüzel kişilik statülerinin tanınmadığı anlamına gelse de, dünya nüfusunun yaklaşık olarak beşte birinin yaşadığı ülkedeki bu tartışma, doğanın canlı bir bütünlük olarak hakları konusundaki tartışmalar açısından değerlidir.

Bir nehrin tüzel kişiliğe kavuşturulması ve bunun yasa ile kesinlik kazanması, Yeni Zelanda'da gerçekleşmiştir. Mauri topluluğu ve Yeni Zelanda yönetimi arasında, ülkenin bugünkü siyasi statüsünün kurulduğu 19. yüzyıl ortalarından günümüze kadar süregelen bir çelişki, Whanganui Nehri'ne tüzel kişilik tanınmasıyla sonuçlanmıştır. Kraliyet'in 1840 tarihli ve Maurilerin toprak mülkiyetini düzenleyen Waitangi Antlaşmasına uygun davranmadığını düşünen Mauriler, itirazlarını bir inceleme kurulu olan Waitangi Mahkemesi nezdinde sunmuş ve bunun üzerine Kraliyet ile bir anlaşmaya varılmıştır. 2017 yılında "Te Awa Tupua" Yasası ile norm haline gelen düzenlemeler arasında, Whanganui Nehrinin tüzel kişiliğinin tanınması da bulunmaktadır. Buna göre söz konusu Nehir, mahkemelerde temsil dahil olmak üzere tüzel kişinin haklarına sahip olacak ve birisi Kraliyet diğeri de Whanganui topluluğundan olmak üzere iki vasi atanacaktır¹⁴⁸.

Kolombiya Anayasa Mahkemesi de, Atrato Nehri bölgesinde gerçekleştirilen kaçak madencilik faaliyetlerine ilişkin önüne gelen bir davada benzer bir karar almıştır. Bu faaliyetlerin, yaşam, sağlık, gıda güvenliği, sağlıklı çevre gibi temel haklar ve yerli halkların haklarına dönük ciddi ihlallerin meydana geldiğini ve hükûmetin bu ihlallerle bağlantılı olduğunu tespit etmiş ve Nehir'in, devlet otoriteleri ve bölgedeki topluluklar tarafından korunmaya ve yenilenmeye hakkı olduğunu ilan

¹⁴⁷ Pecharroman, s.9.

¹⁴⁸ Pecharroman, s.7.

etmiştir. Mahkeme bu tespiti dayanarak hükûmeti, birisi kendisi diğeri de topluluklar adına iki temsilci atamakla görevlendirmiştir¹⁴⁹.

Her üç örnek kararda da, doğanın bir parçası olan nehirlerin korunması ve gerektiğinde yenilenmesi için idari tedbirler alınması yoluyla, nehirlere tüzel kişilik tanınmıştır. Kolombiya Anayasa Mahkemesi kararını, Yeni Zelanda ve Hindistan'daki kararlardan farklı ve Ekvador'daki bölge mahkemesinin kararına daha yakın olarak, nehrin civarında yaşayan bireylerin ve toplulukların sağlıklı çevrede yaşama vb. haklarından değil, bizatihi Atrato Nehrinin hak sahibi olmasına dayanarak oluşturmuştur. Tüm bu kararlar, insanın doğa ile ilişkilenebilmesinde ekonomik çıkarları öne çıkaran yaklaşımlardan farklı olduğu gibi, insan merkezli gelişme yaklaşımlarının ötesine geçmekte, antroposeni aşan bir ilişki biçimine işaret etmektedir. Ekvador örneğini farklı kılan ise, Vilcabamba Nehri'nin korunması ve yenilenmesi hakkının, hükûmet ya da genel olarak belirli insanlar tarafından belirlenen vasiler aracılığıyla değil, bu nehrin haklarını savunmak isteyen tüm bireyler ve topluluklarca temsilinin onaylanmasıdır. Bu, gelişme hakkı ve gelişmeye insan haklarını temel alan yaklaşımların katılımcılık ilkesiyle, doğayla araçsal değil, varoluşsal bir ilişki kurulmasını öngören geleneksel yaşam öğretilerinin bağdaştırıldığı özgün bir örnektir.

Ancak insan hakları ve çevrenin korunma alanını genişleten bazı kararlara bakılarak, mahkemelerin böyle karar verebildikleri ülkelerde, özellikle bu koruma alanlarının genişlemesinden doğrudan olumlu yönde etkilenebilecek kesimlerin yaşam koşullarının iyileşmekte olduğunu söylemek gerçekçi olmayacaktır. Çevre ve

¹⁴⁹ *Sentencia T-622/16*, Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 10.11.2016, para.9.19 ve 9.32. Dava Kolombiya Anayasa Mahkemesi kayıtlarında yukarıdaki hüküm numarasıyla yer almakta, hükmün giriş kısmında taraflar olarak, Cocomopoca, Cocomacia, Asocoba, FISCH ve diğer bazı topluluklarla, Cumhurbaşkanlığı ve Çevre ve Sürdürülebilir Gelişme Bakanlığı belirtilmektedir. <https://www.corteconstitucional.gov.co/Relatoria/2016/T-622-16.htm> (erişim tarihi: 25.03.2020).

insan hakları aktivistleri dünyanın birçok köşesinde haklarını resmi makamlar önünde arayıp sonuç almak bir tarafa, yaşamları da dahil olmak üzere ciddi tehditlerle karşılaşmaktadırlar. İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, özellikle 2018 yılının başlangıcından itibaren Kolombiya'da öldürülen çevre ve insan hakları aktivistlerinin sayısındaki artışın alarm verdiğini ve birçok cinayet vakasının da cezasızlık riski altında olduğuna dikkat çekmektedir. Yüksek Komiserlik ayrıca, en çok tehdit altında olanların kırsal kesimlerdeki yerel liderler olduklarını ve bunların da genellikle, ülkede 2016 yılında imzalanan ve yaklaşık 50 yıllık çatışma sürecini sonlandıran anlaşmalarda yer alan toprak tazminleri ve kurbanların haklarına ilişkin düzenlemeleri savunan insanlar olduklarını vurgulamıştır¹⁵⁰. Benzer biçimde, Hindistan'da da aktivistler ve topluluk önderleri hedef alınmaktadır. Bu konuda hazırlanan bir rapora göre, devlet güçleri de kırsal topluluklar üzerinde baskı uygulayarak, birçok topluluğun şirketler lehine topraklarını kaybetmesine etki etmekte ya da bu tehditle yaşamaya maruz bırakılmaktadır¹⁵¹. Bu trajik küresel trend, gelişme sürecinin yalnızca belirli bir alanda kaydedilen ilerlemelerle değerlendirilemeyeceği, ekonomik büyüme, sosyal adalet, çevrenin ve insan haklarının korunmasının bütünlüklü bir biçimde ele alınması gerektiğini de hatırlatmaktadır.

¹⁵⁰ Yüksek Komiserlik 2018 yılı içerisinde kendi ekiplerinin bu nitelikte 115 cinayet vakası tespit edebildiğini, bu sayının 2019'un ilk 4 ayında ise 50'yi aştığını belirtmiştir.

UN News Portal. "Colombia: 'Terrible trend' of rights defenders killed, harassed; UN calls for 'significant effort' to tackle impunity", 10.05.2019, <https://news.un.org/en/story/2019/05/1038281> (erişim tarihi: 26.04.2020).

¹⁵¹ Bu sivil toplum kuruluşunun ekibi, Hindistan'da 2016 yılında topraklarını, ormanları ve nehirleri, madencilik, kerestecilik ve tarım şirketlerine karşı korumaya çalışırken 200 insanın öldürüldüğünü tespit etmiştir. Bkz. Global Witness. "India Focus: Worst Year ever for Environmental and Land Rights activists: At least 200 Killed in 2016 as Crisis Spreads Across Globe", 13.07.2017, <https://tinyurl.com/y3npu4v5> (erişim tarihi: 26.04.2020).

1.9.3. Anayasalarda Sürdürülebilir Gelişme

Sürdürülebilir gelişme, son yıllarda farklı hukuk geleneklerinden gelen ve farklı gelişme seviyelerindeki ülkelerin anayasalarında yer almaktadır¹⁵². Ancak bu konudaki düzenlemeler, genellikle devletin hedefleri ya da ülke yönetiminde gözetilecek ilkeler vb. başlıklar altında, çoğunlukla da kavramın etraflıca tarif edilmediği, genel geçer ifadelerden oluşmaktadır¹⁵³. Yine de, cazibesi esas olarak 21. yüzyılda artan sürdürülebilir gelişmenin anayasa düzenlemelere konu olması yönünde bir eğilim olduğunu söylemek mümkündür.

Gelişme sürecinin sürdürülebilir olarak tanımlanmasının, üretim ve tüketim seviyeleriyle gezegenin sürdürülebilirliğine daha fazla olumsuz etkide bulunan gelişmiş ülkelerin anayasalarında daha önemli olduğu düşünülebilir. Avrupa ülkelerine bakıldığında, İsveç Anayasası'nda sürdürülebilir gelişme, kamu kurumlarının öne çıkarması gereken bir ilke olarak iyi bir çevre bağlamında, tek bir cümleyle (m.2) ele alınmaktadır¹⁵⁴. Bazı belgelerde de, sürdürülebilir gelişmenin en çok öne çıkan ilkesi olan kuşaklararası adalete vurgu yapılmaktadır. Belçika Anayasası, kuşaklararası dayanışmaya değinerek, bunun hesaba katıldığı sürdürülebilir gelişmenin, idari organlar tarafından takip edileceğini duyururken (m.7)¹⁵⁵, Fransa Anayasası, bugünün kuşaklarının ihtiyaçları için tasarlanan

¹⁵² Bu çalışmanın yazarının, 2020 yılı sonu itibarıyla henüz yayımlanmamış olan başka bir araştırmasında tespit ettiği üzere, nüfusu 2 milyonun üzerinde olan en az 67 ülkenin anayasasında, sürdürülebilir gelişme konusunda düzenlemelere rastlanmaktadır.

¹⁵³ Türkçe'ye çevrilmiş bir kaynaktan, bu düzenlemelere bazı örnekler verilmektedir. Bkz. May, James R. ve Daly, Erin. *Dünyada Çevresel Anayasacılık*, (çev. Şirin, Tolga ve Orcan, N. Umur) Ankara: Ekoloji Kolektifi, 2018, s. 278 vd.

¹⁵⁴ İsveç Anayasası (son değişiklik 2016) "The Constitution of Sweden: The Fundamental Laws and the Riksdag Act". <https://tinyurl.com/y54wtjud> (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹⁵⁵ Belçika Anayasası 1831 (son değişiklik 2014),

seçeneklerin, gelecekteki kuşakların ve diğer halkların ihtiyaçlarını riske atmaması gerektiğini belirtmektedir¹⁵⁶. Almanya Anayasası da, devletin gelecek kuşaklara sorumluluk bilinciyle, insan ve hayvan yaşamının doğal temellerini gözeteceğini kayıt altına almıştır¹⁵⁷. Bununla birlikte, Avrupa Birliği'nin sürdürülebilir gelişmeyi stratejik hedef olarak belirlediği ve bu doğrultuda üye ülkelere rehberlik etme niteliği taşıyan bazı belgeler ve bunlara bağlı mekanizmalar oluşturduğu da söylenmelidir¹⁵⁸

Yürürlüktekiler arasında en yakın tarihli olanlardan Tayland Anayasası ise, özellikle 2030 Ajandasının ilanından sonra kabul edilmiş olmasıyla dikkat çekmektedir ve sürdürülebilir gelişmeye en geniş ayıranlar arasında yer almaktadır¹⁵⁹. Burada sürdürülebilir gelişmeye iki yerde, 2030 Ajandası diline yakın bir ifadeyle ulusal hedef olarak ve birkaç yerde de, çeşitli politikalar ya da programlar uygulanırken uyulması gereken bir ilke olarak başvurulmuştur. Hedef olarak belirlendiği yerlerden birisinde, iyi yönetim ilkesinin bir gereği olarak sürdürülebilir gelişme hedefi için devletin ulusal strateji belirleyeceği, diğerinde de ulusal reform yapılması durumunda - anayasanın yeniden yazılması gibi - reformun hedefleri arasında sürdürülebilir gelişmenin de yer alacağı yazılmıştır. Uyulması gereken ilke olarak da, temel kamu hizmetlerinin verilmesi, arazilerin kullanımının

https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2014?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹⁵⁶ Fransa Anayasası 1958 (son değişiklik 2008), Çevre Deklarasyonu (2004) Başlangıç Bölümü. Çevre Deklarasyonunun Anayasa metninin parçası olduğu kabul edilmektedir.

¹⁵⁷ Voigt, Christina. *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law*, Leiden: Martinus Nijhoff, 2009, s. 21-22.

¹⁵⁸ Voigt, s.23-24.

¹⁵⁹ Tayland, mutlak monarşinin kaldırıldığı 1932 yılından günümüze kadar defalarca anayasasını değiştirmiştir ve bu nedenle, istikrarlı bir anayasal düzene sahip olmadığı söylenebilir. Buradaki değerlendirme, sürdürülebilir gelişme kavramının anayasalardaki güncel yansımalarının ortaya konulması anlamındadır.

planlanması ve yerel yönetimlerin kamu hizmetlerini sunmasına ilişkin maddelerde belirlenmiştir¹⁶⁰.

Sürdürülebilir gelişmenin başlıca ilkelerinin hemen hepsinin yer aldığı ve düzenlemelerin, çevre hakkıyla en çok bağdaştırıldığı örneklerden birisiyse, Kenya Anayasası'dır¹⁶¹. Çevreye ilişkin devlet sorumlulukları bölümünde, doğaya olumsuz etkide bulunabilecek projeler için çevresel etki değerlendirme mekanizmasının oluşturulmasıyla (m.69) çevresel ihtiyatlılık ilkesi, çevreye bir zarar gelmesi ihtimalinin doğması durumunda, bu durumdan bizzat etkilenme şartı aranmaksızın herkese adli yollara başvuru hakkı tanınmasıyla da (m.70), çevresel katılım ilkesi adli boyutuyla birlikte yansıtılmaktadır.

Yine 2030 Ajandası dönemine denk gelen Dominik Cumhuriyeti ve Küba belgelerinin de, sürdürülebilir gelişme konusunda geniş düzenlemeler içerdiği görülmektedir. Ayrıca bu iki Karayipler ülkesinin anayasaları, hem sürdürülebilir gelişme, hem de iklim değişikliğiyle mücadele hükümlerini birlikte içeren nadir örnekler arasındadır. Küba Anayasası¹⁶² iklim değişikliğiyle mücadelenin, ortak ancak farklılaşmış sorumluluklar ve YUED ilkeleri çerçevesinde devletin uluslararası görevi olduğunu belirtirken (m. 16), Dominik Cumhuriyeti Anayasası¹⁶³

¹⁶⁰ Bir politika hedefi olarak 65. maddede ve ulusal reform hedefi olarak 257. maddede, uyulması gereken ilke olarak da sırasıyla 56, 72 ve 250. maddelerde sürdürülebilir gelişme yer almaktadır. Tayland Anayasası (2017). https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹⁶¹ Kenya Anayasası 2010. https://www.constituteproject.org/constitution/Kenya_2010?lang=en (erişim tarihi: 25.11.2020).

¹⁶² Küba Anayasası 2019 (İspanyolca orijinal belge).

<http://www.granma.cu/file/pdf/gaceta/Nueva%20Constituci%C3%B3n%20240%20KB-1.pdf> (erişim tarihi: 29.11.2020).

¹⁶³ Dominik Cumhuriyeti Anayasası (2015).

https://www.constituteproject.org/constitution/Dominican_Republic_2015?lang=en (erişim tarihi: 29.11.2020)

da, bölgesel planlar ve doğal kaynakların kullanımının, iklim değişikliği koşulları doğrultusunda gerçekleştirileceğini (m.194) bildirmektedir.

Anayasalarda sürdürülebilir gelişme kavramı bir ilke ya da hedef olarak ortaya konurken, vurgulanan öncelikli konuların çeşitli olduğu ve genellikle sözkonusu ülkenin özgün ekonomik ve çevresel koşullarını yansıttığı gözlemlenmektedir. Başlıca gelir kaynağı turizm olan ülkelerden Maldivler'in Anayasası, devletin çevrenin korunması ödevine ilişkin maddede sürdürülebilir gelişmeyi bir ilke olarak ifade ederken, "ülkenin güzelliğini" korunması gereken unsurlar arasında (m. 22) saymaktadır¹⁶⁴. Topraklarının bir kısmı Amazonlarda yer alan Ekvador Anayasası da, merkezi devletin ve özerk bölgelerin Amazon ekosistemini korumayı amaçlayan sürdürülebilir gelişme politikaları geliştireceğini (m. 259) bildirmektedir¹⁶⁵. Avustralya da, anayasal belgesinde olmasa da ulusal mevzuatı içerisinde, çevrenin korunması amacının ötesine geçerek, açıkça "ekolojik" sürdürülebilir gelişmeye atıf yapan ülkelerdendir¹⁶⁶.

Sonuç olarak gelecek sürdürülebilirliğin, gelişme politikalarının uygulanmasında anayasal bir ilke olarak benimsenmesi yönünde genel bir eğilim olduğu, 21. yüzyılda yürürlüğe giren bazı anayasalardaysa sürdürülebilir gelişmenin daha kapsamlı ve küresel gündemle daha uyumlu biçimde ele alındığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

¹⁶⁴ Maldivler Anayasası 2008
https://www.constituteproject.org/constitution/Maldives_2008?lang=en (erişim tarihi: 26.04.2020).

¹⁶⁵ Ekvador Anayasası 2008 (son değişiklik 2015)
https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en (erişim tarihi: 26.04.2020).

¹⁶⁶ Voigt, s.24.

1.9.4. Çin'in Gelişme Hakkı Anlayışı

Anayasasında, ülke içerisindeki özerk bölgesel yönetimlerin görevlerinin sıralandığı bölüm haricinde¹⁶⁷, doğrudan bireysel ya da kolektif bir insan hakkı olarak düzenlenmemiş olmakla beraber, Çin Halk Cumhuriyeti'nin gelişme hakkı üzerine uluslararası tartışmalarda belirleyici taraflardan birisi olması nedeniyle, ülkenin karar alıcıları tarafından ortaya konan yaklaşım incelenmeyi gerektirmektedir. Ayrıca Çin'in, Güney ülkeleriyle son dönemlerde geliştirdiği ekonomik ve ticari ilişkiler, bu ülkelerin üzerindeki nüfuzunu da arttırmıştır. Uluslararası toplumda Çin'in hem G20 üyesi olması, hem de çoğunluğu gelişmekte olan ülkelerin oluşturduğu ve biraz da G7'ye atfen, G77 olarak adlandırılan grupla yakın ilişkisi bulunmakta, hatta bu Grubun bazı belgelerde G77 ve Çin olarak adlandırıldığı görülmektedir.

Bu konuda İngilizce'ye çevrilmiş resmi belgelerden birisi, Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyi İletişim Ofisi tarafından yayımlanan bir metindir¹⁶⁸. Söz konusu belgeyi, Çin'in insan hakları felsefesi ve pratiğini anlatma amacıyla yazılmış bir politika belgesi olarak değerlendirmek mümkündür; zira böylesi belgeler için kullanılan "white paper" nitelemesiyle adlandırılmıştır.

¹⁶⁷ Yürürlükteki Anayasa'nın 6. Bölümünde, Özyönetim Bölgeleri ve Ulusal Özerklik Bölgelerinin yönetim organlarına ilişkin esaslar yer almaktadır. 119. maddede bu yönetimlerin bağımsız biçimde kültürlerinin gelişmesi ve refahı için çalışacağı, 122. maddede ise (merkezi) devletin, bu azınlıkların ekonomik ve kültürel gelişmeleri için mali, maddi ve teknik destekte bulunacağı yazmaktadır. Bkz. Çin Anayasası 1982 (son değişiklik 2004)

https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹⁶⁸ The State Council Information Office of the People's Republic of China. "The Right to Development: China's Philosophy, Practice and Contribution", 2016.

<http://www.scio.gov.cn/32618/Document/1534069/1534069.htm> (erişim tarihi: 25.04.2020).

Belgeye göre ülkenin siyasetinin belirleyici kurumu olan Çin Komünist Partisi (ÇKP), gelişmeyi en öncelikli ve diğer tüm sorunların çözümü için anahtar tema olarak değerlendirmektedir. Çeşitli BM organları tarafından yayımlanan raporlarda da belirtildiği üzere ülkenin, 20. yüzyıl sonları ve 21. yüzyıl başlarında kaydettiği ekonomik gelişme sayesinde yoksulluk oranlarını kayda değer ölçüde azaltmış olması da, bu bağlamda bir katkı olarak öne çıkarılmaktadır. Doğrudan gelişme hakkında ilgili olmayan ancak Çin'in konuyu ele alışına dair önemli ipuçları veren ifadeler, devletin, belirli vadeler biçilmiş iki temel hedefinde görülebilmektedir. 2012 yılında ÇKP Ulusal Kongresi'nde alınan kararlara göre Çin, 2021 yılına kadar her açıdan ortalama refah seviyesine erişmiş bir toplum olmayı ve 2049 yılına kadar, müreffeh, güçlü, demokratik, kültürel ilerlemeyi sağlamış bir ülkeye dönüşmeyi hedeflemektedir¹⁶⁹. Bu belgedeki formüle göre gelişme, insan haklarının gerçekleştirilmesi ve demokratik bir yönetimin oluşturulmasında bir ön koşul olmaktadır. Dolayısıyla Çin yönetiminin gelişme hakkı değerlendirilmesi, gerek 1986 Bildirisi'ndeki tanımdan, gerekse gelişmeye insan haklarını temel alan yaklaşımlardan önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu yaklaşım, birçok insan hakkının gerçekleşmesi için gerekli olan ekonomik ve sosyal şartların oluşmasına dikkat çekmesi açısından değerli olmakla birlikte, yine insan haklarının gerçekleşmesi için vazgeçilmez olan politik ve kültürel koşulların oluşturulmasını ya da devletin bu noktadaki sorumluluklarını ertelemektedir. 1986 Bildirisi ise gelişme hakkını sonuçtan ziyade bir süreç olarak tarif etmekte ve ancak bu şekilde gelişme süreciyle insan haklarının, eşzamanlı olarak ilerletilebileceği görüşünü yansıtmaktadır.

¹⁶⁹ Bu tarihten ilkinin ÇKP'nin, ikincisinin ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin 100. kuruluş yıldönümü olması, belirgin bir tarihsel sembolizme işaret etmektedir.

1.10. ÇALIŞMA GRUBU'NDA SÖZLEŞME HAZIRLIKLARI VE TARTIŞILAN KONULAR

Yukarıda belirtildiği gibi Çin'in gelişme hakkı yaklaşımı, İnsan Hakları Konseyi bünyesinde görevini sürdürmekte olan Çalışma Grubu'ndaki tartışmalarda öne çıkan görüşlerden birisini oluşturmakta ve bazı gelişmekte olan ülkeler tarafından bu yaklaşım, kendi öznellikleriyle birlikte savunulmaktadır. Gelişme hakkına aynı önceliği tanımayan ve diğer insan haklarıyla bir arada değerlendirilmesini savunan bir diğer yaklaşım da, bazı gelişmiş ülkeler tarafından savunulmaktadır. Diğer bazı gelişmiş ülkeler ise, gelişme hakkını bir insan hakkı olarak kabul etmemekte ve Çalışma Grubu platformunda bu katı tutumlarını yansıtmaktadırlar.

Bu tartışmaların ayrıntılarına girmeden önce, Çalışma Grubu'nun yapısı ve geçmişine kısaca değinmek yararlı olacaktır. Gelişme Hakkı için Çalışma Grubu, 1982 yılında İnsan Hakları Komisyonu Başkanı tarafından oluşturulmuş ve 1986 Bildirisi'nin hazırlıkları da burada yapılmıştır. İlerleyen yıllarda belirli sürelerle görev yapmak üzere ikinci ve üçüncü gruplar oluşturulmuş, nihayet 1998 yılında oluşturulan Hükümetler Arası Çalışma Grubu, daha geniş katılımı faaliyetlerini sürdürebilmesi amacıyla "açık uçlu" hale getirilmiştir. Böylece katılımcı sayısı sınırlandırılmamış, dileyen hükümetler ve hükümetlerin oluşturduğu grupların, hatta çeşitli devlet dışı aktörlerin oturumlara katılmasına imkan verilmiştir. Yılda bir defa toplanan bu kurulun başlıca görevleri, ulusal ve uluslararası düzeyde, Bildiri'deki düzenlemelerin yaşama geçirilmesini izlemek, bu doğrultuda tavsiyeler sunmak, devletlerin sunduğu konuya ilişkin raporları değerlendirmek, yıllık oturumlarının

sonuç raporlarını İnsan Hakları Konseyi'ne sunmak ve İnsan Hakları Yüksek Komiseri'ne tavsiyelerde bulunmaktır.

Çalışma Grubu'nun 1998 yılında oluşan ve günümüzde de süren bu yeni yapısı içerisinde, uzmanlık desteği sunulması için bir tür raportörlük kurumu olarak, Bağımsız Uzman atanmasına karar verilmişti. Bu uzmanın başlıca görevi, her Grup toplantısı için hakkın yaşama geçirilmesindeki ilerlemeler üzerine bir rapor sunmaktı. Bağımsız Uzman olarak atanan Arjan Sengupta'nın görevli olduğu dönem boyunca Çalışma Grubu'nda kayda değer bir ilerleme sağlanamamış, ancak 2002 yılında hakkın bir dizi boyutuna ilişkin varılan uzlaşma, her ne kadar sürdürülememiş olsa da, Bağımsız Uzman'ın yerine Yüksek Seviyeli Görev Gücü'nün oluşmasında bir aşama olmuştur¹⁷⁰.

1.10.1. Devletler Arasındaki Görüş Ayrılıkları

Çalışma Grubu'nun görevlerinin ve kısa geçmişinin yukarıdaki aktarımı bir tarafa, son yıllardaki çalışmaları, gelişme hakkının kriterleri ve operasyonel alt kriterlerinin belirlenmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çabanın bir amacı da, bir uluslararası sözleşmenin hazırlanması ihtimalini de dışlamayacak bir biçimde, 1986 Bildirisi'nin bağlayıcılığı olan bir uluslararası standarda kavuşturulmasıdır. Çalışma Grubu'nun 2015'te gerçekleşen 16. toplantısında, gelişmekte olan ülkeler, İnsan Hakları Konseyi'nin 4/4 sayılı kararına dayanarak, kriterlerin belirlenmesi yönünde gösterilen çabayı nihai olarak bağlayıcı bir yasal standardın oluşturulmasıyla taçlandırılmasını savunmuşlardır. Gelişmiş ülkelerse, uluslararası bağlayıcılığı

¹⁷⁰ Malhotra, s. 138-139.

bulunan bir sözleşmeyi çağrıştıran, yasal standart konusuna soğuk bakmakta ve alternatif öneri olarak hakkın uygulamasına odaklanılarak, kriterler ve alt kriterlerle birlikte, göstergelerin oluşturulmasını ileri sürmektedirler. Bu konuda gelişmiş ülkeler argümanlarını güçlendirmek için 2030 Ajandası'nda, ekonomik ve sosyal gelişme için göstergelerin önemini belirtildiğini vurgulamışlardır¹⁷¹. Bir anlamda gelişmiş ülkeler gelişme hakkını, insan haklarının devletlere ülke sınırları içerisinde yükümlülükler getiren geleneksel yapısı içerisinde ele almaya eğilim gösterirken, gelişme hakkının kendilerine yüklediği sınır ötesi sorumluluklardan kaçınmaktadır. Gelişmiş ülkelerin gelişme hakkı yerine, "insan hakları temelinde gelişme" söylemini öne çıkarmalarının açıklaması burada saklı olabilir¹⁷².

Gelişmekte olan ülkelerin atıfta bulunduğu Konsey kararı, Viyana Konferansı (1993) Bildirgesinde belirtildiği üzere, gelişme hakkının diğer tüm insan hakları ve temel özgürlüklerin seviyesine yükseltilmesini öngörmektedir. Bunun için Çalışma Grubu'na, gelişme hakkının yaşama geçirilmesinde küresel ortaklıkların değerlendirileceği bir kriterler seti oluşturma görevi verilmiştir. Bu kriterler seti, 2000-2015 yılları arasını kapsayan dönemde geçerli olan BGH'nin 8. başlığındaki tüm bileşenler için geçerli olacak, sonrasında ise gelişme hakkının yaşama geçirilmesi için kapsamlı bir standartlar seti oluşturulmasında kullanılacaktır. Çalışma Grubu, bu standartlar setine saygının ve pratikte uygulanmasını sağlamak için gerekli adımları atacaktır. Konsey işte bu noktada bir Sözleşme hazırlığına dayanak oluşturacak bir ifade kullanarak, bu adımların, gelişme hakkının yaşama

¹⁷¹ Human Rights Council. Report of the 16th Session of the Open-Ended Working Group on the Right to Development, 2015.

<http://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/Pages/WGRightToDevelopment.aspx>, (erişim tarihi: 25.04.2020)

¹⁷² Ibhawoh, Bonny. "The Right to Development: The Politics and Polemics of Power and Resistance". *Human Rights Quarterly* 33, 2011, s. 98.

geçirilmesinde rehber ilkelerden, bağlayıcılığı olan uluslararası yasal standarda evrilebileceğini söylemiştir¹⁷³.

Bu kriterler ve bunlara bağlı operasyonel alt kriterlerin hazırlanmasında, önceki yıllarda Bağımsız Uzman'ın üstlendiği uzmanlık desteği rolünün bir benzeri, 2004-2010 yılları arasında faaliyetlerini sürdüren Yüksek Seviyeli Görev Gücü'ne verilmiş, bu oluşumun hazırladığı kriterler ve operasyonel alt kriterler belgesi, 2010 yılında İnsan Hakları Konseyi'ne sunulmuş ve sonrasında Çalışma Grubu, bu belge üzerinde görüşmelere başlamıştır¹⁷⁴. Görev Gücü, gelişme hakkı için temel bir kural ve bu kurala ilişkin 3 nitelik (attribute) belirlemiş, bu niteliklere bağlı olarak da kriterler ve operasyonel alt kriterler oluşturmuştur. Buna göre temel kural, bireyler ve halkların iyiliklerinin sürekli olarak iyileştirilmesine ve bireyler ve halkların, adil, eşitlikçi, katılımcı, insan merkezli ve tüm insan haklarına saygılı bir gelişme sürecine elverişli, ulusal ve küresel ortama sahip olmalarına haklarının olmasıdır. Bu temel kurala bağlı üç nitelik de, kapsayıcı ve insan merkezli gelişme politikaları, katılımcı insan hakları süreçleri ve gelişmede sosyal adalet olarak saptanmıştır. Kriterler ve operasyonel alt kriterler de, bu niteliklerin altında sıralanmış ve her bir kriterin izlenmesi için de, göstergeler belirlenmiştir. Belgeden bir satırın içeriği aşağıdaki gibidir:

1. Nitelik: Kapsayıcı ve insan merkezli gelişme politikası

Kriter 1(a): Sosyal ve ekonomik iyi olma hâlinin sürekli olarak geliştirilmesi

Alt Kriter 1(a,i): Sağlık

¹⁷³ Human Rights Council. "Resolution 4/4", 30.03.2007.

http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=13044 (erişim tarihi: 25.04.2020).

¹⁷⁴ Human Rights Council. "Right to development Report of the high-level task force on the implementation of the right to development on its sixth session", A/HRC/15/WG.2/TF/2/Add.2, 2010.

Göstergeler: Birinci basamak sağlık hizmetlerinde kamu harcaması; doğumda yaşam beklentisi; temel ilaçlara erişim; düşük ağırlıkla doğan bebeklerin oranı; çocuk ölüm oranı; HIV bulaşma oranı; doğumda ehil personel.

Görev Gücü'nün bu çalışması, 1986 Bildirisi'ndeki geniş çerçevenin içeriğinin oluşturulmasını amaçlamış, bireylerin ve halkların ihtiyaçları ve bunların gerçekleştirilmesinde izlenecek hedefler belirlenmiş ve bu ihtiyaçların karşılanmasının ölçülmesi için göstergeler oluşturmuştur. Birinci nitelik için on, ikincisi için beş ve üçüncüsü için üç kriter ve her bir kritere bağlı olarak oluşturulan alt kriterlerle birlikte, çalışmanın yeterince detaylı olduğu söylenebilir. Birçok sözleşmede yer almayan göstergelerin eklenmesi de, devletlerin yükümlülüklerinin açıklığa kavuşturulması ve izlenmesinin kolaylaşması açısından yararlıdır.

Konsey'in bu kararının alınmasından ve Görev Gücü'nün hazırladığı belgenin Konsey'e sunulmasından bu yana geçen sürede Çalışma Grubu, belge üzerinde bir uzlaşma sağlamayı başaramamıştır. Kriterler ve bunlara bağlı alt kriterler üzerinde çalışma tutanakları, bu taslak metindeki hemen her kelime üzerinde devletler ve sivil toplum örgütlerinin önerileri, karşı önerileri, önerilere koyulan çekinceler, yeniden yazım ya da önerilerin silinmesi talepleriyle dolu, izlenmesi ve içinden çıkılması güç bir tartışmanın süregeldiğini göstermektedir. Baş Raportör de 18. toplantı kapanırken, gündemdeki bu kriterler konusunda yeterince ilerleme sağlanamadığını ve bu durumun sürmesi halinde, Çalışma Grubu'nun duraklamakla kalmayıp, ilerleme için alternatiflerin de düşünülmesi gerekeceğini belirtmiştir¹⁷⁵.

Bu tıkanıklığı aşmak için zaman zaman girişimlerde bulunmaktadır. Bağlantısızlar Hareketi 2017 yılındaki toplantı sırasında, Konsey'in belirlediği silsiledeki kriterler kısmını aşarak, bir standartlar, bir başka deyişle taslak bir

¹⁷⁵ Human Rights Council. "Report of the Working Group on the Right to Development on its 18th Session", 2017, para. 70.

sözleşme metni önermiştir¹⁷⁶. Bu standartlar metni üzerinde bazı devletler görüş bildirip desteklerini sunarlarken, Japonya ve Birleşik Krallık açıkça karşı çıkmıştır. Avrupa Birliği temsilcisi ise, Bağlantısızların önerdiği metne taraftar olmamakla birlikte, bu metni tartışmaya açık olduğunu belirtmiştir.

Bağlantısızların standartlar önerisi 9 madde olup, metnin iki odak noktasını uluslar arasında eşitliğe ve ulusal egemenliğe saygı temelinde, uluslararası işbirliği ve yardım ile, uluslararası ekonomik düzene ilişkin reform talepleri oluşturmaktadır. Metinde gelişme hakkının ulusal düzeyde yaşama geçirilmesine yönelik bir maddeye yer verilmemiş, gelişme hakkı için standartlar, gelişmiş ülkelerin yükümlülükleri üzerinden kurgulanmıştır. Bu yönelimin karşı ucundaki ülkelere Japonya da itirazını, gelişme hakkının münhasıran gelişmekte olan ülkelere tanınan bir hak olarak betimlenemeyeceğini savunarak, özellikle 3. ve 9. maddelerden endişe duyduğunu açıklamıştır. Metnin 3. maddesi, gelişmekte olan ülkelere yapılacak olan teknoloji transferi, teknik ve mali desteklerin niteliği ve usulüne ilişkindir. Buna göre, bu yardımlar, yeni, yeterli, ve öngörülebilir olmalı ve ekonomik koşullar dayatılmadan, gelişmekte olan ülkelerin ulusal karar alma süreçlerine yardımcı olmalıdır. Bağlantısızların yaklaşımının, IMF, Dünya Bankası vb. kuruluşların gelişmekte olan ülkelere sağladıkları kredi, hibe ya da aynı transferlerin bağlandığı ve genellikle yapısal uyum programları başlığıyla adlandırılan koşullara bir itiraz niteliği taşıdığı söylenebilir. Bu konuda Japonya'nın itirazının bu yardımların niteliği mi yoksa usulü mü konusunda olduğu, Çalışma Grubu tutanaklarından tam olarak anlaşılacakla birlikte, yardımların ulusal politikalara yardımcı olmayacak koşullara bağlanmamasına karşı olduğunu düşünmek mantıklıdır.

¹⁷⁶ Human Rights Council, Working Group on the Right to Development 18th Session. "NAM Proposal on Set of Standards regarding the Implementation and Realization of the Right to Development", A/HRC/WG.2/18/G/1, 2017.

Japonya'nın endişesini özel olarak vurguladığı diğer madde, bu standartlar önerisinin son maddesi olup, birçok sözleşme ve yasal belgenin kapanışında görülen bir tür kötüye kullanmama hükmü niteliğindedir. Bu maddeye göre ulusal egemenlik, devletlerin bölgesel bütünlüğü ve politik bağımsızlığına saygı gösterilmeli, herhangi bir gelişme programının uygulanması, devletin iç ve dış işlerine müdahale etmeme ilkesini geçersiz kılmamalıdır.

Bazı ülkelerin, Bildiri'nin bir sözleşmeye dönüşmesine isteksiz yaklaşımlarını, hakkın yerleşiklik kazanması yolunda ortaya konan çabaları ve bizatihi hakkın kendisini sorgulamaya vardığı görülmektedir. Çalışma Grubu'nun 2017 yılında gerçekleştirdiği toplantıda ABD temsilcisi, ülkesinin gelişme hakkı konusunda şüpheleri olduğunu, Genel Kurul ve İnsan Hakları Konseyi kararlarında yapılan atıflara karşı çekinceler ileri süregeldiklerini belirtmiş, ülkesinin beklediği değişiklikler yapılmadığı için de toplantının geri kalan kısmına katılmayacaklarını duyurmuştur¹⁷⁷. ABD daha sonrasında, İnsan Hakları Konseyi üyeliğinden de tamamen çekilmiştir.

Gelişmiş ülkelerin yasal bağlayıcılığı olan bir kurallar bütününe oluşturulmasına karşı koymalarının tahmin edilebilir bir nedeni, böyle bir durumda, gelişmekte olan ülkelere karşı üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirmek için yasal bağlayıcılığı olan bir sözün altına girecek oluşlarıdır. Örneğin, uluslararası işbirliği ve yardım yükümlülüğü başlığı altında günümüzde en somutlaşmış yükümlülük olan Resmi Gelişme Yardımı çerçevesindeki %0.7'lik katkıyı yerine getirmeyen ülkeler bulunmaktadır ve böyle bir Sözleşme'nin, bu konuda belirli bir yaptırım getireceğini öngörmek mümkündür. Bu katkıyı yerine getirmemek günümüzde bir politika sözünü yerine getirmemiş olmakla sınırlı bir etkiye sahipken,

¹⁷⁷ Human Rights Council, "Report of the Working Group on the Right to Development on its 18th Session", 2017, para. 28.

bir sözleşmenin varlığı, bu yükümlülüğü yerine getirmeyen ülkelerin kendilerini gelişme hakkının önünde engel teşkil eder bir pozisyonda bulması ve eleştirilmesine, hatta koşullara göre belirli bir yaptırıma maruz kalmalarına yasal dayanak oluşturabilecektir.

1.10.2. Çalışma Grubundaki Tıkanıklığın Aşılması için Olası Yaklaşımlar

Çalışma Grubu'ndaki tartışmalar ikili bir ayrıma tabi tutularak ele alınabilir. Birincisi, gelişmenin bir insan hakkı olarak tanınmasının kabullenilmemesini ima etmeyi de içerebilen itirazlar olup, yukarıda örnekleri verildiği üzere, ABD, Japonya ve diğer bazı gelişmiş ülkelerin resmi yetkilileri tarafından dile getirilmektedir. Gelişme hakkına böylesi kuvvetli itirazlara güncel doktrinde rastlanmadığı, Viyana Konferansı sonrasında Bildirinin BM platformlarında yaygın biçimde hatırlatıldığı, bölgesel insan hakları rejimlerinin uygulamalarında gelişme hakkına referanslar yapılmakta olduğu düşünülürse, bu yaklaşımın uluslararası alanda yalnızca dile getirenler nezdinde anlam taşıdığı söylenebilir. Öte yandan hem küresel, hem de bölgesel ölçekte nüfuz sahibi ülkelerin Çalışma Grubu'nda sergiledikleri olumsuz tavır, ilerleme sağlanmasının önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Gelişme hakkını benimseyenler arasında ortaya çıkan ikinci ayrımsa daha çetrefilli olup, bir sözleşmenin hakkın yaşama geçirilmesinde ideal araç olmayabileceği tartışması üzerinedir¹⁷⁸.

¹⁷⁸ De Feyter, Koen. "Towards a Framework Convention on the Right to Development", *International Policy Analysis*, Friedrich Ebert Stiftung: Nisan 2013, s. 3-4. Yazar burada, insanlığı ilgilendiren büyük meselelerin çözümünde başvurulan bir yöntem olarak, çerçeve sözleşmesi modelini önermektedir.

Bu tıkanıklığın aşılması amacıyla İnsan Hakları Konseyi, 2017 yılında Saad Alfarargi'yi Özel Raportör olarak atamıştır. Özel Raportör ilk raporunda, gelişme hakkının son yıllarda artan yasal tanınırlığına, uluslararası belgelerde yer almasına ve bazı ülkelerin anayasalarında da yer bulmasına rağmen, genel farkındalığın ve hakkın yaşama geçirilmesine bağlılığın zayıf olduğunu belirterek, bazı sorunları tespit etmektedir. Ona göre bu sorunlar, devletler arasında halen politik ayrılıklar olması, bu ayrılıkların BM kuruluşları ve sivil toplumu da etkileyecek biçimde gerekli bağlılığın gösterilmemesine yol açması ve küresel eğilimlerin aksi yönde tezahür etmesidir.

Raportör politik ayrılıklar arasında, yukarıda da değinilmiş olan, devletlerin ulusal ve uluslararası yükümlülüklerinden hangisine daha fazla odaklanılacağı konusundaki görüş farklılıklarını öne çıkarmakta, bu farklılıkların hakkın yaşama geçirilmesine de olumsuz etkide bulunduğu dikkat çekmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerle birlikte, Afrika'nın yoksulları, karasal ülkeler, en az gelişmiş ülkeler ve küçük ada devletleri açısından ilerlemenin, eşitsiz olduğu uyarısını yapmaktadır. Raportör, tespit ettiği üçüncü sorun olan küresel eğilimlerdeki elverişsizlikten, bir bakıma son yıllarda insanlığı çokça meşgul eden hemen tüm konu başlıklarını kastetmektedir. Bu bağlamda, küresel ekonomik krizler, enerji ve iklim krizi, yeni salgın hastalıklar, birçok sektörde otomasyona geçilmesi, yolsuzluk, yasadışı finansal hareketler, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, kemer sıkma politikaları, nüfusun gelişmekte olan ülkeler de dahil olmak üzere yaşlanması gibi sorunları saymaktadır. Ayrıca milliyetçi eğilimlerin güçlenmesi ve uluslararası dayanışma ve işbirliğinden uzaklaşarak, uluslararası iyi yönetimi daha da zayıflatabilecektir¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Human Rights Council. "Report of the Special Rapporteur on the Right to Development", A/HRC/36/49, 2017, para.30.

Bir gelişme hakkı sözleşmesine doğrudan karşı çıkmama ve gelişme hakkını desteklemekle birlikte, böyle bir sözleşme ile arzu edilen yararlar ulaşılamayacağını şüphesini ileri sürenler de bulunmaktadır. Bu şüphenin çıkış noktası, yasal bağlayıcılığı bulunmayan bildirimler ya da politika belgelerinin, bu serbestlikleri sayesinde, kimi sözleşmelere kıyasla daha cesur ve ilerlemeci ifadeler taşıyabilmesinde yatmaktadır. Uluslararası hukukun normlarını devletler yarattığına göre, bir sözleşme ya da en genel ifadeyle yasal bağlayıcılığı bulunan bir standardın getirilmesi sürecinde, devletler arasında yürütülen pazarlıkların sonucunda, belki bir sözleşmeye ulaşılabilmek ancak bu, başlangıçtaki Bildiri ya da bir taslak metinden içerik olarak daha temkinli ve gelişme hakkının gerçekleştirilmesinde yararlı katkılarda bulunması güç, yükümlülüklerin net olarak belirtilmediği bir çerçevenin ortaya çıkmasına da yol açabilecektir.

Bu noktalardan hareket eden bir yazar, 1986 Bildirisi'nin günümüzde BM çevrelerinde, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden sonra en çok atıf yapılan bir belge olarak, halihazırda belirli bir güce sahip olduğunu not etmekte ve bir sözleşmenin kabul edilmesi halinde, hakkın dayandığı belgenin daha zayıf bir içeriğe sahip olabileceği endişesini ileri sürmektedir¹⁸⁰. Bir konudaki hedef ya da idealin, bir yumuşak hukuk belgesinden sert hukuk belgesine taşınırken zayıflayabileceği endişesi yerinde olmakla birlikte, halihazırda 1986 Bildirisi'nde de devletlerin sorumluluklarının, uygulamayı kolaylaştıracak somutlukta ifade edilmediği unutulmamalıdır. Bu açıdan, 1986 Bildirisi'ni yasal bağlayıcılığı bulunan bir belgeye dönüştürülmesi sırasında uğrayabileceği etki kaybı, belki daha sınırlı bir içerikle ama yükümlülüklerin somutlaştırılacağı bir belgenin kazanılmasıyla telafi edilebilir.

¹⁸⁰ Baxi, Upendra. "Normative Content of a Treaty as Opposed to the Declaration on the Right to Development: Marginal Observations", Marks, Stephen. *Implementing the Right to Development: The Role of International Law*, Cenevre: Friedrich Ebert Stiftung, 2008, s. 49.

1.10.3. Gelişme Hakkına Yasal Statü için Sözleşme Dışı Alternatifler

Gelişme hakkı için bir Birleşmiş Milletler sözleşmesi hazırlanması sürecinde yaşanan tıkanıklık, alternatif yolların önerilmesine yol açmıştır. Bu alternatif önerilerin bir kısmı, gelişme hakkının yumuşak hukuk karakterinin korunması ve hakkın yaşama geçirilmesine odaklanılmasını esas alırken, bazı öneriler de hakkın yaşama geçirilmesi için, uluslararası hukuktaki normatif gücünün artırılması gerektiği düşüncesini yansıtmaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, gelişme hakkına normatif bir statü kazandırılması için alternatif yollar aranmasının bir nedeni de, uluslararası hukukun karakteristik bir eksikliği olan, hukuk reformu yapılmasına ilişkin usulleri belirleyen açık bir kurallar setinin bulunmamasıdır¹⁸¹.

Görev Gücü'nün eski bir üyesi olan Nico Schrijver, olası alternatifleri sıralarken, bunlar arasında rehber ilkeler yöntemini öne çıkarmakta, bu yöntemin esnekliğinin, uluslararası kuruluşları ve özel sektör aktörlerini doğrudan sorumluluk alanına çekebileceğini belirtmektedir. Yazar yine de, bir sözleşmenin ulusal mevzuatı harekete geçirme kapasitesinin de ihmal edilmemesi gerektiğini belirterek, sözleşme hazırlanması yönündeki çabaları da gözardı etmemektedir¹⁸².

¹⁸¹ Riley, Stephen. "Architectures of intergenerational justice: Human dignity, international law, and duties to future generations", *JOURNAL OF HUMAN RIGHTS* 2016, Cilt. 15, No. 2, s.278.

¹⁸² Yazarın 1986 Bildirisi'nin 25. yıldönümü olan 2011 yılı vesilesiyle takip eden bir Bildiri hazırlanması gibi bazı önerileri güncelliğini yitirmiştir. Schrijver, Nico. "Many Roads Lead to Rome. How to Arrive at a Legally Binding Instrument on the Right to Development?", Marks, Stephen. *Implementing the Right to Development*, Cenevre: Friedrich Ebert Stiftung, 2008, s. 129.

Guidelines ya da *Compact* terimleriyle adlandırılan rehber ilkeler belgeleri, ekonomideki belirleyicilikleri giderek artan ve uluslararası ekonomide, bazı devletlerden daha fazla etki gücüne sahip olan çok uluslu şirketlere, insan haklarına saygılı davranma sorumluluğu yüklemeye, uluslararası hukukta yasal sorumluluk sahibi aslen devletler olduğundan, belirli bir işlev görmektedir. Buna karşın, böyle bir belgenin 1986 Bildirisi'nin sahip olduğundan daha fazla normatif güce sahip olması, özellikle 1986 Bildirisi'nin türdeşleri arasında öne çıkan etkinliği düşünüldüğünde, mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte, hazırlanacak olan yeni bir belgenin, aradan geçen zaman zarfında yaşanan gelişmeleri ve özellikle, sürdürülebilir gelişme bağlamıyla iklim değişikliğinin etkilerini azaltma çabalarını da dikkate alacağı varsayımıyla, daha modern ve ihtiyaçlara yanıt vermeye daha yakın bir çerçeve sunacağı düşünülebilir.

Bir rehber ilkeler belgesinin, 1986 Bildirisi'ne nazaran gelişme hakkını güçlendirme ihtimali, belgenin BM yapısında hangi kurul tarafından onaylanacağıyla da ilişkilidir. Bu konuda örnek olarak düşünülebilecek olan İş Dünyası ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri, İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından delege edilmiş bir çalışmanın sonucunda ve İnsan Hakları Konseyi'nin onaylamasıyla hazır hale gelmiştir. 1986 Bildirisi ise, BM Genel Kurulu tarafından onaylanmıştır. Eğer gelişme hakkı için yumuşak hukuk karakteri taşıyan yeni bir belge hazırlanacaksa, bu yine Genel Kurul tarafından oylanmalı ve mümkünse büyük bir uzlaşma, hatta oybirliği sağlanmalıdır.

Gelişme hakkı için güncel ihtiyaçları karşılayan yeni bir belgenin üretilmesi düşüncesini dikkate alıp, bunun yine yumuşak hukuk niteliği taşımasının uygulamadaki sorunları çözmeye beklenen katkıyı yapamayabileceği kabul edildiğinde - ki bu araştırmanın yaklaşımı bu yöndedir - yasal bağlayıcılığı bulunan bir standart üzerinde düşünölmeye başlanılabılır. Uluslararası hukukun kaynakları için başlıca referans noktası olan Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38.

maddesinde, genel ya da özel nitelikteki sözleşmeler hukuk kaynağı olarak belirtilmekte ve bu maddede hukuk kaynağı olarak anılan tek yazılı belge tipi bu olmaktadır. Bununla birlikte sözleşmelerin, açıkça kabul edilmiş kurallar taşımaktan başka şart konulmayan jenerik tanımı, sözleşme kaynakların artmasını sağlayan bir etkide bulunmaktadır.

İnsan hakları hukuku açısından çerçeve sözleşmeler ve ek protokoller de, bu kaynaklar arasındadır. Çerçeve sözleşme, bir konuda daha genel ifadelere başvurularak uzlaşma zemini ve dolayısıyla taraf sayısını artırma amacıyla başvuru bir enstrümandır. Ek protokoller de bir sözleşmede yer alan konuların daha detaylı biçimde düzenlendiği yasal belgelerdir. Hem bir çerçeve sözleşme hem de bir ek protokol, bağımsız olarak kendi başına sözleşme hükmünü taşımakta ve uluslararası hukuk kaynağı sayılmaktadır¹⁸³¹⁸⁴.

İnsan hakları sözleşmelerinin ek protokolleri, çoğunlukla eklendiği sözleşmelerde korunan hakların korunması, izlenmesi ya da diğer usulleri tarif eden, bazı durumlarda da sözleşmedeki belirli bir konuyla ilgili daha detaylı düzenlemeler içeren, esas sözleşmeye taraf olan devletlerin tercihen onaylayıp bağlı hale geldikleri, yasal olarak bağımsız bir sözleşme hüviyetinde belgelerdir.

İnsan haklarına ilişkin usuli düzenlemelerin ek protokollere bırakılmasının nedeni, bir sözleşme yürürlüğe girdikten sonra meydana gelen gelişmeleri bu sözleşmeye yansıtma, ya da devletler arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü sözleşmeye dahil edilemeyen konularda yasal standartlar oluşturmak olabilir¹⁸⁵.

¹⁸³ UN Women. "What is an Optional Protocol?"

<http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/whatis.htm> (erişim tarihi: 26.04.2020).

¹⁸⁴ Matz-Lück, Nele. "Framework Agreements", Max Planck Public Encyclopedia of Public International Law. <https://tinyurl.com/ufcf39a> (erişim tarihi: 27.04.2020).

¹⁸⁵ UNICEF. "Definition of Key Terms", <https://www.unicef.org/crc/files/Definitions.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).

MSSH'nin içerdığı haklara ilişkin koruma ve izleme usulleri, birçok devletin özellikle bireysel başvuru usulüne karşı çıkmasının sonucunda, bu Sözleşme'ye 1 No'lu Ek Protokol ile eklenmiştir¹⁸⁶. 2018 yılı Mayıs ayı itibarıyla bu Ek Protokol'e taraf olan ve olmayan devletler tablosu, iyimserlik derecesine göre, olumsuz ya da nispeten olumlu olduğu yönde değerlendirilebilir. Bir yandan 116 devlet Ek Protokol'e taraf olmuşsa da, ABD, Çin, Birleşik Krallık, Hindistan, Japonya, Endonezya, Mısır, Nijerya gibi küresel ya da bölgesel nüfuz sahibi ülkelerin bu grubun dışında kalması, Ek Protokol'ün kapsayıcılığını azaltmaktadır. Diğer yandan, Latin Amerika ile Avrasya bölgesinde yer alan devletlerin neredeyse tamamıyla, Afrika'daki devletlerin bir kısmının taraf olmuş olması, dünya nüfusunun kayda değer bir kısmının en azından potansiyel olarak, uluslararası alanda bir insan hakları koruma mekanizmasından yararlanabildiğini göstermektedir¹⁸⁷. Gelişme hakkının da, tercihe dayalı bir ek protokolle iki temel insan hakları sözleşmesinden birisine eklenmesi durumunda, bazı devletlerin bu protokolü onaylarken, diğer bazılarının herhangi bir eylemde bulunmayacağını kestirmek, en azından Çalışma Grubu'ndaki tartışmalar ışığında, zor değildir.

Burada bir diğer sorunsal, ek protokoller aracılığıyla, sözleşmelerdeki haklara dair daha detaylı ya da genişletilmiş güvenceler sunulduğu görülmekle birlikte, bu enstrümanın sıfırdan bir hak ihdas edilmek için kullanılmamış oluşudur. Dolayısıyla bu fikre, uluslararası insan haklarındaki yasama faaliyetleri üzerine geleneksel bir yaklaşımın penceresinden bakılarak itirazlar ileri sürülebilir. Ancak bu konuda herhangi bir sınırlama da bulunmamaktadır; bir protokol sözleşme ile ilgili herhangi bir konuda düzenlenebilir¹⁸⁸. Ölüm cezasının kaldırılması hakkında, MSSH'nin

¹⁸⁶ Nowak, s. 819-820.

¹⁸⁷ İnsan Hakları Sözleşmeleri ve Ek Protokollere taraf devletler grafiği için bkz. United Nations Human Rights. <http://indicators.ohchr.org/> (erişim tarihi: 26.04.2020).

¹⁸⁸ UNICEF. "Introduction to the Convention of the Rights of the Child: Definition of Key Terms". <https://www.unicef.org/crc/files/Definitions.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).

İkinci Ek Protokolü, Sözleşmenin 6. maddesindeki yaşam hakkı bağlamında ve bir anlamda bu hak çerçevesinde bir ek koruma olarak düzenlenmiştir. Böylece ölüm cezası gibi, hem devletler arasında hem de ABD gibi bazı devletlerin kendi içlerinde de, farklı uygulamaların olduğu bir konuda, bu farklılıkların kısıtlayıcılığı aşılarak yaşam hakkının koruma alanı genişletilmiştir¹⁸⁹. Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin ek protokolleri de, bu Sözleşme'de yer alan hakların genişletildiği belgelerdir. Çocukların Silahlı Çatışmalara Dahil Olmalarına İlişkin Ek Protokol, Sözleşme'deki korumayı genişleterek, 18 yaşından küçüklerin Sözleşme'yle çocuk sayıldığını hatırlatmış ve çocukların mecburi askeri hizmete tabi tutulamayacağı, Protokol'deki şartlar sağlanarak gönüllü oldukları durumlarda da, düşmanlıklarda doğrudan yer almayacağı güvencesini getirmiştir.

Kısacası, ek protokoller aracılığıyla hakların koruma alanlarının genişletilmesi, uluslararası insan haklarında kullanılan bir yöntemdir. Bu öneriyi dile getirmekle beraber, gelişme hakkının tanınacağı bir ek protokolün yürürlüğe girmesinin, kısa süre içerisinde ya da kolaylıkla gerçekleşeceğini beklemek de gerçekçi değildir. Güvence altına aldığı haklar için bireysel başvuru usulü getiren ESKHS'nin Ek Protokolü, Sözleşme'nin izleme organı olan aynı adlı Komite'nin bu konudaki tartışmayı başlatmasından on yedi yıl ve bağımsız uzman atanması ve çalışma grubu oluşturulması süreçlerini de geçirdikten sonra, yürürlüğe girmiştir¹⁹⁰. Bu uzun bir süre olarak düşünülebilir, hatta gelişme hakkı için yürütülen çalışmaların

¹⁸⁹ İkinci Ek Protokole taraf olan ülke sayısı 85 ile sınırlı kalmış olsa da, Yüksek Komiserliğe göre farklı hukuk sistemleri ve geleneklerine sahip 160'ın üzerinde ülke, ölüm cezasını ya yasalarından çıkarmış ya da pratikte uygulamayı bırakmıştır.

<http://www.ohchr.org/EN/Issues/DeathPenalty/Pages/DPIIndex.aspx> (26.04.2020).

¹⁹⁰ 2008 yılında yürürlüğe giren ESKHS Ek Protokolü'nün hazırlanma süreci için bkz.

De Albuquerque, Catarina. "Chronicle of an Announced Birth: The Coming into Life of the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights-The Missing Piece of the International Bill of Human Rights", Ssenyonjo, Manisuli. *Economic, Social and Cultural Rights*, Oxon: Routledge, 2011, s. 493 vd.

bu aşamalardan üç onyıllı aşkın bir süredir geçtiği ve halen geçmekte olduğu da, hakkın yasal bir standarda kavuşmasını savunanları karamsarlığa sevkedebilir. Bununla birlikte, uluslararası insan hakları hukukunda koruma alanlarının genişletilmesinin zaman aldığı birçok örnek bulunmaktadır. ESKHS Ek Protokolü konusundaki tartışmalar, bu hakların dava edilebilir olmadığı görüşünün baskın olduğu bir dönemde başlamıştır. Bu görüşte olanların sayısı halen de azımsanacak seviyede değildir; hatta ESKHS Ek Protokolü'ne taraf olan devlet sayısı da, yine bireysel başvuru usulü getiren MSHS Ek Protokolünün taraf sayısına kıyasla, oldukça azdır. Yine de başlangıç noktasındaki sıfırdansa, sınırlı sayıdaki devletin yurttaşlarının, bu hakları için bir uluslararası izleme usulünden yararlanabiliyor olmaları yeğdir. Bu ancak, devletler arasında uzlaşmaya varılmasıyla mümkün olmuştur. Gelişme hakkının yasal bir standarda kavuşması için de, uluslararası toplumdaki ilgili temsilcilerin, öncelikle uzlaşmayı hedeflemesi gerekmektedir. Gelişmiş ülkelerin, en azından kendilerinden kaynaklanan böyle bir beklentileri olmadığı için, geliştirmekte olan ülkeler bu konuda biraz daha fazla çaba sarfetmelidir. Herhangi bir konuda uzlaşmanın sağlanabilmesinde, o konuya ilişkin detayların sadeleştirilmesi yardımcı olacaktır. Bu çalışma bu sadeleşmeyi, devletlerin uluslararası işbirliği sorumluluğu bağlamında, uluslararası ekonomik düzenin işleyişinin daha adaletli hale getirilmesi, ulusal sorumluluklar açısından, gelişme sürecindeki politikalara katılımının artırılmasında gören bir yaklaşımı izlemektedir.

1.11. SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME ÜZERİNE BAZI KAVRAMSAL NOTLAR

Gelişmenin, bir iki istisnai örnek dışında, uluslararası hukukun pozitif kaynaklarınca insan hakkı olarak tanınmamasının aksine, sürdürülebilir gelişme,

uluslararası sözleşmelerin, devletler arasındaki ikili ya da çok taraflı anlaşmaların, uluslararası kuruluşların kurucu anlaşmalarının ve başka birçok belgenin içerisinde, bir ilke, kavram ya da hedef olarak yer bulmaktadır.

Çok sayıda uluslararası sözleşmede, kağıda dökülmesindeki küçük farklılıklarla beraber sürdürülebilir gelişme bir hedef olarak ilan edilmiştir. Bunlar arasında, BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (1992) ve buna bağlı Cartagena Protokolü (2000), BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (1992) ve buna bağlı Kyoto Protokolü (1997) ile Paris Anlaşması (2015), sayılabilir¹⁹¹. Sürdürülebilir gelişmenin Bruntland Komisyonu'ndan sonra daha ayrıntılı biçimde tanımlanması ise, 2030 Ajandası hazırlık çalışmalarının başladığı Rio+20 Konferansında (2012) gerçekleşmiştir. Ancak Rio+20'deki etraflı anlatım da, sürdürülebilir gelişmeyi bir hukuk kuralına dönüştürmemektedir. Buna paralel olarak uluslararası yargı organları da, sürdürülebilir gelişmeye pozitif hukuk kuralı ya da hukuk ilkesi olarak değil, genellikle bir ideal olarak yaklaşmıştır.

1.11.1. Uluslararası Hukukta Sürdürülebilir Gelişme Yorumları

Bu konuda öne çıkan ve sıkça değerlendirilen yorumlardan birisi, Uluslararası Adalet Divanı Üyesi Yargıç Weeramantry'nin kaleme aldığı ayrı görüş yazısıdır. Burada, Divan'ın sürdürülebilir gelişmeden bir kavram olarak bahsettiğini, ancak bunu normatif değeri olan bir hukuk ilkesi olarak tanımanın doğru olduğunu ve bu ilkenin sağladığı açıklık sayesinde davanın çözüme ulaştırılabildiğini

¹⁹¹ Center for International Sustainable Development Law. "What is Sustainable Development Law?". <http://cisdl.org/public/docs/What%20is%20Sustainable%20Development.pdf> (erişim tarihi: 05.11.2020).

vurgulamıştır¹⁹². Macaristan ve Slovakya arasında, Gabcikovo-Nagymaros baraj projesini ilgilendiren dava konusu olay, Tuna Nehri üzerinde her iki ülkenin ortaklaşa başlattığı ve her iki ülkenin topraklarında da tesis inşasını öngören baraj projesine ilişkindir. Macaristan, önceden öngörülemeyen çevresel zararların oluşacağı kanaatine varıp, projeyi devam ettirmeyeceğini Slovakya'ya bildirmiş, Slovakya ise projeyi kendi tarafında sürdürmeye "Variant C" ismiyle anılan bir baraj kapağı sistemi oluşturarak devam ettirmiştir. Bu inşaatın, nehrin kendi tarafındaki debisini gözle görülür biçimde azaltması sonucunda Macaristan, Slovakya'dan bu sistemi kaldırmasını istemiş ve bu istek reddedilince, taraflar Divan'a başvurmak üzere anlaşmışlardır.

Divan tarafların, Gabcikovo Santrali'nin yarattığı çevresel etkiyi yeniden değerlendirmeleri gerektiği ve özellikle, Tuna Nehri'nin özgün yatağındaki su azalması ve nehrin her iki tarafındaki kollarına giden su miktarı konusunda tatmin edici bir çözüm bulmaları gerektiğine karar vermiştir. Karar metninin aynı bölümünde, devletlerin ekonomik gelişme ve çevresel korumayı bağdaştırabilmeleri gerektiği, sürdürülebilir gelişme konseptinden bunun uygun biçimde ifade edildiği belirtilmiştir¹⁹³. Kararla birlikte sıkça anılan hatta daha fazla öne çıkan, Başkan Yardımcısı Yargıç Weeremantry'nin bağımsız görüşü, Divan'ın sürdürülebilir gelişmeyi bir konsept olarak nitelendirmesinin eksik olduğu, bunun normatif değer taşıyan bir hukuk ilkesi olarak değerlendirilmesinin gerektiğini, sürdürülebilir gelişmenin bu davanın çözümünü kolaylaştırmış olmasının da, bu gerekliliğe işaret ettiğine dikkat çekmektedir.

¹⁹² Sarıbeyoğlu Skalar, Meltem. *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, İstanbul: Beta, 2015, s. 174.

¹⁹³ *Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary / Slovakia), Judgment, I. C. J. Reports 1997*, para.140-141.

Yargıç Weeremantry, bu bağlamın normatif niteliğini gelişme hakkıyla ilişkisini kurarak ileri sürmektedir. Ekonomik gelişmenin çevresel endişeler gözetilmeden sürdürülmesinin mümkün olmadığı artık kabul görmektedir. Ona göre, gelişme hakkı da, mutlak, her zaman her yerde geçerli bir hak olmayıp ancak çevrenin tolere ettiği kadarıyla bir haktır. Bu bağlamda sadeleştirilen gelişme hakkı uluslararası hukukun açıkça bir parçasıdır ve özü itibariyle sürdürülebilir gelişmeyi ifade etmektedir. Weeremantry burada, 1986 Bildirisi'nin yaygın biçimde kabul gördüğünü ve 1992 Rio Bildirisi'nde olduğu üzere, bazı başka belgelerde de insan hakkı olarak tanındığından hareket ederek gelişme hakkının, ekonomik kazancı aşarak, insanların toplam mutluluğu ve refahını arttırılması anlamını taşıdığını, böylece gelişmeye ilişkin hukukun belki de ilk kuralı olduğunu vurgulamaktadır. Benzer biçimde, çevrenin korunmasını da, yaşam ve sağlıklı bir çevrede yaşam hakları gibi bazılarının olmazsa olmazı olduğu gibi, korunmadığı durumlarda da diğer tüm hakların zarar görebileceği açık olduğundan, uluslararası hukukun ilkeleri arasında sıralamıştır. Bu ikisinin birleşimiyle de sürdürülebilir gelişmenin bir uluslararası hukuk ilkesi olduğu görüşünü savunmuştur¹⁹⁴.

Divan, daha sonra aldığı bir başka kararda, Gabcikovo-Nagymaros kararına da atıf yaparak yine sürdürülebilir gelişmeye başvurmuş, ancak bunu bir uluslararası hukuk ilkesi olarak vurgulamaktan bir kez daha kaçınmıştır. Uruguay ve Arjantin arasındaki dava, iki ülkenin 1975 yılında birlikte kurduğu bir kurum olan ve İspanyolca kısaltmasıyla CARU olarak anılan Uruguay Nehri İdari Komisyonu hakkında esasların yer aldığı Tüzüğe göre karara bağlanmıştır. Bu Tüzük, Uruguay Nehri'nin ortak bir kaynak olarak, rasyonel ve eşitlikçi bir biçimde kullanımıyla, ekonomik gelişme ve çevrenin korunmasının dengeleyen sürdürülebilir gelişmenin

¹⁹⁴ Judge Weeremantry. "Gabcikovo-Nagymaros Project-Separate Opinion", s. 4-5. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-03-EN.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).

birbirine bağılılığının, CARU'nun düzenleyici fonksiyonunun temeli olduğunu belirtmektedir. Divan, Uruguay'ın nehrin üzerinde iki adet kağıt hamuru fabrikası kurarken usuli yükümlülüklerini yerine getirmediğine karar vermiş ve bu yükümlülükleri 1975 Tüzüğüne, ve dolayısıyla Viyana Sözleşmeleri'ne dayandırmıştır¹⁹⁵. Bu kararda ayrı ve karşı görüş yazısı sunan Yargıç Trinidad, Weeramantry'nin geliştirdiğine benzer bir yaklaşımla, sürdürülebilir gelişmenin birçok uluslararası belgenin bir parçası haline geldiğini, güncel araştırmalarda bazı yazarların belirli bir tereddütle halen geniş bir bağlam olarak atıfta bulunmaya devam ederken, diğer bazılarının bunun uluslararası çevre hukukunun bir ilkesine dönüşmekte olduğuna dikkat çekerek, Divan'ın bu konuya yeterince dikkat etmediğini ve uluslararası çevre hukukunun genel ilkelerinin rehberliğini ifade etmediğini belirtmiştir¹⁹⁶.

Divan'ın iki farklı kararında iki farklı yargıcın ileri sürdüğü bu görüşler, sürdürülebilir gelişmeyi uluslararası hukukun bir parçası haline getirme çabası olarak nitelendirilebilir. Her iki yargıç da, kullandıkları sözcükleri dikkatle seçerek, sürdürülebilir gelişmeyi açıkça bir pozitif norm ya da örf ve adet normu olarak değerlendirmemiş, ancak bu doğrultuda imalarda bulunmuştur. Weeramantry'ye yöneltilen bir eleştiri, anlaşmalar ya da sözleşmelerde bu imayı doğrulayacak somut dayanaklar bulunmadığını, ayrıca sürdürülebilir gelişmenin en iyi ihtimalle birbiriyle uyumlu bir grup normu bir şemsiye altında toplamaya elverişli bir terim olabileceğini savunmuştur¹⁹⁷. Sürdürülebilirliği bir hukuk normu olarak yerleştirmenin belirgin

¹⁹⁵ *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, Judgment, I.C.J. Reports 2010, para. 14.

¹⁹⁶ Judge Cancado Trindade. "PULP MILLS, SEP. OP. CANÇADO TRINDADE", para.133, 138 ve 140.

<https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-04-EN.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).

¹⁹⁷ Lowe, Vaughan. "Sustainable Development and Unsustainable Arguments", Boyle, Alan ve Freestone, David. *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 24 ve 26.

zorlukları olduğu ortadadır. Bir ekonomik proje yürütülmesinde, sürdürülebilir gelişme yükümlülüğüne aykırı davranıldığını somut bulgularla ortaya koymak ve bunun sonucunda bir yaptırım uygulamak, çevresel bir zararın, örneğin bir nehrin kirletilmesini tespit etmek ve bu nedenle bir yaptırım uygulamaktan daha karmaşık bir yöntem ve uygulamaya gereksinim doğurabilir. Buna karşın, çatışan çıkarlar ya da haklar sözkonusu olduğunda, sürdürülebilir gelişmeye, çatışmayı çözücü bir ilke olarak başvurulması olanaklıdır.

1.11.2. Kuşaklararası Adalet İlkesi

Sürdürülebilir gelişme bağlamını oluşturan çok sayıda ilke bulunmaktadır. Bu bağlamın, ekonomik faaliyetler ve doğa arasındaki ilişki üzerinden değerlendirildiği bir çalışmada, kuşaklararası adaletin yanı sıra, çevresel katılım, çevresel ihtiyatlılık, planlama ve bütünlüklü politika ilkeleri öne çıkarılmaktadır¹⁹⁸. Bu ilkelerin bazılarının, birçok ülkenin ulusal mevzuatına yansımış olduğunu söylemek de mümkündür. Örneğin, ekonomik projelerin doğaya zarar vereceği konusunda şüphe bulunmasının yeterli görülüp, gerekli tedbirlerin alınmasını öngören¹⁹⁹ ve Rio Bildirisi (1992) içeriğinde de yer alan çevresel ihtiyatlılık ilkesi, çevresel etki değerlendirmesi mekanizmaları aracılığıyla yaşama geçirilebilmektedir. Benzer biçimde, doğaya verilen zararlar konusunda bilgi sahibi olma, karar alma süreçlerine katılım ve idari ya da adli başvuru olanaklarından yararlanmayı da içeren çevresel

¹⁹⁸ Çoban, Aykut. *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, Ankara: İmge, 2020, s. 174.

¹⁹⁹ Hayes, Wallace A. "The Precautionary Principle", *Arh Hig Rada Toksikol*, 56, 2005, s. 162.

katılım ilkesi²⁰⁰ de, birçok ülkenin yasalarında yerini bulmaktadır. Ayrıca bu listeye, 2030 Ajandası'nın geniş içeriği düşünüldüğünde, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi başka ilkeler de eklenebilir. Bütün bu ilkeler arasında, özellikle uluslararası ölçekte yürütülen çalışmalar sırasında kuşaklararası adalete daha fazla başvurulduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır²⁰¹.

Sonraki kuşakların önemsenmesi ve yaşayacakları koşulların gözetilmesi yeni bir düşünce sayılmayacağı gibi, birçok geleneksel kültürde başat bir yere sahiptir. Yargıç Weeremantry, yukarıda da atıf yapılan görüşünde, Amerikan yerlilerinin, Afrika ve Pasifik halklarının öğretilerinde, sonraki kuşaklarının haklarının tanındığına işaret etmiştir²⁰². Yerli halkların kuşaklararası adalet ilkesine modern toplumlardan daha yakın olmalarının temelinde, dünya görüşlerinin özgünlüğünün yer aldığı düşünülebilir. Kuzey Amerika'da günümüzde de nispeten kalabalık bir yerli topluluğu oluşturan Ojibwe geleneğinin insanı, topraktan, bitkilerden, bunlar sayesinde varolan canlılardan sonra konumlandırması ve bunların arasında en bağımlı ve en gereksiz tür olarak nitelendirmesi²⁰³, insanı dünyadaki tüm kaynakların ve canlıların egemeni olarak tanımlayan jüdeo-hristiyan öğretilerden oldukça farklıdır. Bu belki de, dünyanın çeşitli coğrafyalarındaki yerli halkların, kendilerini doğanın egemeni değil de onun tebaası olarak kabul ettiği bu felsefenin en radikal versiyonudur.

²⁰⁰ van Bekhoven, Jeroen. "Public Participation as a General Principle in International Environmental Law: Its Current Status and Real Impact", *National Taiwan University Law Review*, 11:2, 2016, s.228-229.

²⁰¹ Tekeli, İlhan ve Ataöv, Anıl. *Sürdürülebilir Toplum ve Yapılı Çevre*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 16-17.

²⁰² Judge Weeremantry, s.20 ve 23.

²⁰³ Bu tanım, Kanada'nın Manitoba Eyaletinde yerli halktan iki kişinin uğradıkları saldırılar sonucunda ölmesi üzerine, Eyalet Hükümeti tarafından hazırlanan rapordan alınmıştır. Bkz. Aboriginal Justice Implementation Commission. "Report of the Aboriginal Justice Inquiry of Manitoba", <http://www.ajic.mb.ca/volumel/chapter2.html#3> (erişim tarihi: 25.04.2020)

Bununla birlikte modern yazında kuşaklararası adalet üzerine ileri sürülen düşüncelerin, yerli halkların geleneksel öğretilerinden etkilendiği söylenemez. Hatta gelecek kuşakların korunmasını insan merkezli bir bakıştan değerlendiren bazı yaklaşımlarda, insanlar için bile olsa çevrenin korunması düşüncesinin eksik olduğu görülebilir. Örneğin Rawls bu terimi, günümüzde sürdürülebilirlik bağlamında anlaşıldığından farklı olarak, her kuşağın kültür, uygarlık ve oluşturulan adil kurumları korumakla kalmayıp, kendisinden sonra gelecek kuşaklar için bir tür kültürel sermaye birikiminde bulunması anlamında kullanmıştır. Ona göre bu birikim, makineler ve benzeri üretim araçlarına ya da öğrenim ve eğitime yatırım yapılarak gerçekleştirilebilir²⁰⁴. Rawls'ın atıf yapılan bu çalışmasının temelinde yer alan sorunsallardan birisi doğumdur. Bireyin, üzerinde herhangi bir etkisi bulunmayan, kendisinin dışındaki bir keyfiyetle dünyaya gelmesiyle, yaşamının belirlenmesinin adil olmaması²⁰⁵ ile bu bireylerin oluşturduğu her yeni kuşağın kendisini içerisinde bulduğu ekonomik, sosyal ve çevresel koşulların olumsuzluğuyla yaşamlarının belirlenmesinde bir devamlılık kurulabilir. Rawls'un, sonraki kuşakların yararı için korunması ve biriktirilmesi gerekenlere işaret ederken, daha ziyade ekonomik ve sosyal gelişme üzerinde durduğu düşünülebilir. Aslında kuşaklararası adalet, doğal koşullara zarar verilmemesini olduğu kadar, ürünlerin her kuşağa eşitlikçi biçimde pay edilmesini öngören Rawls'un dağıtıcı adalet yaklaşımını da kapsamaktadır. Dolayısıyla Rawls'un yaklaşımıyla kuşaklararası adalet arasındaki mesafenin çok da uzak olmadığı söylenebilir. Vurgu yaptığı sermaye birikiminden de, yenilenebilir kaynakların kullanımının öğrenilerek geliştirilmesi ve tükenebilir kaynakların korunması gibi, sürdürülebilirlik ve kuşaklararası adalet adına somut görevler çıkarılabilir.

²⁰⁴ Rawls, John. *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press, 1999, s. 252.

²⁰⁵ Sandel, Michael J. *Justice: What's the Right Thing to Do*, New York: FSG Books, 2010, s. 153 vd.

Sürdürülebilirliğe ilişkin Robert Solow tarafından geliştirilen bir başka formül, bir sonraki kuşağa en azından günümüzdeki kuşağın yaşam standardını bırakacak ve bu kuşağın da, kendisinden sonra gelecek kuşağı bu anlayışla gözetmesini sağlama gerekliliğini belirtmektedir²⁰⁶. Amartya Sen, her kuşağın bir sonrakini gözettiği bir sürekliliğe işaret eden ve Bruntland Raporundaki "ihtiyaçlar"ı, "yaşam standardı" ile değiştiren bu yaklaşımı daha gelişkin bulmakla birlikte, bunun da yeteri kadar kapsayıcı olmadığı düşüncesindedir. Sen'e göre bu iki tanım kapsanarak aşılmalı ve bugün yaşayan insanların özgürlüklerinin ve kapasitelerinin artırılmasıyla genişletilmelidir; çünkü insanların yalnızca karşılanacak ihtiyaçları ya da ulaşmak istedikleri yaşam standardı yoktur, aynı zamanda değerleri, beğenileri, katılma ve harekete geçme yetenekleri vardır²⁰⁷. Sen'in bu görüşleri, onun geliştirdiği ve İGE örneğinde görüldüğü gibi, uluslararası kuruluşların çalışmalarına da etkide bulunmuş insan merkezli gelişme tanımı ve modellemesiyle uyumludur. Bu nedenle de, *anthropocene*, yani insanı merkeze alarak doğayı tanımlamayı ve onunla ilişki kurmayı tenkit eden bakış açılarını savunanlarca eleştiriye açıktır²⁰⁸. Sen'in, gelişmenin ekonomik büyüme ve diğer kriterlere göre değerlendirilmesinin yetersizliği üzerine yaptığı çalışmalar, ekonomik ve sosyal gelişmenin birlikte ele alınmasında hatırı sayılır katkı sağlamış ve yazarın görüşleri, halen sıklıkla referans gösterilir olsa da, gelişmeye sürdürülebilirlik koşulunun eklendiği günümüzde, insan merkezli gelişmeyi mutlak değer olarak kabul etmek eksik olacaktır. Ekonomik gelişme, üretimin artması ve büyümeyle sosyal ya da insan merkezli gelişme, seçme özgürlüğünün ve kapasitelerinin arttığı bir süreç ile birlikte değerlendiriliyorsa, sürdürülebilir gelişme bunların sınırlarını belirleyen bir koşul olmakta ve bu koşulu yerine getirmeyen modeller ve politikalar dışarıda tutulmaktadır²⁰⁹.

²⁰⁶ Aktaran Sen, Amartya. *The Idea of Justice*, Cambridge: Harvard University Press, 2011, s. 250.

²⁰⁷ Sen, *The Idea of Justice*, s. 250-252.

²⁰⁸ Bu tartışmaya çalışmanın birinci bölümünde kısmen yer verilmektedir.

²⁰⁹ Tekeli ve Ataöv, s. 27-28.

Aslında Sen'in yukarıda aktarılan görüşleri de bu eksikliğin farkında olduğunu göstermekte ve insanların beklentileri, hayalleri ve istekleri doğrultusunda hareket eden varlıklar olarak değerlendirdiği için, sürdürülebilirliği bu öznellikler içerisinde yeniden ele alınmasını önermektedir. Gelişme hakkının sürdürülebilir gelişme hakkı olarak revize edilmesi de, bu öneriyle uyumludur.

Sürdürülebilir gelişmeye içkin olan kuşaklararası adalet, birçok bölgesel veya uluslararası sözleşmede ifade edilmektedir. Hatta BM öncesi dönemden itibaren, fokların, balinaların ve çeşitli türden kuşların korunmasını ilişkin sözleşmelerde bu ilke yer almıştır. Bu uluslararası sözleşmelerde, bu canlı türlerinin sonraki insan kuşaklarının da yararlanabilmesi için korunması amacı yansımıştır²¹⁰. İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (1992) 3/1. maddesinde yer aldığı biçimiyle kuşaklararası adalet, sadece belirli canlılar ya da kaynakların değil, tüm canlı türlerinin, doğal kaynakların ve eko-sistemin sonraki kuşaklar için korunmasının ifadesidir. Ancak bu ifade biçimleri, çeşitli düzeylerdeki belirsizliklere ve eşitsizliklere yanıt vermekte yeterli değildir ve tüm ulusları bağlayan kurallara ihtiyaç duyulmaktadır²¹¹.

Uluslararası belirsizlikler ve eşitsizlikler, bazı konularda çözümsüzlük ve çıkışsızlık hissini uyandıracak keskinlikte olabilmektedir. Gelişme hakkı, sürdürülebilir gelişme veya kuşaklararası adaletin, tüm uluslar için yasal bağlayıcılığı olan standartlara kavuşturulması, dünyanın güncel ekonomik yapısı ve güç ilişkileri gözönünde bulundurulduğunda, zor gözükmetedir. Sıradaki bölüm, bu zorlukların nedenleri ve sonuçlarını irdelenmesine ayrılmıştır.

²¹⁰ Weiss, Edith Brow. "Intergenerational Equity", *Oxford Public International Law*, 2013. <https://tinyurl.com/vjqo5mv> (erişim tarihi: 10.09.2020)

²¹¹ Riley, s. 5.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME, ULUSLARARASI KURULUŞLAR VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

2.1. BİNYIL HEDEFLERİ'NDEN 2030 AJANDASI'NA

21. yüzyılın açılışıyla birlikte, gelişme sürecinde devletlerin temel politika hedefleri ve ilkeleri üzerinde uzlaşmasına dayanan hedefler dönemi başlamıştır. Bu bölümde bu sürecin kısa geçmişine ve gelişme süreci açısından anlamına değinilecektir.

2.1.1. Binyıl Gelişme Hedeflerinin Bilançosu

Başlangıçta 2000-2010 döneminde gerçekleştirileceği ilan edilen, ancak daha sonra hedeflerin gerçekleştirilmesi için beş yıl daha uzatılan ve sekiz hedeften oluşan Binyıl Gelişme Hedefleri'nin bilançosunun değerlendirilmesinde, bardağın boş ve dolu tarafını öne çıkaranlar olduğunu söylemek mümkündür. 2030 Ajandasına geçiş döneminde yazılan BM ve uzmanlık kuruluşlarının raporlarında genel olarak, tüm ülkelerin BGH'yi tam olarak gerçekleştiremeseler de, önemli mesafeler kat ettiklerini belirten ifadelere rastlanmaktadır. Buna dayanak olarak, azalan yoksulluk oranları, artan okullaşma oranları gibi kimi olumlu istatistikler, küresel ölçekte verilmektedir.

Buna karşın, BGH'nin tasarım aşamasından başlayarak yapısal sorunlardan azade olmadığı söylenmelidir. Bu yapısal sorunlar arasında en belirgin olanı, 8 hedefin yalnızca bir tanesinin gelişmiş ülkelerdeki ekonomik ve sosyal sorunlarla ilgili olması, diğer hedeflerin yalnızca gelişmekte olan ülkelerdeki meselelere ayrılmış ve çoğunlukla bağışçı ülkelerin bakış açısıyla yazılmış olmasıdır²¹².

Eğer rakamlara bakılacak olursa, küresel düzeyde 1990'lı yıllara kıyasla bazı gelişmeler olduğunu tespit etmek mümkündür. BM ve diğer uluslararası kuruluşların raporlarında sıkça kullanılan bir veriye göre, aşırı yoksulluk koşullarında yaşayanların oranı 1990 yılında %36'dan, 2000 yılında %28'e ve 2015'te %11.5'e düşmüştür²¹³. Bu azalma, bu oranın Binyıl Hedefleri döneminin sonuna kadar yarıya indirilmesini öngören birinci karşılandığını göstermektedir. Yine de bunu bir başarı olarak değerlendirmede ihtiyatlı davranmak gereklidir ve atıf yapılan Raporda da, bu ihtiyatlılık gözlemlenmektedir.

Öncelikle yönetime ilişkin bir hatırlatma yapmak gerekir. Aşırı yoksulluk gibi tanımlamalar, kapsamlı ve tespit edilmesi güç olguların anlaşılmasını kolaylaştırmak için türetilmiş bağlamlardır ve bunlara mutlak doğrular olarak yaklaşılması yanılıcı olacaktır ve aşırı yoksulluk için tespit edilen günlük 1,25 dolar seviyesinin yeterince açıklayıcı olmadığı ortadadır. Ayrıca sonucun mutlak bir başarı olarak değerlendirilmesinde de belirgin bir sorun bulunmaktadır; bu veri aynı zamanda dünyada halen günlük 1,25 dolar gelir seviyesinin altında yaşayan - yine bu rapora göre - yaklaşık 850 milyon insanın olduğunu da göstermektedir²¹⁴. Bu da, küresel

²¹² Binyıl Hedeflerinin güçlü ve zayıf yönlerinin derlendiği yararlı bir şema için bkz. Adams, Barbara ve Tobin, Kathryn. *Confronting Development: A Critical Assessment of UN's Sustainable Development Goals*, New York: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014, s. 4.

²¹³ World Bank ve UNDP. *Transitioning from the MDGs to SDGs*, World Bank ve UNDP: 2016, s.13.

²¹⁴ 1,25 ABD Doları seviyesi (2015'ten sonra 1.90 Dolar seviyesi kabul edilmiştir), araştırmacılar ya da uzmanlar arasında olmasa da, genel kamuoyu nezdinde yanlış anlaşılmaya yol açabilmektedir. Bu

yıllık refah ya da gelirin yarısına, sınırlı sayıda bireyin sahip olduğu günümüzde görmezden gelinmesi güç bir eşitsizlik örneğidir²¹⁵. Sonuca daha detaylı bakıldığında görülen bir diğer sorun da, ki buna raporda değinilmektedir, aşırı yoksulluğun bölgeler arasında eşit bir biçimde azalmamış olmasıdır. Buna göre en çok ilerleme sağlanan bölge, Doğu Asya ve Pasifik olurken, Avrasya, Latin Amerika ve Karayipler ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da, yarıya indirme olarak belirlenen Binyıl Hedefine ulaşılmıştır. Sahraaltı Afrikada ise aşırı yoksulluk azalmak bir yana, kaygı verici bir seviyede artmıştır ve böyle devam etmesi halinde, 2030 yılına kadar da yarıya indirme hedefine yaklaşamayacağı gözükmektedir²¹⁶. Burada bir not olarak, küresel oranların azalmasında Çin nüfusunun çok büyük bir kesiminin aşırı yoksulluktan kurtulmuş olmasının etkisinin yadsınamaz olduğu, ancak bu azalmanın sadece Çin'deki gelişmeyle açıklanamayacağı akılda tutulmalıdır²¹⁷.

Bununla birlikte, BGH'ye ilişkin bazı göstergelerde, yöntemsel tartışmaların gölgesinde kalmayan iyileştirmeler olduğunu söylemek mümkündür. Binyıl Hedeflerinin bazı alanlarında başarı sağlanırken, diğer bazılarında bundan söz edilemeyeceğini belirten bir Dünya Bankası ve BMKP ortak raporu, ilerleme

nominal bir değer olmayıp, ülkeler arasındaki farklılıkları gözetmeye çalışan bir yöntemin sonucunda belirlenen Satın Alma Gücü Paritesi (PPP) bazında tayin edilmiştir. Örneğin bir ülkede bir doktorun aylık maaşının yerel para biriminden, kura göre ABD Dolarına çevrilmesi sonucunda oldukça mütevazı bir rakam ortaya çıkabilir, ancak bu o doktorun satın alma gücünü yansıtmayacaktır.

²¹⁵ Oxfam'ın, Credit Suisse'in yıllık küresel zenginlik anketine dayanarak hazırladığı raporda, dünyada 42 kişinin, dünya nüfusunun daha yoksul ikinci yarısı 3.6 milyar kişi kadar zenginliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Eşitsizlik, sabit zenginlik istatistikleriyle sınırlı olmayıp, yıllık üretilen gelirin dağılımında da görülmektedir. Yine Credit Suisse raporundan alınan veriler, 2016 yılı içerisinde üretilen küresel gelirin %82'sinin, en çok gelire sahip %1 arasında dağıldığını göstermektedir. Bkz. Oxfam. "Reward Work, Not Wealth", s. 10. <https://tinyurl.com/qlnpc6d> (erişim tarihi: 06.11.2020)

²¹⁶ World Bank ve UNDP, s.27.

²¹⁷ Yazar küresel aşırı yoksulluk oranlarındaki azalmayı yalnızca Çin'in nüfusunun neredeyse tamamının aşırı yoksulluktan kurtulmuş olmasıyla açıklayan görüşlere karşı, Çin hariç tutulduğunda 1981'de %29 olan aşırı yoksul nüfus oranının, 2013 yılı itibarıyla %12'ye düştüğünü hatırlatmaktadır. Roser, Max. "Global Decline of Extreme Poverty. Was it Only China?", 07.03.2017. <https://ourworldindata.org/the-global-decline-of-extreme-poverty-was-it-only-china> (erişim tarihi: 27.04.2020).

sağlanan alanlara 5 yaş altı çocuk ölümlerinin en yoksul ülkeler de dahil olmak üzere, dramatik bir biçimde düşmesini örnek vermektedir²¹⁸.

Bu kısmi düzelmelerin, ülkeler tarafından Binyıl Hedefleri'nin dikkate alınması ve politikaların buna göre biçimlendirilmesinin sonucu olup olmadığını tespit etmek kolay değildir. Bu düzelmeler pekâlâ ekonomik gelişmelerin ve teknolojik ilerlemelerin sonucunda, ülkelerin uyguladıkları politikalarla aralarında illiyet bağı olmadan da ortaya çıkmış olabilir. BM ve diğer kuruluşların raporları da, bu aradaki bağlantı üzerinde pek durmamaktadır. Buna karşın, aşırı yoksulluk oranlarında görülen azalmanın, ulusal ve uluslararası düzeyde uygulanan etkin, eşitlikçi ve katılımcılığa dayanan sosyal politikaların bir sonucu olmadığına işaret edebilecek olan bir bulgu, bu süreçte hem ülkeler arasında, hem de ülkelerin içinde gelir dağılımı adaletsizliğinin artmış olmasıdır. BMKP'nin, Dünya Bankası'ndan bağımsız olarak hazırladığı bir diğer rapor, bu ortalama ilerlemenin kentsel ve kırsal nüfus arasında, erkekler ve kadınlar arasında, etnik gruplar arasındaki büyük eşitsizlikleri maskeleydiğini tespit etmektedir. Makro ölçekte de, yine BMKP'nin hazırladığı bir raporda, dünya nüfusunun %1'lik kesiminin, geri kalandan daha fazla miktarda zenginliği kontrol ettiğini ve ortaya koymaktadır²¹⁹. Bu inanılması güç uçurum, salt bir gelir eşitsizliği sorunu olmayıp, aynı zamanda bir yönetim sorununu göstermektedir.

2030 Ajandası'ndaki hedefleri insan hakları perspektifinden ele alan bir değerlendirmede, Binyıl Hedefleri ve genel olarak, ekonomik ve sosyal gelişmede gerçekleşen ilerlemeler için diakronik (artzamanlı) karşılaştırmalar yapıldığını, belirli yılların dönüm noktası alınarak, bu noktadan sonraki durumun öncesinden

²¹⁸ World Bank ve UNDP. *Transitioning from the MDGs to SDGs*, s.14. <https://tinyurl.com/yc7humcp> (erişim tarihi: 26.04.2020).

²¹⁹ UNDP. *From the MDGs to Sustainable Development for All*, New York: UNDP, 2016, s.18-19.

daha iyi olduğunun tespitinin yapıldığını, bu yaklaşımın da, Binyıl Hedefleri bilançosu değerlendirilirken, eksikliklere rağmen ilerlemeler sağlandığı çıkarımına yol açtığını tespit etmektedir. Hatta bu durum, özellikle ekonomik ve sosyal insan haklarının aşamalı olarak gerçekleştirilmesi ilkesiyle uyumaktadır. Ancak bu kabul edildiğinde, Binyıl Hedefleri sürecinde yaklaşık 450 milyon insanın, yoksulluğa ilişkin ve önlenebilir nedenlerden ölmesinin üzeri örtülebilmektedir. Buna karşın, insan hakları yaklaşımına uygun olarak yapılacak senkronik bir karşılaştırma, geçmişten bugüne ne olduğuna değil ne olmuş olabileceğine odaklanacak ve sonuçta tespit edilecek yoksunluklar ve eksikliklerin, kaçınılmaz olan seviyenin çok üzerinde olduğunu gösterecektir²²⁰.

Binyıl Hedefleri'nin uygulamadaki kısmi başarısının bir nedeni de, içeriğinin 2030 Ajandasına kıyasla daha zayıf olmasıdır. Sekiz hedef ağırlıklı olarak, kısa vadeli insani gelişmeye odaklanmıştır ve bu 2030 Ajandası'nda ekonomi, toplum ve çevrenin bütüncül yaklaşımla ele alınmasından daha mütevazıdır²²¹.

Binyıl Hedefleri döneminin bilançosu değerlendirilirken unutulmaması gereken bir diğer olgu da, Dünya üzerindeki etkileri 1929 Buhranı'nı anımsatan, 2007-2008 yıllarında patlak veren küresel ekonomik kriz olmalıdır. 2008 Krizi, ABD emlak piyasalarındaki kredi sorunlarıyla başlamış ve giderek önce ABD ve sonra hemen her yerdeki para piyasaları ve ekonominin hemen tüm alanlarında etkisini göstermiş, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere yayılmıştır. Ekonomisinin daha iyi yönetildiği düşünülen ve küresel ekonomiye entegre olmuş gelişmekte olan

²²⁰ Pogge, Thomas ve Sengupta, Mitu. "Assessing the Sustainable Development Goals from a Human Rights Perspective", *Journal of International and Comparative Social Policy*, 32:2, 2016, s. 85-87.

²²¹ Ye Jiang. "Common but Differentiated Responsibilities and Its Effect on the Post-2015 Development Agenda", 54 *China Int'l Stud.* 22, 2015, s. 29.

ülkelerde dahi, üretim ve istihdam azalmıştır²²². Gelişmiş ya da çeper biraz daha genişletilerek ifade edilecek olursa, İGE açısından belirli bir seviyenin üzerinde yer alan ülkelerin de bu sorunlardan muaf olmaması, 2008 Krizi'nin sonuçlarıyla önceki benzer çalkantılar ya da duraklamalardan ayrıldığını göstermektedir. G7 ülkeleri arasında yer alan İtalya'da işsizlik oranları, 2008'den başlayarak yükselişe geçmiş ve 2012'den itibaren her yıl, %10 seviyesinin üzerinde seyretmiştir²²³. Hatta son dönemlerde, bankalardaki sorunlu kredilerin çokluğu ve kronikleşen yavaş büyümesi gibi sorunlardan kurtulamayan ülkenin, Euro bölgesinde yeni bir krizi tetikleyebileceği yorumları da yapılmaktadır²²⁴. Kapitalizmin olgunlaştığı ve 19. yüzyıl boyunca dünya ekonomisi ve siyasetinin önde gelen belirleyici gücü olmuş olan Birleşik Krallık'ın merkezi İngiltere'de ise, Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Özel Raportörü, yaklaşık 14 milyon insanın yoksulluk koşullarında yaşadığı tahmininde bulunmaktadır²²⁵.

Her ne kadar 2008 Krizi'nin iktisadi analizi bu çalışmanın konusunun dışında kalsa da, küresel eşitsizliklerin krizdeki belirleyici rolüne kısca değinmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere, bir ülkede ithalatın ihracattan da daha yüksek seviyede olması cari açığı tetiklerken, ihracat oranının yüksekliği cari fazlaya neden olmaktadır. Sonuç olarak cari açık borç anlamına geldiği için, açık veren ülkenin bu borcu kapatması gereklidir ve uzak ara en çok cari açık veren ülke olan ABD bunu, özellikle cari fazla veren Asya ülkelerine borçlanarak yapabilmektedir. Bunu

²²² Stiglitz, Joseph. *Küresel Kriz: Parasal ve Mali Reform Önerileri* (çev. Aksan, Eda) Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017, s.39-40.

²²³ OECD Data. "Unemployment Rate". <https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm> (erişim tarihi: 06.11.2020).

²²⁴ Ewing, Jack ve Horowitz, Jason. "Why Italy Could be the Epicenter of the Next Financial Crisis", *The New York Times*, 12.10.2018. <https://www.nytimes.com/2018/10/12/business/italy-debt-crisis-eu-brussels.html> (erişim tarihi: 06.11.2020).

²²⁵ Human Rights Council. "Visit to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights", A/HRC/41/39/Add.1, 2019, <https://tinyurl.com/y4f9v271> (erişim tarihi: 25.04.2020)

sağlayan, ABD dolarının hem ulusal hem de uluslararası rezerv para birimi olması ve bu durumun, Çin gibi ihracata dayalı ekonomilerini desteklemek isteyen ülkelere kabul görmesidir. İhracatçı ülkelerin ABD tahvillerini satın alması ve ABD Federal Merkez Bankası'nın para politikası, faiz oranlarının uzun yıllar boyunca düşük seyretmesini sağlamış, bu da başta emlak alımında kullanılmak üzere, bankaların bolca kredi sunmasına ve ödenemeyen kredilerle spekülasyon balonlarının oluşmasına yol açmıştır²²⁶.

Bu son küresel krizin, çevre felaketlerinin ve iklim değişikliğinin de yaşandığı bir döneme denk gelmesiyle, bir "çifte kriz" döneminden geçildiği de söylenebilir. Hatta bu ikisinin etkilerinin aynı dönemde hissedilmesinin rastlantısal olmadığı, gıda kıtlıklarının baş göstermesi, petrol fiyatlarının tavan yapmasıyla görülen enerji krizi, iklim değişikliğinin tetiklediği tropikal fırtınaların ekonomik maliyetleri gibi olguların, küresel krizin oluşumunda pay sahibi olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır²²⁷. İklim değişikliğinin çarpan etkisiyle birden fazla alanda sonuçlar doğurduğu konusundaki görüşler son yıllarda en çok, "Arap Baharı" olarak adlandırılan toplumsal hareketler ve bu sürecin bir savaşa dönüştüğü Suriye örneği referans alınarak dile getirilmektedir. Bu ispatlanamamış ve tartışma yaratan bir tez olmakla birlikte, bazı somut bulguların bu argümanı desteklediği, en azından Suriye'deki krizde, 2011 yılı öncesinde yaşanan ve 2008 yılında kuraklık seviyesine gelen birkaç yıllık yağış azlığı döneminin de payı olduğunun daha geniş kabul gördüğü söylenebilir²²⁸. Bu tartışmaya biraz daha yakından bakılırsa, Suriye

²²⁶ Bu paragraftaki bilgiler ve bütünlüklü bir analiz için bkz. Schick, Gerhard. "Financial Crisis: Lessons Learned?", Tonak, Ahmet E. *Critical Perspectives on the World Bank and IMF*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.83-84.

²²⁷ Taşçı, Ahmet Atıl. "On the Reform of IMF and Green Financial Architecture", Tonak, Ahmet E. *Critical Perspectives on the World Bank and IMF*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.95-96.

²²⁸ Eklund, Lina ve Thompson, Darcy. "Is Syria Really a Climate War?", *The Conversation*, 21.07.2017, <https://tinyurl.com/uh63tmj> (erişim tarihi: 27.04.2020).

örneğinde iklim değişikliğinin çarpan etkisi üzerinde duranların bu tezlerini üç adımda şekillendirdikleri görülmektedir. Tartışma üzerine yapılan derleyici nitelikteki bir çalışmadan ödünç alınacak olursa, antroposen dönemin karbon emisyonlarının 2000'li yılların sonlarındaki kuraklık üzerinde etkisi olmuştur ya da bu ihtimal dahilindedir; bu kuraklık, kırsal nüfusun kentlerin çeperlerine göçünü tetiklemiştir; ve nihayet, bu nüfus kesimlerinin yaşadıkları zorluklar ve huzursuzluklar, Suriye krizine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur²²⁹. Bu mantık silsilesi üzerinde değerlendirmede bulunurken dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi, bu tezin genellikle, dünya kamuoyunun ve özellikle karar alıcıların dikkatini iklim değişikliğine çekmeyi amaçlayanlar tarafından dile getirilmesidir. Örneğin, ABD'nin eski bir Başkan Yardımcısı olan ve iklim değişikliği üzerine çalışmalarıyla tanınan Al Gore, iklim değişikliğinin "Suriye'deki cehennem kapılarının açılmasının altında yatan hikaye" olarak yorumlamıştır. Bununla birlikte Suriye'deki krizin başlıca nedenleri arasında, gerek ülkenin uzun yıllardır biriken toplumsal sorunları, gerekse bölgesel ve küresel güçlerin aralarındaki çelişkilerin açığa çıkması gibi iç ve uluslararası politikaya dayanan olgular olduğu açıktır. Ayrıca, iklim değişikliği, kuraklık, kırsal alanlardan kentsel yerleşim yerlerine göç ve siyasi krizler gibi makro seviyedeki sorunların arasında doğrusal bir neden-sonuç ilişkisi bulunduğunu, belirgin bir kesinlikle ortaya koymanın güç olduğu da ortadadır. Sonuç olarak, iklim değişikliği olgusunun hem güncel hem de geleceğe dönük tehdidine dikkat çekmek gerekli bir entellektüel çaba olmakla birlikte, yeterli bulgulara dayanmadan varılan genellemelerin bu tartışmada ön açıcı olmayacağını da unutmamak gerekir. İklim değişikliğini "tüm kötülüklerin anası" gibi göstermek,

²²⁹ Selby, Jan; Dahi, Omar S.; Fröhlich, Christiane; Hulme, Mike. "Climate change and the Syrian civil war revisited", *Political Geography* 60, 2017, s. 233.

bilimsel olarak geçerliliği kanıtlanmış olan insan marifetiyle küresel ısınma olgusunu sulandırma anlamına gelebilecektir.

2.1.2. Devletlerin Sürdürülebilir Gelişme Hedeflerinde Ortaklaşması

Günümüzde sürdürülebilir gelişmenin BM'nin ana akım gündemine dahil olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. BM organlarının raporlarında ve diğer çalışmalarında "gelişme" sözcüğünün, önüne "sürdürülebilir" eklenmeden yer verilmediği görülmektedir. Bir anlamda, BM literatüründe "development" sözcüğü, "sustainable development" ile yer değiştirmiştir. Ancak söylemdeki bu dönüşümün uygulamaya ne denli yansıdığı tartışmalı bir konu olması bir yana, uluslararası toplumda terimin içeriği konusunda bir anlayış birliği olduğunu öne sürmek güçtür. Bunun en önemli nedeni de, devletlerin öncelik verdikleri konuların belirgin farklılıklar göstermesidir.

Yine de sürdürülebilir gelişme hedeflerinin belirli bir süreç içerisinde hazırlandığına ve bunun sonucunda oldukça kapsamlı ve çok yönlü bir belgenin doğduğuna dikkat çekilmelidir. İlk olarak 2012 yılında Rio de Janeiro'da düzenlenen Sürdürülebilir Gelişme için BM Konferansında teklif edilen hedefler, sonrasında hükümetler arası görüşmelerle, sivil toplum, iş çevreleri ve diğer paydaşların da katıldığı açık uçlu diyalogların sonucunda sadeleştirilmiş ve BM Genel Kurulu'nun 2015 zirvesinde ilan edilen halini almıştır. 17 ana hedefe bağlanmış 169 alt başlıktan oluşan SGH, BM'nin gelişme alanında alışılmadık olan yüksek perdedeki dilinin karakteristiğini taşıyor olmakla birlikte, içerisinde uluslararası toplumun önüne

koyduğu hedeflere ilişkin bazı detaylar bulunmaktadır. Ancak bu hedeflerin nasıl ve hangi araçlarla gerçekleştirileceğine ilişkin ifadelerin azlığı dikkat çekmektedir²³⁰.

2015 yılında, Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri 2030 Ajandası'nın ilan edildiği Genel Kurul toplantılarındaki hükümet ve devlet başkanlarının konuşmaları da, gelişme konusundaki bu farklı yaklaşımların bugün dahi korunduğunu göstermektedir. Genel Kurul'da söz alan gelişmiş ülkelerin temsilcileri, gelişmekte olan ülkeler, en az gelişmiş ülkeler ve ada devletleri dahil olmak üzere küçük devletlerin temel sorunları arasında, hukukun üstünlüğünün sağlanamaması, yolsuzluklarla mücadele ve iyi yönetim olarak tanımlarlarken, gelişmekte olan ülkelerin temsilcileri sorunlarının kaynağı olarak, zengin ülkelerin hem sömürgecilik tarihinden kaynaklanan sorunlarında, hem de iklim değişikliği, ekonomik krizler, savaşlar ve doğal felaketler gibi güncel sorunlarından da büyük ölçüde sorumlu olduklarını vurgulamışlardır²³¹.

Gelişmiş ülkelerin temsilcilerinin konuşmalarında ajandanın bütününe odaklanma eğilimi daha baskın olmuştur. Ancak meseleleri makro ölçekte ele alırlarken, gelişmiş ülkelerin klasik sömürgecilik döneminde zenginleşmelerinden kaynaklanan tarihsel sorumlulukları, ya da küresel kapitalizm çağındaki avantajlı konumlarından kaynaklanan sorumlulukları gözönünde bulundurduklarını söylemek güçtür. Örneğin, diğer temsilcilerden daha uzun süreli bir konuşma yapan ABD Başkanı Obama, RGY'yi kastederek, ülkesinin gelişme sürecinin en büyük uluslararası bağışçısı olduğunu vurgulamıştır²³². Bu nominal olarak doğru olmakla

²³⁰ French, Duncan ve Kotze, Louis J. *Sustainable Development Goals: Law, Theory and Implementation*, Cheltenham: Edward Elgar, 2018, s.1.

²³¹ Bu bölümde atıf yapılan konuşmalara, aksi belirtilmedikçe bu bağlantıdaki kaynaktan ulaşılmıştır. *Telesur* Youtube Channel. https://www.youtube.com/playlist?list=PLNAlnQ4hvLtRNL1oPD7ZoBINItpmUtpI_ (son erişim tarihi: 26.04.2020)

²³² ABD Başkanının ilgili konuşmasının metin hali için bkz. "Remarks By President on Sustainable Development Goals", New York, 27.09.2015. <https://tinyurl.com/rh365s8> (erişim tarihi: 26.04.2020).

birlikte, oransal olarak yanlıştır; çünkü ABD, gelişmiş ülkelerin tarihsel sorumluluğundan kaynaklanan yıllık milli gelirin 0.7'si oranındaki RGY'yi, bu zamana kadar hiç yerine getirmemiştir. ABD Başkanı'nın konuşmasında, gelişme sürecinin önündeki en büyük engel olarak, yolsuzlukları ve kötü yönetimi gösterirken, bu sorunu yalnızca ulusal hükümetler zemininde ele alması ve uluslararası ekonominin kötü yönetiminden söz etmemesi ya da ulusal düzeydeki yolsuzluklarda, çok uluslu şirketlerin sorumluluğuna değinmemesi de, gelişmekte olan ülkelerin eksikliklerini öne çıkarmanın bir başka ifadesidir.

Diğer gelişmiş ülke temsilcileri konuşmalarında, gelişmekte olan ülkelerin yönetimlerine yöneltilen bu denli güçlü eleştirilere yer verilmediği, buna karşın ABD, Birleşik Krallık ve Avustralya temsilcilerinin konuşmalarında ortaklaşa dikkat çekilen bir konununsa, vergi kaçırma ve meşru olmayan finansal akışların önlenmesi olduğu görülmektedir. Bu da yine öncelikli olarak gelişmekte olan ülkelerdeki yönetim sorunlarıyla ilgili bir tespittir.

Gelişmiş ülke temsilcilerinin konuşmalarında dikkat çeken bir eksiklikse, 2030 Ajandası hedeflerinin ulusal düzeydeki uygulaması açısından kendi ülkelerindeki sorunlar ya da olanakların üzerinde neredeyse hiç durmamalarıdır. Bu açıdan iki istisna, ABD Başkanının kendi ülkesinde de önemli eşitsizliklerin bulunduğunu kabul etmesi ve İspanya Kralı'nın, düzeltilmesi gereken ekonomik büyüme modeli devam ettiği sürece, gelişmiş ülke yurttaşları dahil herkesin risk altında olduğunu belirtmesi olmuştur. Bu kayıtsızlık başlı başına, gelişmiş ülkelerin 2030 Ajandası'nı, kendileri dışındaki ülkelerin, bir başka deyişle Güney'in meselesi olarak gördükleri anlamına gelmemekle birlikte, özellikle 2008 Krizi'nden sonra Kuzey ülkelerinde de ekonomik ve sosyal sorunların daha geniş toplum kesimlerini etkilemeye başladığı gözardı edilmemelidir.

Gelişmekte olan ülkelerin temsilcilerinin konuşmalarında ortak başlık, BGH döneminde ilerleme kaydettikleri ya da geride kaldıkları ekonomik ve sosyal gelişme

göstergelerinin ifade edilmesi olmuştur. Bunun dışında, uluslararası ekonomik düzene ilişkin eleştirileri ifade edenlerin sayısı, YUED Bildirisi'nin ilham kaynağı olmaya devam ettiği, Bağlantısızlar Hareketi'nin daha etkin olduğu yıllardaki Genel Kurul oturumları ve konferanslara göre daha azdır. Bu eleştiriler arasında daha keskin olanları, genellikle Latin Amerika bölgesinin temsilcileri tarafından dile getirilmiştir. Venezuela Devlet Başkanı Nicolas Maduro, Dünya Bankası ve IMF'nin gelişmeyi imkansız hale getirdiğini ve ancak bu neo-liberal yapıların köklü bir biçimde değişmesinin ekonomik sürdürülebilirliği ve evrensel mutluluğu sağlayabileceğini savunmuştur. Küba Devlet Başkanı Raul Castro ve Bolivya Devlet Başkanı Evo Morales, askeri harcamaların çok yüksek boyutlara ulaştığını belirterek, bu kaynakların gelişmeye ayrılmamasını tenkit etmişlerdir. Morales, kapitalist sistemin uluslararası finans kuruluşlarının diktatörlüğü sayesinde sürdüğünü ve 2030'a kadar yoksulluğun ortadan kaldırılması için halkların, bu sistemi sonlandıracak insanları seçmeleri gerektiğini iddia etmiştir.

Burada aktarılanlar dışında diğer Güney ülkelerinin uluslararası ekonominin işleyişine dönük eleştirileri daha yumuşaktır; hatta sistemde köklü değişim bir yana, reform ihtiyacından bahsedenler dahi azınlıktadır. Politik ekonomi temelindeki eleştirilerden ziyade, kurumsal çerçevelerde yapılacak iyileştirmelere dikkat çekilmiştir²³³.

Hem gelişmiş ülkelerin, hem de gelişmekte olan ülkelerin temsilcilerinin konuşmalarında ortak bir madde ise iklim değişikliği olmuştur. Ancak temsilciler, bu soruna dikkat çekmekle yetinerek, gelişmiş ülkelere daha fazla sorumluluk yüklenmesini öngören, devletlerin farklılaşan sorumlulukları gibi temel konularda

²³³ Uluslararası ekonomik sistemde ya da gelişmenin uluslararası finansmanında reform ihtiyacı El Salvador ve Arjantin tarafından dile getirilirken, Vietnam, Arjantin, Çin, Şili ve diğer bazı ülkeler, kurumsal düzeyde ülkeler arası daha iyi işbirliği ve koordinasyona duyulan ihtiyaçtan bahsetmiştir.

ayrıntıya girmeyerek, bunu bir anlamda birkaç ay sonra düzenlenecek olan Paris Zirvesine bırakmışlardır. Yine her iki grupta yer alan ülke temsilcilerinin konuşmalarında eksikliği dikkat çeken bir husus ise, insan hakları referanslarının nadiren kullanılmasıdır. Gelişmeye insan haklarını temel alan yaklaşımların, hesap verebilirlik, katılımcılık gibi özgün katkılarına bazı konuşmacılar hiç değinmezken, bazıları da kısmen ve bütünlüklü insan hakları bağlamının dışında kalarak atıf yapmışlardır²³⁴.

Sürdürülebilir Gelişme Zirvesi olarak anılan 2015 yılındaki Genel Kurul'da yapılan konuşmalardan çıkarılacak bazı sonuçlar bulunmaktadır. Öncelikle, her ne kadar devlet temsilcilerinin söz aldığı bir uluslararası toplantıda, bu temsilcilerin kendi ülkelerinin başarıları ya da eksikliklerine değinmeleri doğal karşılanabilecek olsa da, küresel gündemi olan böylesi önemli bir platformda yapılan konuşmaların ağırlığının ulusal önceliklere verilmesinin yetersiz olduğu söylenmelidir. Önemli bir hatırlatma niteliğindeki ikinci sonuç ise konuşmaların içeriklerinden, 2030 Ajandası üzerinde uzlaşmış olmasının, devletler arasındaki görüş farklılıklarını gidermediğinin anlaşılabilmesidir. Bu görüş farklılıklarının, Soğuk Savaş döneminin Batı-Doğu çelişisini andıran bir keskinlik taşımadığı ya da, Kuzey ve Güney arasındaki mesafenin, YUED Bildirisinin etkisi altındaki yıllardaki kadar uzak olmadığı da ortadadır. Ancak belirtmek gerekir ki, Kuzey-Güney arasındaki politik tartışmanın ve uzlaşmazlığın hafiflemesi, kayda değer istisnalar dışında, Güney ülkelerinin uluslararası ekonomik sistemi daha az sorgular hale gelmesiyle mümkün olmuştur.

²³⁴ Bu açıdan bir istisna, Arjantin Dış İşleri Bakanı Timmerman'ın gelişme hakkına atıf yapmasıdır. Ancak bu atfın ülkesinin sürekli ve tutarlı yaklaşımını yansıtmadığına, bakanın insan hakları alanındaki mesleki geçmişinden kaynaklandığı düşünülebilir.

2.1.3. Sürdürülebilir Gelişme Hedeflerinin Eleştirel Değerlendirmesi

Gelişmeye insan hakları temelinde yaklaşımları benimseyenler tarafından SGH belirli bir ilgiyle karşılanmış olmakla birlikte, eleştiriler de dile getirilmiştir. 2030 Ajandası'nı iyi bir düşüncenin kötü uygulanması olarak değerlendiren bir çalışma, öncelikle metnin insan hakları dilinin zayıflığına vurgu yapmaktadır. Böyle bir dilin özellikleri olan evrensellik ve SGH açısından bunun yansımaları olabilecek "sıfır" hedeflerin telaffuz edilmesinden kaçınıldığını belirten yazarlar, bunun bir açıdan gelişmekte olan ülkelerin, bunları gerçekleştirememeleri durumunda başarısız sayılmaktan kaçınmalarından kaynaklandığını, ancak bu endişenin, gelişmiş ülkelerin sorumluluklarının netleştirilerek çözülmesi gerektiği düşüncesindedir²³⁵. Bu eleştiri birçok hedef açısından isabetli gözükmemektedir ancak, yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılması ya da tam istihdamı, yani olumsuzluğu "0" a indirmeyi ve olumluluğu "100" e çıkarmayı öngören hedefler de bulunmaktadır. Hatta daha gerçekçi bir bakışla, işsizlik hedefindeki iddialı yaklaşımın, işsizlik oranlarının yakın dönem içerisindeki küresel seyri gözönüne alındığında, gereğinden fazla ümit vaat ettiği de söylenebilir. Nitekim bir başka yazar 2030 Ajandası'nda, öncülü olan BGH'ye nazaran insan hakları diline başvurulduğunu, birçok hedefin "hiç kimsenin arkada bırakılmaması" misyonunu ortaya koyduğunu, ancak metinde ilgili konuların uluslararası insan hakları alanındaki karşılıklarına atıfta bulunmamak ve içerik açısından bunların gerisinde kalmak gibi zaafı olduğu ifade etmektedir²³⁶.

²³⁵ Pogge, Thomas ve Sengupta, Mitu. "The Sustainable Development Goals (SDGs) as Drafted: Nice Idea, Poor Execution", *Washington International Law Journal*, Cilt. 24 No.3, 2015, s. 577.

²³⁶ M. Collins, Lynda. "Sustainable Development Goals and Human Rights: Challenges and Opportunities", French, Duncan ve Kotze, Louis J. *Sustainable Development Goals: Law, Theory and Implementation*, Edward Elgar Publishing: Cheltenham ve Northampton, 2018, s. 66-69.

Bu noktada, SGH metninin insan hakları terminolojisine yakınlığı değerlendirilirken, özellikle ekonomik ve sosyal haklar açısından, hakların aşamalı olarak gerçekleştirilmesinin ne ölçüde öngörüldüğüne bakmak yararlı olabilir. ESK Haklar Komitesi, bu hakların aşamalı olarak gerçekleştirilmesi ilkesini yorumlarken, devletin yine de derhal yerine getirmesi gereken yükümlülükleri olduğunu hatırlatmaktadır. Eğitim hakkı üzerine aldığı yorum kararında bunları, eğitim hakkının ayrımcılığa uğramadan kullanılması (ESKHS m.2/1) ve eğitim hakkının tam olarak gerçekleştirilmesi için gereken tedbirlerin alınması (m.2/2) olarak belirtmiştir. Sonrasında, eğitim hakkının aşamalı biçimde gerçekleştirilmesinin, devletlerin mümkün olduğunca süratli ve etkili biçimde bu hedefe doğru ilerlemesi anlamına geldiğini vurgulamıştır²³⁷. Bu iki ani eylem gerektiren yükümlülük ve aşamacılık ilkesinin bu yorumu, diğer ekonomik ve sosyal hakların uygulanması açısından da geçerlidir. 2030 Ajandası'nda eğitim konusuna ayrılmış olan 4. hedefse, Komite'nin yaklaşımının bir ölçüde uzağında kalmaktadır. Bu hedefin 4.3 numaralı alt başlığı, 2030 yılına kadar teknik, mesleki ve yüksek eğitime tüm erkek ve kadınların eşit erişiminin sağlanmasını öngörmektedir ki, bu Komite'nin "derhal" uyarısının yerini 15 yıllık bir vadenin alması anlamına da gelmektedir.

Yukarıda atıfta bulunan makalede, gelişmeye insan hakları temelindeki yaklaşımların önde gelen ortak ilkeleri arasında yer alan hesap verebilirliğin, SGH metninde önemli ölçüde yer bulmuş olmasına rağmen, hedeflerin çoğunluğunda sorumlu aktörlere doğrudan hitap edilmediği eleştirisi de getirilmiştir. Gelişmiş ülkelerin nüfuzları nedeniyle üzerlerine daha çok düşen uluslararası sorumluluklara bağlı olarak da, yine hem insan hakları temelindeki yaklaşımlar hem de gelişme hakkının uygulanması açısından anahtar önemde olan, küresel ölçekteki kurumlarda

²³⁷ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:13", UN Doc. E/C.12/1999/10, 08.12.1999, para.43 vd.

yapısal reformların önerilmemesi, taslak metinlerde başlangıçta yer alan yasadışı finans akışlarının önlenmesine dair hedefin çıkarılmış olması gibi eksikliklere de dikkat çekilmiştir²³⁸.

2030 Ajandası'nda eksikliği görülen noktalardan birisi, aralarında hiyerarşi bulunmayan ve birbirleriyle çelişme ihtimali taşıyan politika hedeflerinin nasıl yönetileceğinin açık olmayışıdır. Binyıl Hedefleri sürecinin aksine, rekabet halindeki çıkarların dengelenmesi gibi yeni bir görev ortaya çıkmıştır, ancak hedeflerin yaşama geçirilmesi konusunda görev üstlenen ve BM Ekonomik ve Sosyal Konsey'in çatısı altında bulunan Yüksek Seviyeli Politik Forum'un bunu sağlayabilecek referansları bulunmazken, SGH metninin içeriği de bu anlamda oldukça sınırlıdır²³⁹.

Aralarında potansiyel olarak çelişki barındıran hedeflere örnek olarak, ekonomik büyümeye ilişkin olan 8. hedef verilebilir. Burada hem sürekli, hem de sürdürülebilir ekonomik büyümeden bahsedilmekte, ayrıca en az gelişmiş ülkeler için yıllık %7 oranında büyümenin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu ilan edilirken, gezegenin sınırlarına ilişkin bir koşul konmamıştır. Yalnızca ekonomik büyüme ile karbon emisyon oranları arasındaki yakın ilişki düşünüldüğünde bile, bu hedefin sürdürülebilir gelişme ile arasında bir gerilim taşıdığı görülmektedir²⁴⁰.

2030 Ajandası'nın genel ilkeleri arasında, devletlerin ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluklara sahip olması yer almaktadır ve bu bir anlamda evrensellik ilkesinin, 2030 Ajandası uygulamasında bir koşulu olarak nitelenebilir. Bir başka deyişle, tüm devletler SGH'nin yaşama geçirilmesinden sorumludur (evrensellik ilkesi) ancak bu sorumluluk tüm devletler için her bir hedef açısından

²³⁸ Pogge ve Sengupta, s. 573-575.

²³⁹ Rakhyun, E. Kim. "The Nexus between International Law and the Sustainable Development Goals", *RECIEL* 25 (1) 2016, s. 17 vd.

²⁴⁰ Rakhyun, s. 22.

aynı düzeyde değildir (farklılaştırılmış sorumluluklar). Bu ilke daha ziyade, ekoloji ve iklime ilişkin başlıkların ağırlıkta olduğu hedefler açısından geçerlidir ve 2030 Ajandası'ndan önce de çeşitli belgelerde ifade edilmiştir. Rio Bildirisi'nde (1992), çevresel korumanın ortak bir sorumluluk olduğu ve ülkelerin karşı karşıya kaldıkları çevresel sorunların büyük ölçüde az gelişmişlikten kaynaklandığı tespit etmiştir. Bu nedenle, belgenin yedinci ilkesinde, gezegenin sürdürülebilirliği üzerinde daha güçlü bir basınç uygulayan gelişmiş ülkelerin, çevrenin korunmasına daha çok katkıda bulunma sorumluluğu taşıdığı ifade edilmiştir²⁴¹. BM İklim için Çerçeve Sözleşmesi (1992) ise, ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluklar ifadesinin yanına, "yeterlilikler" ifadesini de eklemiştir. Ancak bu ifadenin gelişmekte olan ülkelere kendiliğinden yasal bir bağımsızlık getirmeyebileceği de söylenmelidir. Örneğin Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi'nin 2011 yılında almış olduğu bir tavsiye kararında, devletlerin çevreye dair uluslararası sorumluluklarından bahsederken bunun "her bir durumda... her devlet açısından" ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır²⁴².

2030 Ajandasının uygulanmasının ve hedeflere ulaşılmasının önünde, uluslararası ekonomik işleyişten kaynaklanan engeller ve zorluklara en çok temas eden başlığı, uygulama araçlarının güçlendirilmesi ve küresel işbirliğinin canlandırılmasını ifade eden 17'ci ve son hedeftir. Burada gelişmiş ülkelerin RGY oranlarını tutturması, uluslararası ticaretin şeffaf, adil, ayrımcılıktan azade ve çok taraflı bir yapıya yükseltilmesi gibi, gelişmekte olan ülkeler açısından yaşamsal önemde bazı somut hedefler konulmaktadır. Ayrıca eşitsizliklerin azaltılması konusundaki 10. hedefin bazı alt başlıkları da, uluslararası ekonomi kuruluşlarında

²⁴¹ UN Rio Declaration on Environment and Development, 1992. UN Doc./Conference 151/5/Rev.1

²⁴² Aktaran Handl, Günther. "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development, 1992", *UN Audiovisual Library of International Law*, 2012, s. 5-6.

gelişmekte olan ülkelerin temsiliyetinin artırılması gibi, gelişmekte olan ülkelerin yakındığı bazı konulara sınırlı çözüm yolları göstermektedir.

2.2. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER AÇISINDAN ULUSLARARASI EKONOMİ KURULUŞLARI

Dünya ekonomisinin işleyişinde kimi zaman kurallar koyarak, kimi zaman da uygulamaya yön vererek önemli roller oynayan uluslararası örgütler ve kuruluşların işleyişinde reform yapılması gerektiği, gelişmekte olan ülkelerin siyasetçilerinden, eleştirel akımlardan yazarlara, bu kuruluşların eski ve hatta bazı durumlarda halen görevde bulunan yöneticilerine kadar, birçok kimse ve çevre tarafından dile getirilmektedir. Bu çabanın gösterilmesi aynı zamanda, gelişme hakkının devletlere yüklediği uluslararası işbirliği ve yardım görevinin, yalnızca RGY gibi tekil görevlerle sınırlı kalınmayarak, yenilikçi ve etkili bir biçimde ifa edilmesi anlamına da gelecektir. İnsan Hakları Yüksek Komiserliği de, devletlerin DTÖ ve diğer uluslararası kuruluşların üyeleri olarak sahip oldukları kolektif kapasitenin kullanımı adına, gelişme hakkının ve 1986 Bildirisi'nin, sınırötesi sorumluluklar için bir çerçeve sunduğunu hatırlatmaktadır²⁴³.

Uluslararası kuruluşlarda demokratik reformların gerçekleştirilmesi, küresel bir siyasi yönetimin bulunmayışı, devletlerin arasındaki karmaşık birbirine bağımlılık hali ve son yıllarda devlet dışı aktörlerin de etkin hale gelmeleri gibi, uluslararası ilişkilerin karakteristik özelliklerinin etkisiyle karmaşık bir mesele

²⁴³ UN Human Rights, Office of the High Commissioner. "Frequently Asked Questions on the Right to Development", s. 21.

olmaktadır²⁴⁴. Bu sayılanlara ek olarak, bu örgütlerin halihazırdaki işleyişlerinden memnun olan ve gelişmiş ülkeler ve başta ABD'nin, böyle bir dönüşüm konusundaki isteksizliği de eklenebilir. Bu bölümde, her biri çok çeşitli fonksiyonları olan ve çeşitli alanlarda faaliyet yürüten Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu yapıları ve işleyişleri üzerinde yapılacak değerlendirmelerin sınırını, reform çabalarının odaklanması gereken alanlar ve böyle bir reformun dayanabileceği kurallar, düşünceler ve uygulama örnekleri oluşturacaktır.

2.2.1. Dünya Ticaret Örgütü ve Uluslararası Ticarete Eşitsizlikler

Dünya Ticaret Örgütü, uluslararası ticaretin tek belirleyicisi olan karar alma ve yargı organı olmasa da, ülkeler arasındaki alışverişlerde önemli bir yönlendirici konumundadır. DTÖ, ülkeler arasındaki eşitsiz ekonomik gelişme seviyeleri ve olanaklarının sorumlusu olarak gösterilemez, ancak bu eşitsizliklerin giderilmesi ya da devam etmesinde bu kuruluşun önemi açıktır. Hatta bu durum, kuruluşun bir dönemki genel müdürü tarafından da, kurucu Marakeş Anlaşması'nın gelişmekte olan ülkelere karşı gelişmiş ülkeler lehine olacak biçimde kurgulandığının ve bu durumun sürdürülebilir olmadığı ifade edilerek itiraf edilmiştir²⁴⁵.

²⁴⁴ Pereira, Alessandro Eugenio vd. "Accountability in International Organizations: the case of World Bank Inspection Panel (1993-2015)", *Brazilian Political Science Review*, 11 (1), 2017, s.2.

²⁴⁵ Joseph, Sarah. *Blame it on the WTO? A Human Rights Critique*, Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 145.

2.2.1.1. Gelişmekte olan Ülkelerin DTÖ İşleyişine Katılımı

Kuruluşun sistemindeki eşitsizliklere ve gelişmekte olan ülkelerin aleyhine olan unsurlara eğilmeye, işleyişine dair özelliklerden başlamak yararlı olacaktır. DTÖ, Dünya Bankası ve IMF'nin aksine ve BM yapısında da görüldüğü üzere, egemen devletlerin eşitliği ilkesi üzerine kurulmuştur ve karar alma süreçlerinde de, ülkelerin ekonomik durumlarından bağımsız olarak eşit oy hakkı bulunmaktadır. Ne var ki bu biçimsel eşitlik, yine bu eşitliği tanıyan diğer kuruluşlarda da görülebildiği üzere, ülkeler arasındaki güç mücadeleleri ve ekonomik eşitsizliklerin değişmemesiyle boşa düşebilmektedir ve uygulamadaki kurallara daha yakından bakıldığında da, gelişmekte olan ülkeler aleyhine unsurlar göze çarpmaktadır²⁴⁶. Örneğin Örgüt, genel bir ilke olarak Kuruluş Anlaşması hükümlerinin değiştirilmesi için oybirliğiyle karar almayı benimsemiştir ve bunun istisnası olan değişiklikler için de, 2/3 gibi nitelikli çoğunluk olarak değerlendirilebilecek bir oranın sağlanmasını şart koşmaktadır²⁴⁷. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerin, her üyenin 1 oya sahip olduğu sistemden kaynaklanan avantajlarını, özellikle önemli konularda alınacak kararlar sözkonusu olduğunda azaltmakta, gelişmiş ülkelerin ekonomik ve siyasi nüfuzlarına dayanarak lobi yapmalarını kolaylaştırmakta ve gelişmekte olan ülkelerin belirli bir doğrultuda karar almalarını sağlamaktadır²⁴⁸. Dolayısıyla, teoride gelişmekte olan ülkelere, BM Genel Kurulu'nda olduğu gibi endişelerini dile getirme olanağını sunan eşit oy sistemi, pratikte politik güç mücadelelerinin gölgesinde

²⁴⁶ Rolland, Sonia E. *Development at the World Trade Organization*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 215.

²⁴⁷ Halatçı Ulusoy, Ülkü. *Dünya Ticaret Örgütü'nde Uyuşmazlıkların Çözümü Mekanizması*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2009, s. 70.

²⁴⁸ 2012 tarihini taşıyan bir çalışma, Ekvador'un üyeliğe kabulü konusunda alınan karar istisna olmak üzere, DTÖ'deki tüm kararların uzlaşmayla alındığını ve hiçbirisinin oya sunulmadığını bildirmektedir. Rolland, s. 216.

kalmakta, ekonomik ve siyasi gücü sınırlı olan ülkelerin üzerinde, uzlaşmayı bozma sorumluluğu bir soğutucu etki yapmaktadır.

Bir diğer sorun, birçok ülkenin DTÖ nezdinde sürekli ya da geçici bir temsilcilik bulundurma imkanına sahip olamamasıdır. DTÖ'ye göre bu durumda olan ülke sayısı 30'dur ve bu ülkeler için, yılda iki kez Cenevre Haftası ismi altında bir program sunulmakta, programda üye ülkeler Doha Turu ve diğer alanlardaki gelişmeler, üye ülkelerin sahip oldukları haklar vd. konularda bilgilendirilmektedir. Kuruluşun atıfta bulunan dokümanında, bunun salt bir bilgilendirme faaliyeti olmadığı ve temsilcilikleri bulunmayan ülkelerin, işleyişe katılım sağlayabildiği ileri sürülse de, bu konuda somut bir örnek verilmemektedir²⁴⁹. Bu haftalar amacına ne kadar uygun düzenlenmiş olursa olsun, bir iki hafta süren bir programa gözlemci olarak ve bilgi edinme amacıyla katılan ülkelerin, uluslararası ticarete etki sahibi paydaşlar olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu eksiklik, bazı gelişmekte olan ülkelerin DTÖ işleyişinde etkin olamamalarına neden olan bir başka sorun olarak, yetişmiş insan gücünden yoksun olduklarını da göstermektedir. Bu, gelişmiş ülkelerin bu alanda sahip olduğu üstünlüğe kıyasla ifade edilen bir eksiklik olup, özellikle uluslararası ticaretin karmaşık olabilen görüşme ve pazarlıklarında, gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarını yeterince savunamamalarına neden olabilmektedir²⁵⁰.

²⁴⁹ Cenevre'deki merkezde sürekli temsilciliği bulunmayan üyelerin bir kısmının nüfusu 6 hatta 5 basamaklı ada ülkeleri olmasının, bu durumu anlaşılır kıldığı düşünülebilir. Yine de, bu ülkeler arasında daha kalabalık ve BM kriterine göre en az gelişmiş kabul edilen ülkelerin de olduğu ve her üye devletin kendi çıkarlarını ifade edebilmesinin, uluslararası ekonomik düzenin adil hale getirilmesi açısından vazgeçilmez olduğu söylenmelidir.

WTO. "Geneva Week Fact Sheet". https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/gw_factsheet_e.htm (erişim tarihi: 07.08.2020)

²⁵⁰ Örneğin 2005 yılında Hong Kong'da düzenlenen Bakanlar Toplantısı'nda, ABD'yi temsil eden heyet 356 kişiden oluşurken, Burundi adına yalnızca 3 kişi yer almıştır. Joseph, s. 62.

2.2.1.2. Eşit Olmayanlar Arasında Serbest Ticaret

Karar alma süreçlerindeki usule ilişkin konuların yanısıra, uluslararası ticaretteki eşitsiz koşullar da DTÖ sistemi içinde yeniden üretilebilmektedir. Bu çalışmanın sınırları içerisinde, uluslararası ticarete ilişkin teorik tartışmalara yer vermek mümkün olmamakla birlikte, serbest ticaret ilkesinin uygulanmasının, ekonomik ve sosyal gelişmenin motor gücü olduğuna ilişkin yaygın kabul gören anlayışa dair bazı eleştirel notlar düşmek yararlı olacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, azgelişmişlik sorununun nedenleri arasında, uluslararası ticarete korumacı kuralların uygulanması göstermenin tarihsel açıdan geçerliliği zayıftır hatta hem batılı ülkelerin, hem de daha yakın dönemlerde Japonya, Güney Kore ve bir dönem "asya kaplanları" olarak anılan diğer yükselen pazarların ekonomik gelişmeleri incelendiğinde, ticarete korumacılığın ve devlet yardımlarının başlıca rol oynadığı görülmektedir²⁵¹. Ülkelerin gelişme süreçlerinde yürürlüğe koydukları, kendi üreticilerini koruyan gümrük vergileri, kotalar vb. korumacı tedbirlerin, günümüzde dahi DTÖ çatısı altındaki bazı anlaşmaların yürütülmesini zorlaştırdığına dikkat çekilmektedir²⁵². Bir başka deyişle, serbest ticaretin mutlak surette ve korumacı mekanizmalara hemen hiç başvurulmadan uygulanmasının gelişme sürecinde ilerlenmesinde tek yol olarak resmeden yaklaşımlara ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Serbest ticaret ve gelişme süreci bağlamında sıklıkla karşılaşılan bir paradoks, bu şüpheciliğin temelsiz olmadığını gösterir. Tarım alanındaki DTÖ

²⁵¹ Shaikh, Anwar. "Globalization and the Myth of Free Trade", New York: Conference at New School University, 2003, s. 11.

²⁵² McKay, John. "The Economics of Development", Kingsbury, Damien; McKay, John; Hunt, Jane; McGilivray, Mark; Clarke, Matthew. *International Development: Issues and Challenges*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 106.

kuralları, geniş ve verimli tarım arazilerine sahip olan bazı gelişmekte olan ülkelerin, rekabet avantajından yararlanabileceği tarım ürünleri konusunda, gelişmekte olan ülkeler aleyhine korumacı olabilmektedir. Buna karşın, sanayi ürünleri ve bazı malların ticaretini düzenleyen kurallara göre ise, gelişmekte olan ülkelerin az gelişmiş endüstrileri, gelişmiş dünyadaki üreticiler karşısındaki rekabette savunmasız kalmaktadır²⁵³.

Uluslararası ticaretteki bu eşitsizlikler, gelişmekte olan ülkeler açısından başka sorunlar da doğurmaktadır. 1994 yılında yürürlüğe giren Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) sonrası Meksika ekonomisindeki dönüşümlerin incelenmesi, serbest ticaret ve gelişme süreci arasındaki ilişkiyi anlamak açısından öğreticidir. Bir yandan, Anlaşma'yı izleyen çeyrek yüzyıla yakın zaman diliminde, ülkenin dış ticaret hacmi zaman etkisinden bağımsız olarak artmış ve ABD'ye yaptığı ihracattaki artış, ülkenin ABD karşısındaki dış ticaret açığını azaltmıştır. Ancak bu ihracatın büyük bir payı, yabancı sermayeli firmalara ait olmuş, ayrıca ABD'nin Meksika'nın açık ara en büyük ticaret ortağı haline gelmesi, 2008 Krizi'nden en çok etkilenen Latin Amerika ülkesi olmasında rol oynamıştır²⁵⁴. Yürürlüğe girdiği yıllarda savunucuları tarafından öne sürülenlerin aksine NAFTA uygulamaları, Meksika'daki ekonomik ve sosyal gelişme seviyesinin, anlaşmanın diğer iki tarafı olan ABD ve Kanada'daki seviyelerine yaklaşmasını sağlamamıştır; yine bu öngörülerde sıklıkla dile getirildiğinin aksine, Kuzeye yönelen insan göçü azalmak bir tarafa, katlanarak devam etmiştir²⁵⁵. Göçün artışındaki somut etkenlerden birisi, ABD'li üreticilere verilen sübvansiyonların etkisiyle mısır fiyatlarının düşmesi ve

²⁵³ Joseph, s. 146.

²⁵⁴ Cypher, James M. "Mexico Since Nafta: Elite Delusions and the Reality of Decline", *New Labor Forum* 20(3): 61-69, Fall 2011, s. 62.

²⁵⁵ Yazar, 1994'te ABD'de yasal statüsü olmadan bulunan Meksikalı sayısının 2006 yılına gelindiğinde 4 katına çıktığını ve sadece 2006 yılında, sınırı kaçak biçimde geçmeye çalışırken yaşamını yitirenlerin sayısının tahminen 400 civarında olduğunu not etmektedir. Sears, Natalie. "NAFTA and its Twenty Year Effect on Immigration", *Law and Business Review of the Americas*, Vol.20, 2014, s. 670.

buna bağı olarak, Anlaşma'nın imzalanmasını takip eden iki on yıl içerisinde, ülkede tarım istihdam oranı yarı yarıya azalmasıdır²⁵⁶. Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta da, Meksika'dan ABD'ye göç eden insanların büyük çoğunluğunun yasal bir statüye sahip olmadan yeni ulaştıkları yerlerde zor şartlarda yaşamlarını sürdürmeleri ve çeşitli ayrımcılıklara, eşitsizliklere maruz kalmalarıdır. Sonuç olarak, serbest ticaret ilkesine dayanan NAFTA uygulamasının, özellikle daha yoksul olan Meksikalıların gelişme sürecine karmaşık ve çoğu zaman olumsuz etkilerde bulunduğu söylenebilir²⁵⁷.

2.2.1.3. DTÖ'de Gelişmekte Olan Ülkelerin Adaptasyonu

DTÖ sistemi içerisinde gelişmekte olan ülkelerin yaşadıkları sorunlar düşünülerek, S&D kısaltmasıyla kullanılan "özel ve ayrıcalıklı muamele" düzenlemeleri geliştirilmiştir. 2001 Doha Bakanlar Konseyi toplantısı sırasında kararlaştırılan ve 2013 Bali toplantısında, uygulamasının izlenebileceği bir mekanizma da oluşturulan S&D düzenlemeleri, gelişmekte olan ülkelere bazı haklar tanımaktadır.

DTÖ bunlar arasında, anlaşmalar ve "commitment"ların uygulanması için daha uzun süreler tanınması, gelişmekte olan ülkelerin ticari fırsatlarının artırılması için tedbirler, tüm üyelerin gelişmekte olan ülkelerin ticari çıkarlarının güvence

²⁵⁶ Kuptsch, Christiane. "Impact of Labour Market Institutions on Migrant Workers", Berg, Janine. *Labour Markets, Institutions and Inequality. Labour Markets, Institutions and Inequality: Building Just Societies in the 21st Century*, s. 343.

²⁵⁷ Bu durumun yalnızca Meksika değil, ABD'de derin etkiler yarattığı ve önemli sonuçlar doğurduğu görülmektedir. 2016 yılında gerçekleşen seçimlerde başkanlığı kazanan Donald Trump'un en sık yinelediği vaatlerden birisi, binlerce kilometrelik Meksika sınırına duvar örmek olmuştur.

altına alınması için provizyonlar sunması, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ bağlantılı çalışmalarını sürdürebilmelerini sağlayacak biçimde kapasitelerini arttırmaları için destek sunulması ve en az gelişmiş ülkelerle ilgili provizyonları öne çıkarmaktadır²⁵⁸. DTÖ sistemini insan haklarını temel alan bir yaklaşımla eleştirel olarak ele alan bir çalışma bu uygulamaların çoğunlukla, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ sistemine ve buradan kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmelerini kolaylaştırmak ve bunun için ilave süreler tanımakta olduğunu belirtmektedir²⁵⁹. Bir başka deyişle bu uygulamalar, gelişmekte olan ülkelerin ve en az gelişmiş ülkelerin uluslararası ticaret sistemine uyum sağlamalarıyla sınırlı kalmakta, küresel güney için özel avantajlar getirmemektedir.

Gelişmekte olan ülkeler ve en az gelişmiş ülkeler açısından kritik önem taşıyan fikri haklar alanı, S&D uygulamalarının genel görünümü açısından öğreticidir. DTÖ sisteminde, ekonomik gelişme sürecinin doğası gereği daha çok gelişmiş ülkelerde üretilmekte olan ürün ve hizmetlerin fikri haklarını koruyan Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS) kurallarına uyum sağlanması için başlangıçta, gelişmiş ülkelere 1996 yılına, gelişmekte olan ülkelere 2000 yılına ve en az gelişmiş ülkelere 2006 yılına kadar süre tanınmıştır²⁶⁰. Daha sonra bu süre, en az gelişmiş ülkeler açısından birkaç kez uzatılmış olup, 2018 yılı itibariyle uyum için son tarih 1 Temmuz 2021 olarak belirlenmiş durumdadır²⁶¹. TRIPS Anlaşmasının farmasötik ürünler konusundaki kurallarına ilişkin uyum süresi ise, en az gelişmiş ülkeler için 2033 yılına kadar uzatılmış durumdadır. DTÖ aldığı bu

²⁵⁸ WTO. " Special and differential treatment provisions".

https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/dev_special_differential_provisions_e.htm (erişim tarihi: 27.04.2020).

²⁵⁹ Joseph, s. 147.

²⁶⁰ Joseph, s. 152.

²⁶¹ UN Support Measures Portal for Least Developed Countries. "TRIPS Agreement: Transitional Period for Implementing the Agreement". <https://www.un.org/ldcportal/trips-agreement-transitional-period-for-implementing-the-agreement-article-66-1/> (erişim tarihi: 27.04.2020)

uzatma kararının, TRIPS Anlaşması ve Halk Sağlığı için Doha Bildirisi'nde tanınan, gelişmekte olan ülkelerin TRIPS Anlaşmasının halk sağlığına ilişkin getirdiği ayrıcalıklı düzenlemelerin tam anlamıyla kullanılması ve özellikle, herkese ilaç sağlanması ilkesi ve bunu yineleyen "3.b" numaralı SGH'yle uyumlu olduğunu vurgulamaktadır²⁶². DTÖ tarafından alınan bu uzatma kararları, bir yanı sıra en az gelişmiş ülkelere uyum sürecini atlatabilmeleri ve bu zaman zarfında, karşılayamayacakları yükümlülükler altına girmemelerini sağlarken, bu uzatma kararlarının yinelenmesi, en az gelişmiş ülkelerin TRIPS kurallarına uzun vadede de uyum sağlamalarının mümkün olmayabileceği şüphesini doğurmaktadır.

S&D uygulamalarının önemli bir bölümü, DTÖ Anlaşmalarına uyum süreçlerini esnetmeye odaklanmış olmakla beraber, bazı uygulamalar en az gelişmiş ülkelere gerçek anlamda imtiyaz sunmaktadır. AB ülkelerinin en az gelişmiş ülkeler için uyguladığı "silahlar hariç her şey" (EBA-Everything but Arms) politikası, bunlardan birisidir. Bu politikaya göre AB, en az gelişmiş ülkelere yapılacak ithalatta, silah ve mühimmat hariç olmak üzere, herhangi bir kota ya da gümrük vergisi uygulamamaktadır. EBA politikasına dahil olabilmek için, en az gelişmiş ülkelerin bir başvuru yapmasına gerek kalmamakta ve Birlik, BM tarafından en az gelişmiş statüsü tanınan ülkeleri, resen EBA statüsünde değerlendirmeye almaktadır²⁶³. Bu politikayla, özellikle birçok Afrika ülkesinin çeşitli ürünlerinin Avrupa pazarına vergisiz girişi sağlanmakla birlikte, Avrupa ülkelerinin, aralarında silahlı çatışmaların da sürdüğü bazı en az gelişmiş ülkelere savaş gereçleri ihracatı yapmaya devam ettiği de not edilmelidir²⁶⁴. Dolayısıyla Avrupa Birliği'nin bu

²⁶² WTO Council for TRIPS, 06.11.2015 tarihli karar.

https://www.wto.org/english/news_e/news15_e/trip_06nov15_e.htm (erişim tarihi: 27.04.2020)

²⁶³ Harvala, Anna. "The EU's support to sustainable graduation for the LDCs", s. 9.

http://unohrlls.org/custom-content/uploads/2017/11/Anna-Harvala-EU_PPP.pdf (erişim tarihi: 27.04.2020).

²⁶⁴ Özellikle dünyanın 3. büyük savaş gereçleri ihracatçısı olan Fransa, birçok Afrika ülkesine zırhlı araçlar ve savaş kapasitesi de olan helikopter vb. araçlar satmaktadır. Küresel silah ticareti ve

politikasının ilk bakışta çağrıştırabileceği gibi, bir yandan en az gelişmiş ülkelere avantajlı ticaret olanağı sunarken, diğer yandan gelişme süreci açısından vazgeçilmez olan çatışmaların sonlanması ve kalıcı barışın sağlanması amacına hizmet ettiği sonucuna varmak yanıltıcı olabilecektir.

EBA politikası, AB'nin geliştirmekte olan ülkeler lehine uyguladığı alternatif gümrük politikaları şemasının bir ayağı olup, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere DTÖ'nün genel kurallarına istisnai olarak belirli ayrıcalıklar tanıdığı Genel İmtiyazlar Sistemi'nin (Generalised System of Preferences-GSP) bir parçasıdır. AB'nin GSP şemasının diğer iki ayağı, GSP ve GSP+ politikaları olmaktadır. GSP politikalarına dahil edilen ülkeler, düşük gelirli ve düşük-orta gelirli ülkeler olurken, bu politika AB gümrük tarifelerinin yaklaşık olarak üçte ikisinde indirimler sağlamaktadır. GSP+ kapsamındaki ülkelerin sayısı daha az olup, bu politikalara GSP ülkeleri arasından ekonomileri kırılgan olanlar dahil edilmekte ve yine aynı gümrük tarifelerinden tam muafiyet sağlanmaktadır²⁶⁵. AB'nin GSP şemasında son yıllarda önemli bir değişiklik yapılmış ve üye ülke sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Bu azalmanın nedeni olarak, daha önce GSP şemasına dahil olan ülkelerin gelir seviyelerinin yükselerek bu ayrıcalıklara ihtiyaç duymayacak seviyeye gelmiş olmaları gösterilmektedir²⁶⁶. Şemada yer alan ve indirim ve diğer imtiyazlardan yararlanacak olan ürünler arasında, bazı tarım ve balıkçılık ürünleriyle, işlenmiş ya da yarı işlenmiş sanayi ürünlerinin büyük çoğunluğu, silah ve mühimmat hariç, yer

savunma harcamaları üzerine raporlar yayımlayan İsveç merkezli bir kuruluş olan SIPRI'nin veritabanından, ülkelerin savaş araç-gereçleri ticaretine ilişkin detaylı bilgiler alınabilmektedir. Bkz. SIPRI. http://armstrade.sipri.org/armstrade/page/trade_register.php (erişim tarihi: 26.04.2020)

²⁶⁵ Harvala, s. 8.

²⁶⁶ UNCTAD. "Generalized System of Preferences: Handbook on the Scheme of the European Union", New York ve Cenevre: United Nations, 2015, s.6-7.

almaktadır. Şemaya göre, hassas olarak tanımlanan ürünlerde indirim uygulanırken, hassas olmayan ürünlerde gümrük vergisi uygulanmamaktadır²⁶⁷.

GSP kapsamındaki gümrük uygulamalarından daha avantajlı olan ve AB'nin, sürdürülebilir gelişme adına yürürlüğe koyduğu GSP+ kapsamına alınabilecek ülke sayısının azlığı, GSP+ kabul kriterlerinin sertliğinden kaynaklanmaktadır. Bu kriterler ekonomik ve uluslararası hukukla ilişkili olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ekonomik kriterler, ülkenin ekonomisinin kırılgan olmasını dikkate alırken bu kırılganlığı, ülkenin ürün çeşitliliğine sahip olmayıp, birkaç temel ürüne bağımlı olması ve yaptığı ihracatın çok sınırlı bir bölümünün GSP şeması içerisinde gerçekleşmiş olmasına bağlıdır. Özetlemek gerekirse, AB ülkelerine ihracatı oldukça az olan ve ihraç edecek ürün çeşitliliği olmayan ülkeler, GSP+ ekonomik kriterlerini karşılamaktadır. Uluslararası hukuktan kaynaklanan kriterlerse deyim yerindeyse eleyici niteliktedir ve insan hakları ve çalışma hakları alanlarındaki 15 BM ve ILO sözleşmesiyle, çevre, iyi yönetim ve uyuşturucuyla kaçakçılığıyla mücadele konularındaki 12 sözleşmeye taraf olunması ve bunlara uyulması koşulunu getirmektedir²⁶⁸.

DTÖ bünyesinde, gelişmekte olan ülkelerin sorunlarına ilişkin daha kapsamlı, stratejik yaklaşımlar da geliştirilmeye çalışılmaktadır. 2000'li yıllarla birlikte ve özellikle ABD'deki 11 Eylül saldırıları ardından, 2001 yılında Katar'ın başkentinde yapılan Bakanlar Konferansı ile başlayan Doha Turu süreci, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası ticarete karşılaştıkları sonuçların ele alınmasını hedeflemiştir²⁶⁹ ve bu yaklaşım, DTÖ bünyesinde izleyen yıllardaki tartışmaların başlangıç noktası olmuştur. Bu süreç, BM tarafından gelişmenin finansmanı

²⁶⁷ UNCTAD, s.7-8.

²⁶⁸ UNCTAD, s.15-16.

²⁶⁹ Halatçı Ulusoy, s. 72.

konusunda düzenlenen 2002 Monterrey Konferansı²⁷⁰ gibi, uluslararası platformda yürütülen diğer kurumsal çalışmalardan da destek görmüş olmasına rağmen, belirgin bir sonuç üretmemiştir.

Bu girişimlerle öngörülen dönüşümlerin gerçekleştirilememesinin nedenleri arasında, bu konuların görüşüldüğü toplantıların ve DTÖ örneğinde Bakanlar Kurulu Konferanslarının hazırlanış sürecinin özelliklerinin de bulunduğu söylenebilir. Bu konferansların gündemleri, gayri resmi olarak "yeşil oda" ismiyle anılan, çoğunluğu gelişmiş ülke delegasyonlarından yaklaşık 20-25 kişinin katıldığı ve gelişmekte olan ülke temsilcilerinin, ancak bu çekirdek ekibin davetiyle bulunabildiği toplantılarda belirlenmektedir. Bu toplantılarda gelişmiş ülkelerin önceden belirlediği teklifler üzerinde görüşülmektedir ve gelişmekte olan ülkelerin teklifleri, genellikle ikincil meseleler olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer sorun da, yeşil oda toplantılarının Bakanlar Konferansına çok kısa bir zaman kala yapılması ve anlamlı bir tartışmanın koşullarının oluşmamasıdır²⁷¹. Aslında bu toplantılara uygun bulunan ismin "yeşil oda" olması bile, kendi başına bir mesaj içermektedir. Bilindiği üzere bu terim, tiyatro ve diğer sahne sanatları gösterilerinde, oyuncu, yönetmen, yapımcı ve diğer sanatçıların dinlendiği, gösteriye hazırlandığı, kulis bölümünde yer alan bir oda ya da salonu tarif etmek için kullanılmaktadır. Bazı durumlarda, gösteri sonrasında sınırlı sayıda izleyici yeşil odaya davet edilebilir ve bunlar çoğunlukla, oyuncuların, sanatçıların yakınları olmaktadır; hayranlar ise ancak şanslı olduklarında içeridekilerle tanışma fırsatı bulurlar. Bunun haricinde dışarıdan giriş yasaktır. Bu

²⁷⁰ Konferans, uluslararası ticareti "gelişmenin motoru" tabiriyle, en önemli finansman kaynağı olarak ilan ederken, DTÖ üyelerine 2001 yılının Kasım ayında Doha'da alınan sonuçları uygulamaya geçirme çağrısı yapmaktadır. UN. "Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development", 2003. <http://www.un.org/esa/ffd/monterrey/MonterreyConsensus.pdf> (erişim tarihi: 25.04.2020).

²⁷¹ Protestolarla hatırlanan 1999 Seattle Zirvesi'nden önce, yeşil oda toplantılarının daha kapsayıcı hale gelmesi için, küçük ölçekli ve katılıma açık gruplar oluşturulmuş, ancak görüşmelerin tıkanması üzerine ABD temsilcileri ayrı ve dar katılımlı bir yeşil oda toplantısı düzenlemiş ve bu deneme de boşa düşmüştür. Bkz. Rolland, s. 92.

açısından DTÖ'nün bu gündem belirleme toplantılarına yeşil oda isminin verilmesi, davetli listesinin en baştan hazır olduğunu ima etmektedir.

2.2.1.4. Anlaşmazlıkların Halli Sisteminden Doğan Zorluklar

DTÖ işleyişinde gelişmekte olan ülkelerin karşılaştıkları bir diğer sorun, Anlaşmazlıkların Halli sistemi çerçevesinde karşılaştıkları zorluklar olmaktadır. Devletler arasındaki ticaret sözleşmelerinden kaynaklanan ihtilafların görüşüldüğü yargısal bir mekanizma olan Anlaşmazlıkların Halli Organı (AHO), uluslararası yargı düzeninin faal kurullarından birisidir ve gelişmekte olan ülkelerin de, başvuruda buldukları durumlarda genellikle kendi lehlerine kararlar alabildikleri bir yapıdır. İstatistik verilerine dayanan bir çalışmada, hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerin, şikayet yoluna gittiklerinde yaklaşık olarak %90 oranında haklı bulunduğu aktarılmaktadır²⁷². Bu bulgu tek başına fazla bir anlam ifade etmemekle birlikte, AHO ve buna bağlı olarak oluşturulup şikayetlerin incelendiği panellerin, gelişmekte olan ülkelere karşı önyargılı olmadığını ortaya koyabilir. Ancak daha önemli sorun, gelişmekte olan ülkelerin şikayet yolunu kullanmasını engelleyen endişelerin ve nedenlerin varlığı olmaktadır. Bu sorunsal üzerine eğilen uluslararası ticaret hukukçusu Horlick, kaynakların eksikliği, DTÖ kararlarını uygulama gücündeki eksiklik ve bir uyuşmazlığı yetkili organların önüne taşımamanın dolaylı sonuçlarının pahalıya patlaması olarak üç başlığa dikkat çekmektedir²⁷³.

²⁷² Guzman, Andrew T. ve Simmons, Beth A. "Power Plays and Capacity Constraints: The Selection of Defendants in World Trade Organization Disputes", *Journal of Legal Studies* 34, no. 2, s. 569.

²⁷³ Horlick, Gary N. ve Fennell, Katherine. "WTO Dispute Settlement from the Perspective of Developing Countries", Lee, Yong-Shik vd. *Law and Development Perspective on International Trade Law.*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 164.

Bu üç başlık arasında ilk bakışta kolay anlaşılmayan sonuncusundan başlanacak olursa, bu dolaylı sonuçların en önemlisinin, gelişmekte olan ülkelerin, bağlı olduğu bir sözleşmenin tarafı olan gelişmiş bir ülkeyle ihtilafa düşüp, şikayet yoluna başvurmaları hâlinde, kendilerinden zengin olan karşı taraftaki ülke tarafından ticari engellere tabi tutulabileceklerinden duydukları endişe olduğu söylenebilir. Bu sorunun doğası gereği, tüm açıklığıyla ortaya konmaya elverişli olmadığı ortadadır. Ancak güç dengeleri ve devletlerin çıkarlarının, özellikle iki taraflı ekonomik ilişkilerdeki belirleyiciliği, bu doğrultudaki gözlemlerin birçok durumda geçerli olduğu kanısını uyandırır. Horlick, kendi pamuk üreticisi büyük zarar göreceğ olmasına karşın Mozambik'in, ABD'nin kendi üreticileri lehine uyguladığı sübvansiyon politikası aleyhine, DTÖ'de yürütülen anlaşmazlığın halli sürecine katılmamasının altında muhtemelen bu endişenin yattığını söylemektedir. Buna göre Mozambik, ABD tarafından kendisine tanınmış ve salt bu ülkenin iyi niyetine bağlı olan, şeker kotası vb. gelişme yardımı şemalarıyla edindiği ayrıcalıkları korumak için, bu sürece katılmamıştır²⁷⁴. Yine de belirtmek gerekir ki, gelişmekte olan ülkeler ya da başka bir devletin haksız bir uygulama ya da yaptırımına maruz kalan herhangi bir ülke için, DTÖ sistemi içerisinde bir yol bulunmaktadır. Bu da AHO nezdinde maruz kalınan muamele ya da yaptırımın haksız olduğu yönünde bir karar çıkartmaktır. Ancak AHO'dan böyle bir kararın çıkmasının birkaç yıl sürebildiği görülmektedir²⁷⁵.

Gelişmekte olan ülkeler açısından bir diğer mesele, bir DTÖ kararının aleyhine karar verilen ülke tarafından uygulanmasını takip etmek ve karara uyulmaması durumunda, bu kararın icra edilmesini sağlayabilecek tedbirlere başvurmaktır. DTÖ kuralları gereğince, bir üyenin gönüllü olarak bir karara uygun

²⁷⁴ Horlick ve Fennell, s. 169-170.

²⁷⁵ Sarıbeyoğlu, Meltem. *Uluslararası Ekonomi Hukuku Açısından Dünya Ticaret Örgütü, Gümrük Birliği ve Türkiye*, İstanbul: Türkmen Kitapevi, 2010, s. 180.

davranmaması durumunda icraya zorlama, şikayetçi ülkeye düşmektedir ve bu zorlama, şikayetçi ülkenin uyum göstermeyen ülkeye ait bir ürüne karşı gümrük vergisi uygulaması ya da yükseltmesi yoluyla yapılabilmektedir. Ancak bu yol, yukarıda aktarıldığına benzer dolaylı olumsuz sonuçların ortaya çıkması bir yana, doğrudan gelişmekte olan ülkenin maddi zarara uğramasına yol açabilir. Gelişmekte olan bir ülkenin genellikle de gıda, ilaç, petrol gibi temel ihtiyaçların ithalatına yöneldiği düşünülürse, bir gümrük vergisinin bu ürünlerin iç pazardaki fiyatını arttıracığı ve sonuç olarak gelişmekte olan ülkeye zarar vereceği öngörüsünde bulunmak güç değildir²⁷⁶.

Gelişmekte olan ülkelerin AHO usullerinden yararlanmalarının önündeki engellerin belki de en somut olanı, AHO usullerinin gerektirdiği eğitilmiş insan gücü ve teknik kapasiteden mahrum olmaları ya da bu yetilerinin diğer ülkelere nazaran gözle görülür bir biçimde düşük seviyede olmasıdır. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla belirli uygulamalar sürdürülmektedir. En az gelişmiş ülkeler için özel bir usul olarak, bu kategoriye giren bir ülkeyi ilgilendiren ihtilaf halinde ve sözkonusu ülkenin talebi üzerine, Genel Müdür ya da AHO Başkanı ihtilaf konusu olayı ilgili panele sevketmeden önce, arabuluculuk girişiminde bulunmakta, bir anlamda olayın fazla baş ağrıtmadan çözülmesine çalışılmaktadır. En az gelişmiş ülkenin bir ihtilafta haksız bulunması halinde de uğrayacağı zararı azaltıcı kurallar getirilmiştir. Bunlardan bir tanesi, en az gelişmiş ülkeden tazminat talebinde bulunacak olan ülkenin, itidalli davranmasını gerektirmektedir²⁷⁷.

Tüm ülkeleri kapsayan sürekli bir uygulama ise, 2001 yılında kurulan Danışma Merkezi (Advisory Centre on WTO Law) aracılığıyla, üye devletlere hukuki ve teknik yardım yapılmasıdır. Bir hukuk bürosu olarak düşünülebilecek olan

²⁷⁶ Horlick ve Fennell, s. 167-168.

²⁷⁷ Sarıbeyoğlu, s. 183.

Merkez, ihtilaf halindeyken bir anlamda müvekkil pozisyonunda bulunan üye devlete, ekonomik gelişmişlik seviyesine ve Danışma Merkezi'ndeki üyelik statüsüne göre değişen oranlarda yüklenecek ücret karşılığında hizmet vermektedir. Bunlar, ihtilaf konusu olaya ilişkin belgelerin hazırlanıp sunulması, AHO önünde temsil gibi klasik vekalet hizmeti ya da, bir ihtilafın olmadığı durumlarda da DTÖ sistemine ilişkin hukuki danışmanlık, eğitim vb. hizmet olabilmektedir²⁷⁸. Danışma Merkezi'nin 2001-2008 yılları arasındaki faaliyetlerine ilişkin istatistiki veriler üzerine yapılan bir çalışmada, bu oluşumun büyük ölçüde, zaten Anlaşmazlıkların Halli sisteminde daha önce de şikayetçi ya da şikayet edilen olarak yer almış ülkelere hizmet verdiğini, bir istisna dışında bu yedi yıllık dönemde hiçbir ülkenin Merkez'den yararlanarak AHO önünde bir ihtilafın tarafı olmadığını, dolayısıyla Merkez'in, sistemin işleyişi hakkında zaten belirli ölçülerde birikim ve deneyime sahip ülkelere hizmet vermekte olduğu tespit edilmektedir²⁷⁹.

Buraya kadar aktarılan sorunlara karşı getirilen kurumsal çözüm denemelerinin, hedeflenen etkileri ya hiç doğurmadığı, ya da bazı mütevazı iyileşmelere yol açtığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin, DTÖ organlarında temsil edilmeleri, çıkarlarının korunmasında gelişmiş ülkelerle daha eşit olanaklara sahip olmaları ya da hak arama yollarından yararlanabilmeleri için, DTÖ merkezi gezilerinden, özel toplantılara davet edilme ihtimalinden ya da bir hukuk bürosunun hizmetlerinden daha fazlasına ihtiyaç duyulmaktadır.

²⁷⁸ Sarıbeyoğlu, s. 185.

²⁷⁹ Bown, Chad P. ve McCulloch, Rachel. "Developing countries, dispute settlement, and the Advisory Centre on WTO Law", *The Journal of International Trade & Economic Development*, Vol. 19, No. 1, 2010, s. 51-52.

2.2.2. Uluslararası Finans Kuruluşlarında Temsiliyet ve diğer Sorunlar

Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu, DTÖ'nün aksine, devletler arasında biçimsel, yasal eşitliğin bulunmadığı kuruluşlardır. Burada devletlerin etkinlikleri, nüfusları ve dünya ekonomisindeki güçleri oranında artmakta ya da azalmaktadır.

Dünya Bankası, uluslararası gelişme politikalarının uygulanmasında başat rol üstlenen bir kurumdur. Tarihsel gelişimini değerlendiren bazı çalışmalar Bankanın geçirdiği dönüşümleri, başkanların dönemleri ve bürokrasisinin eğilimleri doğrultusunda açıklasa da, daha yakından bir bakışla bu dönemsel değişimlerin, banka bürokratlarının öznel eğilim ve yönelimlerinden ziyade, dünya ekonomisinin evrimiyle uyumlu olduğu görülebilmektedir²⁸⁰. Bu görüşle yapılan bir değerlendirmeden yararlanarak, Bankanın 75 yıla yaklaşan tarihi şöyle özetlenebilir: Savaşın getirdiği yıkımların giderilmesi için altyapı yatırımlarına odaklanılan 1950 ve 1960'lı yıllar; Bu ilk dönemin yetersizliklerinin telafi edilmesi amacıyla yoksulluğun azaltılmasının öne çıkarıldığı 1970'li yıllar; bu dönemin sonlarında yaşanan petrol krizi ve gelişmekte olan ülkelerin borç krizinin etkisiyle, neoliberal ajandanın hakim olduğu 1980'li yıllar; piyasa merkezli bu ajandayı dengelemek amacıyla yönetim ilkesinin öne çıktığı 1990'lı yıllar; Asya Krizi'nin tetiklediği

²⁸⁰ Türel, Oktar. "The Evolution of an International Financial Organisation: The World Bank 1944-...", Tonak, Ahmet E. *Critical Perspectives on the World Bank and IMF*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.54.

Washington Uzlaşması sonrası²⁸¹ dönem ve nihayet, 2008 Krizi'nden sonra aşırı yoksulluğun sonlandırılmasının hedeflendiği yıllar²⁸².

2.2.2.1. Dünya Bankası ve Politik Seçicilik

Bu süreç içerisinde Banka'nın gelişmekte olan ülkelerle ilişkisi dalgalı bir seyir izlemiştir. Özellikle Soğuk Savaş yılları boyunca Banka'nın, gelişme projelerinin onaylanması ve finansmanında ABD'nin jeopolitik çıkarlarını gözeterek seçici davrandığı eleştirileri yapılmıştır²⁸³. Soğuk Savaş döneminin ardından Banka'nın bu kimliğinden sıyrılmaya çalıştığını belirtmek gerekir. Bu durum Nikaragua örneğinde gözlemlenebilmektedir. ABD'nin desteklediği bir askeri müdahale ile iktidara gelen ve yaklaşık 50 yıl süren Somoza rejimi döneminde, Nikaragua'ya kredi veren Banka, bu rejimden sonra 1984 yılında seçimleri kazanan Daniel Ortega ve Sandinist harekete karşı ABD'nin izolasyon politikası uyguladığı yıllar boyunca, bu Orta Amerika ülkesine yeni kredi açmamıştır²⁸⁴. Sonrasında Ortega iktidardan ayrılmış ve 2000'li yılların ortalarında yeniden Devlet Başkanı seçilmiştir ve halen bu görevi sürdürmektedir. Ortega ve Sandinistlerin bu ikinci döneminde ABD ile yakın bir ilişkisi olduğunu söylemek mümkün değildir ancak yine de, ABD'nin önceki dönemdeki kadar sert bir politika izlemediği söylenebilir²⁸⁵.

²⁸¹ Türel, Washington Uzlaşması olarak anılan ve devletlerin kamusal ve sosyal harcamalarını kısımlarını salık veren mali disiplin politikalarının egemenliğindeki 1990'lı yıllarda, DB'nin bunu dengelemeye çalıştığı ve Asya Krizi'nden sonra, bu çabanın daha çok öne çıktığı görüşündedir.

²⁸² Bazbauers, Adrian Robert. *The World Bank and Transferring Development: Policy Movement Through Technical Assistance*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018. s. 57.

²⁸³ Zabcı, s.45-50.

²⁸⁴ Zabcı, Filiz. s. 47.

²⁸⁵ Bu çalışmanın hazırlandığı dönemde ABD yeniden Nikaragua'yı hedef tahtasına koymuş ve Sandinist hükümete karşı muhalefeti desteklemeye başlamıştır. Dolayısıyla Nikaragua'nın Banka ile ilişkisi önümüzdeki yıllarda yeniden değişkenlik gösterebilir.

Bu ikinci dönemde Dünya Bankası, çeşitli alanlarda ve özellikle kamusal sağlık hizmetlerinin niteliğinin artırılması amacıyla ülkede yürütülen projelere finansmanında yer almaktadır²⁸⁶.

Buna karşın, Bankanın bazı ülkeler sözkonusu olduğunda, halen seçici davrandığına işaret edebilecek bir örnek de Venezuela'nın durumudur. 2015 yılında ilan edilen ve halen yürürlükte olan bir Başkanlık Kararnamesi ile ABD, bu ülkenin ulusal güvenliği için bir tehdit oluşturduğunu iddia etmiştir ve Bankanın Venezuela sayfasında da, finanse edilen aktif proje bulunmadığı belirtilmektedir²⁸⁷. Buraya kadar aktarılanlardan şöyle bir sonuç çıkarılabilir. Dünya Bankası, YUED ve Gelişme Hakkı Bildirisi açısından öncelikli önem taşıyan, ülkelerin kendi ekonomik sistemlerini tercih edebilmesi ve bu tercihlerinden dolayı ayrımcılığa maruz kalmaması ilkesine, özellikle Soğuk Savaş döneminde riayet etmemiştir. Soğuk Savaş koşullarının ortadan kalktığı ve devletler arasında ekonomik sistem farklılıklarının azalması ve önemsizleşmesiyle birlikte, daha çok ülke Dünya Bankası kredilerinden yararlanmaya başlamıştır. Buna karşın Venezuela örneği, ABD'nin bir ülkedeki yönetimi doğrudan karşısına alması halinde, Banka'nın bu ülkeyle aktif işbirliğinden uzak durmaya yönelebileceğini de göstermektedir.

Yukarıdaki periyodizasyonun son halkasını oluşturan ve halen içinde bulunduğumuz dönemin karakteristik amacı olan aşırı yoksulluğun sonlandırılması, 2030 Ajandası'nın da ilk sıradaki hedefi olmaktadır. Yine Banka tarafından öne çıkarılan yönetim, hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele gibi kavramlar da, 2030 Ajandası'nın hedefleri arasında yer almaktadır. Buna karşın bu kavram ve ilkelerden bazılarının Dünya Bankası'nın kendi işleyişi içerisinde ne kadar uyulduğu

²⁸⁶ World Bank. "The World Bank in Nicaragua". http://projects.worldbank.org/search?lang=en&searchTerm=&countrycode_exact=NI (erişim tarihi: 25.08.2020)

²⁸⁷ World Bank. "World Bank in Venezuela". <http://www.worldbank.org/en/country/venezuela> (erişim tarihi: 25.08.2020)

tartışmalıdır. Bu noktada, Banka'nın işleyişi ve özellikle karar alma süreçleri incelenmeye muhtaçtır.

2.2.2.2. Dünya Bankası ve IMF'de Karar Alma Süreçlerine Katılım

Bankanın ve kardeş kuruluşu Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) yıllar içerisinde faaliyet alanları genişlemiş ve çeşitlenmiş olmasına rağmen, karar alma süreçlerinde, bu çalışmanın önceki bölümlerinde de özetlendiği gibi, kuruluş yıllarındaki kurallar büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır. Dünya Bankası ve IMF'de karar alma süreçleri ve ülkelerin oy hakları benzeşmektedir. DB içerisinde, ülkelerin finans ve gelişmeden sorumlu bakanları karar alıcılar konumunda bulunurlarken, oylamadaki güç sahipliği, ülkelerin ekonomilerinin ölçeğiyle doğru orantılıdır²⁸⁸. DB Grubu çatısı altındaki kuruluşlardan ve DB'nin kuruluştaki adını taşıyan ve bu işlevi sürdüren İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development/IBRD) Anlaşması, her üye ülkeye eşit olarak 250 oy dağıtılmasını ve buna ek olarak, üye ülkelerin sahip oldukları hisse senedi başına 1 oy hakkı daha elde etmesini kurallaştırmıştır²⁸⁹. Hisse senedi başına edinilen oy hakkı, zengin ülkelerin oy potansiyelini arttırırken, her üyeye hissedarlık oranlarından bağımsız olarak belirli bir miktarda oy hakkı tanınması da, gelişmekte olan ülkeler çoğunlukta olduğu için, bu ülkelerin kümülatif oy potansiyelini yükseltmektedir. Karşılaştırmalı bir örnek vermek gerekirse, en kalabalık 3. ülke

²⁸⁸ Dijkstra, Geske. "Supranational Governance and the Challenge of Democracy: The IMF and the World Bank", Bekkers, Victor; Dijkstra, Geske; Edwards, Arthur; Fenger, Menno. *Governance and the Democratic Deficit: Assessing the democratic legitimacy of governance practices*, Hampshire: Ashgate, 2007, s. 270.

²⁸⁹ IBRD Articles of Agreement (1989 değişiklikleriyle), Art. 5/Section.3. <https://tinyurl.com/b233u> (erişim tarihi:27.08.2020)

olan ABD toplam oyların yaklaşık olarak %16'sına sahipken, nüfus sıralamasında 4. olan Endonezya'nın kontrol ettiği oy sayısı %1'in biraz altında kalmaktadır²⁹⁰. IMF'nin karar organı olan ve ülkelerin genellikle maliye ya da finans alanındaki bakanlarıyla temsil edildiği Gubernatörler Kurulu'nda da, yukarıdaki örnekteki ülkelerin temsiliyet düzeyleri büyük ölçüde aynıdır²⁹¹.

Ülkelerin ekonomik güçlerine göre oy hakkına sahip olmaları biçimsel bir eşitsizlik yaratmaktadır. Bu durumu ekonomik realiteyle açıklayıp savunanlar olabileceği gibi, eşitsizliklere dayalı sınıflı toplumların ve dünyadaki güç dengelerinin kaçınılmaz sonucu olarak görüp, eleştirel bir noktadan da olsa bu dengesizliği doğal karşılayanlar da olabilir. Ancak bu dengesizlik oy ve hisse sayılarıyla sınırlı kalmamakta, DTÖ sistemindekine benzer bazı özel kurallarla daha da keskinleşmektedir. Örneğin IMF Anlaşması'nda yer alan özgün kurallardaki değişikliklerde ve oy güçlerinin belirlenmesinde doğrudan etkisi bulunan, ülkelere düşen kota rakamlarının belirlenmesi gibi konularda, %85 oranında nitelikli çoğunluk aranıyor olması, her zaman %15'in üzerinde oyu kontrol eden ABD'nin pratikte veto hakkına sahip olması anlamına gelmektedir²⁹².

2.2.2.3. Dünya Bankası ve İnsan Hakları: Teftiş Paneli

Her iki kuruluş da zaman zaman insan hakları söylemine göndermeler yapmaktadır. Banka, 1990'lı yılların sonlarından itibaren, insan haklarının

²⁹⁰ World Bank. "International Bank for Reconstruction and Development: Subscriptions and Voting Power of Member Countries", <https://tinyurl.com/y4ypahdu> (erişim tarihi: 26.04.2020).

²⁹¹ Endonezya 0.95 oy üzerinde kontrole sahipken, ABD için bu rakam 16.52'dir. IMF, "IMF Member Quotas and Voting Power and IMF Board of Governors"

<http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx> (erişim tarihi: 26.04.2020).

²⁹² Dijkstra, s.276.

gerçekleştirilmesine destek sunan açıklamalarda bulunmuş ve siyasa belgeleri hazırlamış olmakla birlikte, bu desteği nasıl vereceği ve neler yapacağı konularında ayrıntı vermemektedir. İstisnai olarak yerli halkların hakları ve özellikle yer değiştirmeler konusunda açık kurallar getirdiği görülmektedir²⁹³. Banka, yerli halkları etkileyen bir proje ile kendisine başvurulduğu durumlarda, kredi almak için başvuranın sözkonusu bölgedeki yerli halkla zamanında, serbest ve bilgilendirilmiş bir istişare süreci yürütmüş olmasını şart koşmakta, bu şartın yerine getirilmemesi durumunda kredi talebini reddetmektedir. İstişare sürecinin niteliklerine de yine aynı belgede yer verilmiştir. Buna göre kredi talebinde bulunan, cinsiyetler ve kuşaklararası kapsayıcılığı olan bir çerçevede, hem hazırlık hem de uygulama aşamasında, bölgedeki yerli halk ve varsa dernek vb. organizasyonlarıyla diğer yerel sivil toplum örgütleriyle istişarenin koşullarını hazırlamakla yükümlüdür. Ayrıca istişarede izlenecek yöntem, yerli halkın sosyal ve kültürel adetleriyle uyumlu olmalı, halk projenin olası olumsuz etkilerinden de haberdar edilmelidir²⁹⁴. Burada hem yerli halkların bir hakkı olarak tanınmış, hem de gelişme sürecine katılmanın bugüne kadar yerleşiklik kazanmış en somut ifadelerinden olan "serbest, zamanında, bilgilendirilmiş" danışma kalıbının kullanılarak, bunun bir geçerlilik şartı olarak tanınması, uluslararası organizasyonların da insan haklarını koruma, başkalarının haklara zarar verilmemesini sağlama anlamında yapabileceklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu koşula normatif nitelik taşıyan bir metinde değil de, çalışanlar için hazırlanan bir belgede yer verilmesi eksiklik olarak da düşünülebilir. Ancak Dünya Bankası uygulamasında "Operational Manual" belgeleri aracılığıyla

²⁹³ Freestone, David. *The World Bank and Sustainable Development: Legal Essays*, Leiden: Martinus Nijhoff, 2013, s.31-32.

²⁹⁴ Atıfta bulunulan belge, DB tarafından çalışanları için hazırlanmış bulunan bir el kitabı niteliğindedir. World Bank. "Operational Manual Op 4.10: Indigenous Peoples", Temmuz 2005, para.1 ve 10. <https://policies.worldbank.org/sites/ppf3/PPFDocuments/090224b0822f89d5.pdf> (erişim tarihi: 27.08.2020).

çalışanlara verilen talimatların derlenmesi alışlageldik bir yöntemdir²⁹⁵. Bu belgelerin bir anlamda Yönetmelik niteliği taşıdığı düşünülebilir. Banka projelerinin uygulanmasına yönelik itirazların incelendiği Teftiş Paneli (Inspection Panel) önüne gelen dosyaların bazılarında da, şikayetçilerin bu belgeleri referans gösterdikleri görülmektedir²⁹⁶.

Bir şikayet mekanizması olan, Banka'nın İcra Kurulu tarafından oluşturulmuş, üç üyesi beş yıllığına atanan Teftiş Paneli, Grubun iki temel kurumu IBRD ve Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA) fonlarıyla yürütülen projeler nedeniyle zarara uğrayanların ileri sürdükleri şikayetleri incelemektedir (Banka Grubu içerisinde yer alan diğer kuruluşların yürüttüğü projelere ilişkin benzer bir inceleme sürecinde, Dünya Bankası Ombudsmanı yetkilidir). Hesap verebilirlik ve şeffaflığa aracı olmak ya da, Banka'nın insan hakları alanındaki sorumluluklarının tartışıldığı bir platforma oluşturmak, Panel'e atfedilen nitelikler arasındadır²⁹⁷ Şikayet ancak kolektif olarak ya da bir topluluğu temsilen yapılabilmektedir. Şikayetçilerin, Banka'nın bir eylemi ya da ihmali nedeniyle doğrudan zarara uğradığını ya da bu durumun olası olduğunu ve zararın, projenin tasarlanması, geliştirilmesi ya da uygulanması aşamalarından en az birisinde, Banka'nın operasyonel ilkeleri ve usullerine aykırı davranmasından kaynaklandığını göstermeleri beklenmektedir²⁹⁸. Ayrıca şikayetçiler öncelikle Banka yönetimine başvurmalı ve bu başvurularından tatmin edici bir karşılık alamadıklarını, Teftiş Paneli'ne ilettikleri dilekçede göstermelidir.

²⁹⁵ Freestone, s. 46.

²⁹⁶ Bkz. World Bank. "Lebanon: Greater Beirut Water Supply Project Case - 71".

<http://ewebapps.worldbank.org/apps/ip/Pages/ViewCase.aspx?CaseId=17> (erişim tarihi: 26.04.2020).

²⁹⁷ Yılmaz, Zülfiye. "Büyük Baraj Projelerinden Kalkınma Yatırımlarına Dünya Bankası Teftiş Paneli", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 13, no. 1, 2014, s. 669.

²⁹⁸ The World Bank Inspection Panel. Resolution No. IBRD 93-10/ Resolution No. IDA 93-6., para.12.

Burada insan hakları açısından belirtilmesi gereken ilk husus, Banka'nın yalnızca kendi faaliyet ilkeleri ve kuralları çerçevesinde sorumlu tutulacağıdır. Dolayısıyla bu mekanizmayı, bir insan hakları izleme usulü olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bir şikayet ya da sorun giderme mekanizması olarak görülmelidir²⁹⁹. Bununla birlikte Banka, özellikle son yıllarda söyleminde insan haklarının gerçekleştirilmesine olan bağlılığını öne çıkarmaktadır ve yukarıdaki yerli halkların hakları örneğinde de belirtildiği gibi, insan hakları alanına ilişkin bazı konuları, operasyonel kurallarına dahil etmiştir. Sonuç olarak, Banka'nın bu usule göre uymakla yükümlü olduğu belgelere dahil edilmiş olan insan hakları ilkeleriyle sınırlı bir değerlendirme usulü yürütülebileceği görülmektedir.

Öte yandan buradaki sorunu, Banka'nın yalnızca bazı haklara ilişkin ilkelere bu belgelerinde yer vermesinden ibaret görmemek gerekir. Bu belgeler her ne kadar çevrimiçi kaynaklardan edinilebiliyor olsalar da, projelerden etkilenen ve potansiyel olarak şikayetçi konumunda olan insanların bu belgelerin varlığından haberdar olmaları, yalnızca İngilizcesine ulaşılabilen metinleri anlamaları, dil bariyerini aşabilseler de teknik terim ve ifadelerle hakim olabilmeleri güçtür, hatta Dünya Bankası'nın da bu güçlüğü kabul ettiği görülmektedir³⁰⁰. Bu durum, klasik normatif belgeler olan sözleşmelere alternatif olarak düşünülen rehber ilkeler vb. isimlerle anılan metinlerin, sözleşmeler kadar aleni ve erişilebilir olamayabileceğine işaret etmektedir. Aslında her iki durumda da, yani daha erişilebilir, farklı dillere çevirisi olan bir sözleşme metni ya da yalnızca İngilizcesi bulunan ve neredeyse sadece bir kuruluşun internet sitesinden erişilebilen bir metnin anlaşılması için, bir hukukçu ya da konunun uzmanı bir başka kişi tarafından destek alınması gerekecektir. Ancak

²⁹⁹ SOMO ve Accountability Counsel. "The World Bank Inspection Panel".

<https://www.grievancemechanisms.org/resources/brochures/world-bank-inspection-panel> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁰⁰ Pereira vd., s.14.

ikincisine başvurulması gerekmesi halinde, böyle bir belgenin varlığından haberdar olan potansiyel başvuru sayısının çok olmayacağı teslim edilmelidir³⁰¹.

Son yıllarda Dünya Bankası'nın bu konudaki belgelerini bir çatı altında toplamış olmasından da söz edilmelidir. Bu bağlamda 1 Ekim 2018 tarihinden itibaren geçerlilik kazanan Dünya Bankası Çevresel ve Sosyal Çerçeve belgesi, üç farklı belgeyi bir araya getirmiştir. Bunlar, Banka'nın Sürdürülebilir Gelişme Vizyonu, Yatırım Projeleri Finansmanı için Dünya Bankası Çevresel ve Sosyal Politikası (Politika), Çevresel ve Sosyal Standartlardır (Standartlar). Politika belgesi, Banka'nın uymakla yükümlü olduğu politikaları içermektedir. Bu zamana kadar geçerli olan birçok operasyonel kuralın yerini almıştır. Standartlar ise, Banka'dan borç alanlara ve projelere uygulanacak olan gereklilikleri içermektedir. Her ikisinin getirdiği koşullara da uyulması zorunludur. Teftiş Paneli'ne iletilecek şikayetler açısından ise önemli olan yenilik, bu şikayetlere dayanak oluşturacak referans kaynakların sadeleştirilmiş olmasıdır³⁰².

Teftiş Paneli'nin kurulduğu 1993'ten 2015 yılına kadar faaliyetlerini değerlendiren bir çalışmaya göre, Panel tarafından kabul edilen ve Proje Yönetimi tarafından revize edilen başvuruların oranı yüzde 57 dolayında kalmıştır. Kabul edilenlerin büyük çoğunluğunda ise Banka, çeşitli eylem planları hazırlamayı ve düzeltici tedbirler almayı kabul etmiştir³⁰³. Bankanın 2017 yılında hazırladığı bir

³⁰¹ Dünya Bankası, başvuruçuların Bankanın hangi politikası ya da usulüne uygun davranmadığını "bilebildikleri kadarıyla" açıklamalarını beklemekle birlikte, belirli bir belgeye atıf yapılmasını şart koşmamaktadır. Bunun nispeten kolaylık sağlayacağı düşünülebilir, ancak her durumda Bankanın iç işleyişi üzerinde bilgi sahibi olmadan başvuruda bulunmak zor olacaktır. World Bank Inspection Panel Brochure. "World Bank Inspection Panel: Where Your Concerns Are Heard", <https://www.inspectionpanel.org/publications> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁰² Çevresel ve Sosyal Çerçeve'nin yürürlüğe girmesinden önce Banka tarafından kredi verilen projelerin izlenmesinde, bazı operasyonel kuralların geçerliliği sürmektedir. Bir başka deyişle, geçiş sürecinde Çerçeve belgesi ve bazı operasyonel kurallar, zaman bakımından yerinde oldukları projelerde uygulanmaktadır.

³⁰³ Pereira, Alessandro Eugenio vd., s. 17-18.

rapora göre, Panel'in faaliyete başladığı zamandan bu yana 120 başvurunun yapıldığı, bunlardan 90'ının kabul edilebilir bulunduğu ve 34'ü hakkında soruşturma başlatıldığı belirtilmektedir³⁰⁴. Bu oranlar, Panel'in ne kadar etkili bir denetleme organı olduğunu sorusunu beraberinde getirmektedir.

Panel kabul edilebilirlik denetimini yapan ve bunun üzerinde başvuruyu kayıt altına alan ya da reddeden organdır. Bir başvurunun reddedilmesi durumunda, başvuruçular açısından DB bünyesinde izlenecek başka bir usul bulunmamaktadır. Panel, başvuruyu kayıt altına almaya karar verdiğinde bunu hem Banka yönetimine hem de Banka'dan proje için borçlanana bunu bildirir. Banka yönetimi, proje ile ilgili Bankanın politikaları ve usullerine nasıl uyduğunu ya da eksiklikler varsa, bunların nasıl tamamlanacağını açıklayan yanıtını Panel'e ilettikten sonra, Panel bir soruşturma yapılması konusunda tavsiye kararı alıp, bunu Banka'nın İcra Müdürlerine iletebilir³⁰⁵. Bir başka deyişle Panel, soruşturma başlatmak konusunda yetkili değildir; ancak bu yönde Banka'ya talepte bulunabilir ve Banka tarafından soruşturmayı yürütmek için yetkilendirilmeyi bekler.

Denetleme görevi üstlenen bir kurulun etkin faaliyet yürütebilmesinin koşullarından birisi de, bağımsız hareket edebilme olanağının bulunmasıdır. Banka'nın bünyesinde oluşturulmuş, idari ve mali açıdan DB grubuna bağlı olan ve kendi başına Banka yetkilileri hakkında soruşturma başlatma yetkisi bulunmayan Panel'in, uluslararası bir yargı organı kadar serbest olamayacağını söylemek gerekir. Buna karşın, üyelerin 5 yıllığına seçilmesi, bir üyenin seçiminden iki yıl öncesine kadar Banka yönetiminde herhangi bir görev üstlenmemiş olması ve 5 yıllığına seçilen üyenin görev süresini tamamlamasından sonra, bir daha Banka grubunun

³⁰⁴ The Inspection Panel ve World Bank."Consultation, Participation & Disclosure of Information", Washington D.C.: World Bank, 2017, s.8.

³⁰⁵ The World Bank Inspection Panel. Resolution No. IBRD 93-10/ Resolution No. IDA 93-6., para. 16-24.

herhangi bir biriminde çalışmaması kurallarının, bu zaafiyeti bir ölçüde azalttığı ve Panel üyelerine kısmi bir güvence oluşturduğu söylenebilir.

Panel'in önüne gelen başvurular ve bunların incelenme süreçlerine bakıldığında, başvuruların çoğunluğunun inceleme aşamasına geçmeden sonlandığı görülmektedir. Bu bazen, diğer yargı yolları ya da şikayet mekanizmalarında da görülebildiği üzere, kabul edilebilirlik şartlarının oluşmamasından kaynaklanmaktadır. Sırbistan'da yaşayan iki başvurucunun, Banka tarafından finanse edilen bir sel felaketi önleme projesi yürütülürken, Banka politikalarına uygun davranılmadığı ve kendilerinin bundan zarar görmüş olmaları nedeniyle yaptıkları başvuru, iki başvurucudan birisinin bir süre sonra yaşadığı yerin belediyesiyle bir tazminat anlaşması yapmış olduğu için başvurusunu çekmesiyle, Panel tarafından kayıt altına alınmamıştır. Kayıt altına almama kararının nedeni, kabul edilebilirlik şartını oluşturan en az iki şikayetçi sayısının, bire düşmüş olmasıdır³⁰⁶.

Moğolistan'da yürütülen bir kömür madeni projesi ile ilgili 3 farklı grup başvurucunun çeşitli konuları içeren şikayeti üzerine, bu başvuruların 6 teknik kabul edilebilirlik şartının tamamının karşılandığı değerlendirilmesiyle kayıt altına alınan bir dosyada ise Panel, bölge ziyareti yaptıktan sonra soruşturmaya gerek olmadığı kararını almıştır. Burada belirtmek gerekir ki, Panel soruşturma olmadığı kararını alırken 1999 Açıklaması (1999 Clarifications) belgesi uyarınca, belirli bir keyfiyetten yararlanmaktadır³⁰⁷. Soruşturma açılmaması kararına rağmen, Panel'in hazırladığı raporda başvurucuların bazı taleplerinin yerinde olduğunun kabul edildiği

³⁰⁶ WB Inspection Panel."Serbia: Floods Emergency Recovery Project (P152018)". Notice of Non-Registration: 1.06.2017. <https://inspectionpanel.org/panel-cases/floods-emergency-recovery-project-p152018> (erişim tarihi:26.04.2020).

³⁰⁷ Söz konusu Belgenin 5. paragrafı Panel'in, Banka'nın politikalara uygun davrandığı ya da davranacağına ilişkin kanaatini belirleyip, bunu Kurula (Board) sunacağı rapora yansıtacağını ifade etmektedir. Bkz. World Bank. "1999 Clarification of the Board's Second Review of the Inspection Panel", <https://tinyurl.com/y8ztra2q> (erişim tarihi: 26.04.2020).

anlaşılmaktadır. Bu taleplerden birisi, yaklaşık otuz hanenin bulunduğu bir yerleşimin yerinden edilecek olması ve bu yerinden edilme konusunda hazırlanmış bütünlüklü bir planın henüz bulunmamasıdır ve bu eksiklik, devlet yetkilileri ve Baganuur Madeni işletmecileri tarafından kabul edilmiştir. Panel ise, Banka Yönetimi, Moğolistan Hükûmeti ve projeyi yürüten Baganuur Madeni işletmecilerinin, bu ve diğer bazı konuların 2018 yılının sonuna kadar hazırlanacak olan yeni kümülatif etki değerlendirmesi içerisinde ele alınacağını belirtmelerini yeterli görmüştür³⁰⁸.

Panel, bir proje hakkında soruşturma başlatılması kararını üçlü bir teste göre vermektedir. Buna göre, iddia edilen zarar ile proje arasında makul neden sonuç ilişkisi olmalı, uğranılan zarar ve Banka'nın politikalarına uygun davranmayışı ciddi nitelikte olmalı ve yönetimin, başvuruçular tarafından ileri sürülen meselelerle ilgilenip, eksikliklerini gidermek için sunduğu plan, yanıtlanmalıdır. Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki bir yol projesi hakkında yapılan başvuruda, Moğolistan'daki maden projesinde almadığı soruşturma kararını alan Panel'in, bu kararında en önemli etkenin uğranılan zararların ağırlığının oluşturduğu söylenebilir. Olayda başvuruçular, Bukavu ve Goma kentleri arasında bir müteahhit tarafından yapılan ve Banka tarafından finanse edilen yol projesi nedeniyle, mülklerine el konduğunu ileri süren taşocağı sahipleridir. Panel, sahada yürüttüğü tetkiklerde başka taşocağı sahipleriyle de görüşmüş ve onların ocaklarının da, müteahhit tarafından çok düşük bir bedel karşılığı alındığını dinlemiştir. Yine Panel'in incelemelerinde, mülkiyet kaybı dışında şikayetlerin de yaygın olduğu ortaya çıkmış ve özellikle, cinsel saldırı suçlarının projede çalışan işçiler tarafından işlendiği anlaşılmıştır. Panel, soruşturma yapılması kararını alırken, özellikle cinsel saldırı

³⁰⁸ The Inspection Panel. "Report and Recommendation on Requests for Inspection: Mongolia Mining Infrastructure Investment Support Project", 23.07.2018, para 50-51 ve para 79, para 91. <https://tinyurl.com/y7454v37> (erişim tarihi: 26.04.2020).

suçlarının ciddiyeti ve Banka Yönetiminin bu şikayetlerden, ancak başvuruçuların iletişime geçmeleri sonucunda haberdar olmuş olmasına dayanmıştır³⁰⁹.

Teftiş Paneli insan hakları açısından sınırlı bir denetleme olanağı sunmaktadır. Panel, Dünya Bankası tarafından finanse edilen bir gelişme projesinden zarar gören toplulukların, hem yerel hem uluslararası düzeyde farkındalık yaratmalarına ve öngörülen süreçlerin tamamlanması halinde, maruz kaldıkları durumun düzeltilmesi konusunda Banka'yı harekete geçirmelerine aracı olabilmektedir. Buna karşın, Panel'in icrai kabiliyeti olmadığı gibi, karar alma yetkisi de sınırlıdır. Başvuruçular lehine alabileceği en ileri düzeydeki karar, Banka Yönetimine politika ihlalleri doğrultusunda rapor vermektir³¹⁰. Bununla birlikte, Panel üyelerinin zararların olduğu proje bölgelerinde incelemeler yapmaları, görüşmelerde bulunmaları, ihlallerin ve zararların aydınlatılmasına önemli katkıda bulunmaktadır. Kongo Yol Projesi dosyasında görüldüğü üzere, Panel üyelerinin cinsel saldırıya uğrayan çocuklarla doğrudan görüşmesinin, hak ihlallerinin etkin biçimde incelenmesi konusunda, belki de başka türlü mümkün olmayacak bir katkı sunduğunu teslim etmek gerekir.

2.2.2.4. Ekonomik Krizlerde IMF'nin Etkileri

Bretton Woods sisteminin ilk yıllarında, eşzamanlı olarak ve aynı şehirde kurulan iki kuruluş, DB ve IMF'nin görev tanımlarının ve faaliyet alanlarının net

³⁰⁹ The Inspection Panel. "Report and Recommendation on a Request for Inspection: Democratic Republic of Congo, Project P 153836", para.47, 49, 51, 61,63 ve 64. <https://tinyurl.com/y8yvozya> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³¹⁰ SOMO ve Accountability Counsel, s.7.

biçimde ayrıldığı, ancak zaman içerisinde bu ayrım noktalarının silikleştiği ve daha ziyade IMF'nin, başlangıçta DB için öngörülen alanlarda daha fazla etkin olmaya başladığı söylenebilir. Uluslararası Para Fonu ilk yıllarında, üye ülkelerin mali dengelerinin korunması ve borçlanma kapasitelerini sürdürebilmeleri amacıyla kredi sağlarken, sonraki on yıllarda gelişme sürecinde faaliyet gösteren uluslararası kuruluşların arasında daha fazla görünmeye başlamış ve bir anlamda DB'nin başlıca rol aldığı alanda daha aktif hale gelmiştir. Bunun başlıca nedeni olarak uluslararası topluma katılan gelişmekte olan ülkelerin doğal olarak IMF'ye de üye olmaları gösterilmektedir³¹¹.

Günümüzde IMF misyonunu, küresel para politikalarında işbirliğini geliştirmek, finansal istikrarı sağlamak, uluslararası ticareti kolaylaştırmak, istihdam oranlarını yükseltip sürdürülebilir ekonomik büyümeyi gelişme için çalışıp, yoksulluğu azaltmak olarak özetlemektedir³¹². Bu misyonun para politikaları ve finansal istikrar ile ilgili olan yanı, Kuruluşun uygulamalarının yoğunlaştığı iki alandan, borç ödeme dengesi bozulan ve bu nedenle ekonomilerinde kriz yaşanan ya da bu tehditle potansiyel olarak karşı karşıya kalan ülkelerin desteklenmesine ilişkindir. Burada bir parantez açarak, Kuruluşun bu görevinin yanısıra, fiilen bir gözetim kurumu olarak kredi notu değerlendirmelerinde bulunmasının, özellikle 1997-98 Asya Krizi sürecinde çelişkili bir duruma yol açmış olması not edilmelidir. Fon'un kriz öncesi Doğu Asya ekonomilerini çeşitli belgelerinde övmüş olması ve

³¹¹ Yazar, Etiyopya'nın 50 yıl arayla IMF'ye yaptığı benzer amaçlı iki kredi başvurusundan 1947'dekinin, "ödeme dengesiyle değil, gelişme süreciyle ilişkili" olduğu gerekçesiyle reddedilirken, 1996'da yapılan başvurunun, ülkenin ödeme dengesindeki sorunun az gelişmişlikten kaynaklandığı gerekçesiyle kabul edildiğini, Fonun geçirdiği evrime örnek olarak sunmaktadır. Bkz. Boughton, James M. "Lending to and for the Poor: How the IMF's Role Has Evolved?", Boughton, James M. ve Lombardi, Domenico. *Finance, Development and the IMF*, Oxford: Oxford University Press, 2009, s.51 vd.

³¹² IMF. "The IMF at a Glance". <https://www.imf.org/en/About> (erişim tarihi: 26.04.2020).

yaklaşan kriz öncesi uyarılarda bulunmaması, üstlendiği kredi değerlendirme misyonunu zayıflatmıştır³¹³.

Ülkelerin ekonomilerinin yapılandırılması için yüksek istihdam ve sürdürülebilir büyüme ile ilgili olan tarafıysa, Kuruluşun diğer asli faaliyet alanına dairdir. IMF'ye yöneltilen eleştirilerin büyük bir bölümü de, özellikle 1980'li yıllardan başlayarak gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinin yapılandırılmasında oynadığı rolün olumsuz sonuçlar doğurmasından kaynaklanmaktadır³¹⁴. Bu rol, genellikle yapısal uyum programları (YUP) başlığı altında, gelişmekte olan ülkelere kriz durumundan çıkış politikaları önerilmesiyle oynanmıştır.

Yapısal uyum programları, devletin ekonomideki aktif, yalnızca hizmetlere değil sanayi üretimine de yatırım yapan rolünün, düzenleyici bir rol lehine terk edilmesini öngörmektedir. DB ve IMF tarafından, YUPlar aracılığıyla, gelişmekte olan ülkelerin sürekli biçimde büyümelerinin sağlanacağı savunulmuştur ki, bu dönemin hakim neo-klasik iktisat anlayışıyla uyumludur. Programlar, gelişmekte olan ülkelere, kamuya ait iktisadi girişimlerin özelleştirilmesi, devletin kamusal harcamaları kısarak mali disiplini sağlaması, bu sayede enflasyonun denetim altına alınmasını salık vermiştir. Enflasyonun denetim altına alınması, ücretlerin baskılanması anlamına da gelmiştir. Böylece, baskılanmış ücretler ve sosyal haklarla üretim maliyetlerinin düştüğü gelişmekte olan ülkeler, yabancı yatırımcılar açısından cazip hale gelecek ve ekonomik büyüme için ihtiyaç duydukları sermayeyi, bu sayede transfer edebileceklerdir. Örneğin 1998 Asya Krizi'ni atlatması için Güney Kore'ye 58 milyar dolarlık oldukça yüklü bir kurtarma paketi açılmış, Güney Kore hükümeti bu paketten yararlanabilmek için, sermaye hareketleri ve yabancıların

³¹³ Karluk, Rıdvan S. *Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar*, İstanbul: Beta, 7. Baskı, 2014, s. 363.

³¹⁴ Clements, Paul. "Multilateral Development Banks and the International Monetary Fund", Linarelli, John. *Research Handbook on Global Justice and International Economic Law*, Cheltenham: Edward Elgar, 2013, s.127.

mülk sahipliği üzerindeki sınırlamaları kaldırmak ve yabancı şirketlerin işten çıkarma uygulamalarını serbest bırakmak gibi serbest piyasa dostu reformlar yapmak durumunda kalmıştır. Sonuçta Güney Kore ekonomisi büyümüş olmakla birlikte, çok sayıda insan yoksulluğa itilmiştir³¹⁵.

Gelişmekte olan ülkelerin bu programları bir anlamda kabule zorlandıkları söylenebilir. Borç sorunu yaşayan ya da kriz tehlikesiyle karşı karşıya olan birçok devlet, kredi alma amacıyla bir bankaya başvurduğunda, kredi koşulu olarak IMF ile anlaşma yapılmış olunması şartı ile karşılaşmıştır³¹⁶. Bunun sonucunda da, eğitim ve sağlık hizmetlerine daha az kaynak ayıran, sanayide istihdam yaratma rolünü bırakan, mali serbestlik amacıyla çeşitli alanlardaki fiyat kontrolü uygulamalarından vazgeçen devletin rolü önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişim en çok, ekonomik ve sosyal haklara gösterilen saygının azalmasına yol açmıştır; birçok ülkede bu politikalara karşı çıkan yoksullar ve örgütlü emek güçlerine yönelen baskı uygulamaları, başka insan hakkı ihlallerine de yol açmıştır³¹⁷.

Bu olumsuz sonuçlar, Latin Amerika, Afrika ve özellikle Sahra-altı Afrika, kapitalist ekonomiye geçiş dönemindeki eski Sovyetler Birliği coğrafyası ve Doğu Avrupa ülkeleri gibi neredeyse dünyanın her köşesinde tekrarlanmıştır. Çeşitli verileri derleyen Easterly, yapısal uyum kredilerinden yararlanan Afrika ülkelerinin çoğunda, kredi kullandıkları dönemde ya sıfır ya da negatif büyüme kaydedildiğine dikkat çekmektedir. Yine aynı kredilerden yararlanan eski sosyalist ekonomilerin büyüme oranları, piyasa reformlarının yukarıdan aşağıya hızlı biçimde uygulandığı

³¹⁵ Karns, Margaret P. vd. *International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2015, s. 391.

³¹⁶ Clements, s.128.

³¹⁷ Yazarlar, 1981-2003 aralığında 131 ülkeye ilişkin verilerin analiziyle böyle bir sonuca varmışlardır. Abouharb, M. Rodwan ve Cingranelli, David. *Human Rights and Structural Adjustment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 4.

ve "şok terapisi" olarak adlandırılan bu dönemlerde, çok düşük eksi değerlerde kalmış ve yüksek enflasyon oluşmuştur³¹⁸.

Bunun nedenlerini Sahra-altı Afrika öznelğinde sorgulayan bir araştırma, sözkonusu başarısızlığın Kuruluşun yönetim yapısıyla yakından ilintili olduğu görüşünü ortaya koymaktadır. Buna göre, Afrika ülkelerinin daha fazla söz sahibi olması, Fon'un her bir ülkenin sorunlarına çözüm üretmesini kolaylaştıracak ve Fon yönetiminin hesap verebilirliğinin sağlanmasına yardımcı olacaktır³¹⁹.

Fonun yapısal uyum programlarının başarısızlığını, Dünya Bankası ile birlikte değerlendiren bir başka araştırma, daha keskin eleştirilerde bulunmaktadır. Her iki kuruluş da, resmi gelişme politikalarını ortaya koydukları kadar, yönetimlerinde etkin olan zengin ülkelerin çıkarlarını da öne çıkarmakta, yine her iki kuruluşun yönetimi ve işleyişindeki hesap verme mekanizmaları zayıf kalmakta, ayrıca, başvurdukları ideolojik ve ekonomi-politik çerçeveler de, son 70 yılda gelişme iktisadi ve ekonomi teorilerindeki evrimin gerisinde kalmaktadır³²⁰.

IMF'nin yapısal uyum programlarının mali politikalara ilişkin boyutlarının, vaad edilen düzenli ekonomik büyümenin gerçekleşmemesindeki olumsuz etkileri bir yana, insan hakları açısından diğer bir olumsuz etkisi de, birçok sosyal hakkın yaşama geçirilmesini zorlaştırmasıdır. Ayrıca bu durum yalnızca gelişmekte olan ülkelerde değil, bazı gelişmiş ya da OECD üyesi ülkelerde de gözlemlenmiştir. Bu zorlaştırma, devletlerin kamusal harcamalarında kesintiler yapılmasının koşul olarak dayatılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin kamusal harcamaların kısılması, sağlık

³¹⁸ Easterly, William. *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So much Ill and So Little Good*, New York: Penguin Press, 2006, s. 85.

³¹⁹ Woods, Ngaire. "Governance Matters: The IMF and Sub-Saharan Africa", Boughton, James M. ve Lombardi, Domenico. *Finance, Development and the IMF*, Oxford: Oxford University Press, 2009, s.229-231.

³²⁰ Clements, s.221-222.

hizmetlerinin niteliği ve hacminde azalma anlamına gelmekte, bu sakıncayı gidermek amacıyla yine IMF tarafından sunulan yoksulluğun azaltılması programlarıysa, genellikle asgari seviyede harcama gerektiren öncelikli harcama kalemleri belirlenmesine yol açmaktadır³²¹.

2.2.2.5. Uluslararası Ekonomi Kuruluşlarında Reform Sorunsalı

IMF'nin kriz yönetimi politikaları değerlendirilirken, bu iki Bretton Woods kurumunun kritik kararları almasında ABD'nin belirleyici olduğu da unutulmamalıdır. Bu, aşağıda daha detaylı biçimde inceleneceği üzere, yalnızca kararların alınmasındaki oy haklarını belirleyen kota sisteminde ABD'nin anahtar sayıyı tek başına tutması açısından kaynaklanmamaktadır. Resmi nüfuzun yanısıra, özellikle kriz dönemlerinde, her iki kurumun Washington D.C. kentindeki coğrafi konumunun da yardımıyla, ABD'li yetkililerin gayri resmi yollardan etkide bulunması da mümkün olmaktadır³²²³²³. Buna karşın, hem IMF ve DB hem de DTÖ sisteminde reform yapılmasına ihtiyaç duyulduğu, farklı kesimler tarafından ve farklı gerekçelerle dile getirilmektedir. Dünya Bankası ve IMF'de reform, genellikle gelişmekte olan ülkeler tarafından ileri sürülen bir talep olmakla birlikte, 2008

³²¹ Stubbs, Thomas ve Kentikelenis, Alexander. "International Financial Institutions and Human Rights: Implications for Public Health". *Public Health Reviews* (2017) 38:27, s. 5-6.

³²² Karns vd., s. 389

³²³ BM Genel Sekreterinin Sürdürülebilir Gelişme Danışmanı da olan Jeffrey Sachs, IMF, Dünya Bankası, Beyaz Saray ve ABD Hazine Bakanlığının hepsinin aynı caddede sıralandığını, bu kurumların çalışanlarının ve yöneticilerinin sıklıkla sosyalleştiği, öğle yemekleri yediği gibi ilginç bir anekdot aktarır, bunun yalnızca sembolik bir anlam taşımadığını, kararlarda ABD yönetimlerinin belirleyiciliğinin daha görünür bir kanıtı olduğunu söylemektedir. Sachs, Jeffrey. "Financing the SDGs, Privatization and Human Rights: A Discussion with Jeffrey Sachs and Philip Alston", 30 Ocak 2019. <https://echo360.org/media/b966a91f-cad4-4d2d-ab22-e89e58920ff0/public> (erişim tarihi: 26.04.2020)

Krizi'nden sonra daha çok sayıda araştırmacı ve uzmanın bu konuda görüş belirttiğine tanık olunmaktadır.

Yukarıda DB ve IMF zerine aktarılan eleştirel yaklaşımların ışığında, uluslararası ekonomi kuruluşlarının yapısı ve işleyişinde reform tartışması için iyi ynetim³²⁴, anahtar kavram niteliğini taşıyabilir. Bu reform nerileri incelemeye geçilmeden belirtilmelidir ki, uluslararası ekonomik sisteme içkin eşitsizlikler ve diğer yapısal sorunlar aşılmadan ya da bunların aşılmasında belirli mesafeler katedilmeden, kurumların yapısı ve işleyişinde gerçekleştirilecek reformların, özellikle en az gelişmiş ülkelerde, yoksulluğu ortadan kaldırılması ya da istihdamın arttırılmasını sağlayacağı beklenmemelidir. Bununla birlikte, DB ve IMF yapısındaki bazı iyileştirmeler uzun vadede uluslararası ekonomik sistemin daha eşitlikçi ve çoğulcu bir karaktere yaklaşmasına ve bu da, söz konusu ülkelerdeki ekonomik ve sosyal standardın artmasına yardımcı olabilir.

Gelişme, salt ekonomik büyüme olarak ele alınmayıp, gelişme hakkının sunduğu çerçeveye uygun biçimde, ekonomik, sosyal ve politik gelişmenin bütünlüğüyle değerlendirildiğinde, bu sürecin, tamamına erdirilebilmesi ve sürdürülebilir kılınması için iyi yönetilmesi gerektiği aşıkardır. Özellikle bağışçı lkeler, 2030 Ajandası'nın uygulanmasında iyi yönetimi ne çıkartmaktadır. Hatta 2030 Ajandası'nın kabul edildiği BM Zirvesinde ABD Başkanı Obama, kötü yönetimi az gelişmişliğin birinci sıradaki nedeni olarak betimlemiş, ekonomik büyüme ve gelişmenin ancak hesap veren, insan haklarına sayđı gösteren ve herkese adalet dağıtan kurumlarla mümkün olacağını ifade etmiřtir³²⁵. Gelişmenin tartışıldığı

³²⁴ İngilizcede "governance" ya da "good governance" ile ifade edilen terimin Tre karşılığı olarak "yönetişim", yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ancak yönetişim, yönetim ve iletişim terimlerinin bir araya getirilmesini ağıştırdığı ve bu kavramın sadece, yönetenlerle yönetilenler arasında iletişim ile yönetimin sürdürülmesine indirgenemeyeceği düşüncesiyle, bu çalışmada "iyi yönetim" tercih edilmektedir.

³²⁵ Obama, Barack. "Remarks by President on Sustainable Development Goals".

platformlarda sıklıkla atıf yapılan "good governance" kavramı, kendi başına olumlu ancak muğlak bir tabir olduğu için, çoğu zaman bunun alt başlıkları olarak yazılan kavramlara ve bunların nasıl kullanıldığına eğilmek açıklayıcı olacaktır.

Uluslararası ekonomi kuruluşları ve özellikle Washington Uzlaşması kurumlarının gelişme söyleminde hukukun egemenliği, iyi yönetim ile birlikte beraber anılan kavramların başında gelmektedir. Buna göre, iyi yönetim için, hukukun egemen olduğu bir siyasi rejim ve ekonomi yönetimi başlıca koşullardır. Dünya Bankası'nın, Sahraaltı Afrika'da gelişmenin sağlanamayışın temelinde yolsuzluklar ve hukukun egemenliğinin eksikliğini tespit etmesi örneğini veren bir yazar, hukukun gelişme açısından tanımsal bir noktaya ulaştığı yorumunu yapmaktadır³²⁶.

Küreselleşmenin hızlandığı dönemin hakim ideolojisi haline gelen neoliberalizmin temelinde yer alan olgulardan birisi olan ve adını, Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşların merkezinin bulunduğu ABD başkentinden alan Washington Uzlaşması konsepti, 1960'ların devletçi-ithal ikameci paradigmasının düşüşünü izleyen süreçte ortaya çıkan yeni politika reçetelerini ifade etmektedir. Bu yaklaşımın ekonomik büyüme için öne çıkardığı, ihracata dayanan büyüme, serbest piyasalar, özelleştirme ve dış yatırım amaçlarının izlenebilmesi için, piyasa ekonomisinin tüm kurumlarının³²⁷ oluşturulması ihtiyacı duyulmuştur. Bu piyasa modelini savunanlar ekonomik büyümenin en iyi, devletin, hukuk aracılığıyla piyasanın işlemesi için gerekli kurumları sunması dışında, ekonominin dışında durmasıyla sağlanabileceğini savunagelmışlerdir. Bu, özellikle mülkiyet hakları ile

³²⁶ Rittich, Kerry. "The Future of Law and Development: Second Generation Reforms and the Incorporation of the Social", Trubek, David M. ve Santos, Alvaro. *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 210 ve s.205.

³²⁷ Hükümetlerden bağımsız merkez bankalarının oluşturulması örnek olarak verilebilir.

sözleşmelerin yerine getirilmesi için ve hükûmet gücünün keyfi biçimde kullanılması ve aşırı düzenlemelere karşı güvenceleri içermektedir³²⁸.

Dünya Bankası'nın yukarıdaki tespiti, birkaç açıdan tartışılabilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, gelişmekte olan ülkeler de gerçekten de kamusal birimlerde yolsuzluk ve buna bağlı birçok yakıcı sorun bulunmaktadır. Ancak yolsuzluklarla az gelişmişlik arasında bir neden-sonuç ilişkisi olduğunu düşünmektense, yolsuzlukların gelişme sürecinde yaşanan zorlukları arttıran bir faktör olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Uluslararası Şeffaflık Derneği'nin 2016 endeksi de, gelişmekte olan ülkelerdeki yolsuzluk sorununun bu ülkelerdeki eşitsizlikleri arttırdığına dikkat çekmektedir. Yine aynı endekse göre, yolsuzluk anlamında "temiz" olarak nitelenen ve büyük çoğunluğunu gelişmiş ekonomilere sahip olan ülkeler de dahil olmak üzere, hiçbir ülkenin tam anlamıyla bu sorundan azade olmadığı tespit edilmektedir³²⁹.

Bununla birlikte, iyi yönetim ve buna bağlı olan konular, daha çok gelişmekte olan ülkelerdeki kamu otoritelerinin etkisizliği, verimsizliği ya da yolsuzluklarla içiçe olmasıyla değerlendirilirken, konunun uluslararası boyutu çoğu zaman arka planda kalmaktadır. Bu anlamdaki bir eleştirel yaklaşım, iyi yönetime odaklanılacaksa, uluslararası finans kuruluşlarındaki oylama yapıları, küresel ticaret düzeninde gelişmiş ülkelerdeki pazarları koruyan kuralların varlığı gibi, ekonomik,

³²⁸ Trubek, David M. "The 'Rule of Law' in Development Assistance: Past, Present and the Future", Trubek, David M. ve Santos, Alvaro. *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s.84-86.

³²⁹ Endeks çalışmasının metodu özetle, 13 uluslararası kuruluş ve projenin uzmanlarından belirli konulardaki sorulara yanıtlar aranmasının istenmesi, bu yanıtların yerel kontakt kişileriyle ve hakemli tartışmalarla denetlenmesi ve edinilen bulguların ortalamasına dayanmıştır. Dolayısıyla bu metodun öznel değerlendirmeler de içerebileceğini akılda tutmak yerinde olacaktır.

Bkz. Transparency International. "Corruption Perceptions Index 2016". https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016 (erişim tarihi: 26.04.2020)

sosyal ve politik gerekçeler nedeniyle, konunun ulus aşırı ve uluslararası boyutlarına dikkat edilmesinin gerektiğini savunmaktadır³³⁰.

Bu noktadan hareketle, gelişmekte olan ülkelere iyi yönetim ve hukukun egemenliğinin sağlanması için telkinlerde bulunan ve bunu kredi sağlama ve proje geliştirmenin de içinde olduğu işbirliği şemalarının kurulması için koşul olarak belirleyen uluslararası ekonomi kuruluşlarının, kendi işleyişlerinin iyi, adil ve eşitlikçi biçimde yönetimine odaklanması bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Uluslararası ekonomi kuruluşlarının yönetiminde, önceki sayfalarda aktarıldığı üzere, gelişmekte olan ülkelerin temsiliyet eksikliğinden başlayarak, düzeltilmesi gereken yanlışlar ve aksaklıklar bulunmaktadır.

Uluslararası finans kuruluşlarında iyi yönetim ilkesinin yaşama geçirilmesi için, gelişmekte olan ülkelerin etkinlik gösterebildikleri daha demokratik yönetim usullerinin geçerlilik kazanmasına değindikten sonra, gelişme ve insan hakları perspektifine sahip bir yaklaşımın, reform için öncelik verilecek ikinci bir konuyu, bir önem sıralaması atfetmeksizin, insan haklarını tutarlı bir biçimde gözetilmesi olarak belirlemesi beklenir.

Bu ikinci konu, BM Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Özel Raportörü Philip Alston tarafından, görevi çerçevesinde hazırladığı raporlardan birisinde Dünya Bankası özelinde ayrıntılı biçimde ortaya konulmuştur. Alston eleştirilerini dört maddede toplamaktadır: insan hakları söylemine - genellikle 1993 Viyana Konferansına atıfta bulunmakla yetinip - gösterilen bağlılığın sözde oluşu; tartışmasız biçimde insan haklarıyla ilgili olan analizler ve konularda, hakların öneminin teoride kabul edilmesi; Banka'nın kendi operasyonlarının ve borç verme işlemlerinin yürütülmesinde insan haklarıyla ilgili herhangi bir angajmana

³³⁰ Rittich, s.211.

girmemesi; bir tutarsızlık oluşturması ihtimaline rağmen, politik gereklilikler sözkonusu olduğunda istisnai yollara başvurulması³³¹. Özel Raportör bu eleştirel raporunda, bir DB raporuna atıfta bulunarak, diğer kalkınma bankalarının müşterilerinin insan hakları sorumluluklarını destekleyici biçimde ifade ederken, DB'nin bunu yalnızca yerli halkların hakları bakımından yaptığını tespit etmektedir. Bu, yukarıda dört madde olarak sıralananlar arasında ilkinin alanına girmektedir ve gerçekten de DB belgelerinde, Banka'dan alınan kredilere dayanan projelerin yürütülmesi esnasında, yerli halkların etkilenebileceği durumların daha net biçimde tanındığı ve olası olumsuz etkilerin azaltılması ya da giderilmesi için, genel insan hakları etkilerine kıyasla daha açık düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir.

Bu özel ilginin, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetleri açısından sanayi ve 21. yüzyıl itibariyle bilgi toplumu ile arasında mesafe bulunan yerli halkların, özellikle büyük çaplı iktisadi projelerden daha fazla etkilenebildiği ve bu anlamda hassas gruplar arasında yer aldıkları düşünüldüğünde, yerinde olduğu söylenebilir. Bu araştırmanın ilgili bölümlerinde de aktarıldığı üzere, bölgesel insan hakları rejimleri de, yerli halkların gelişme hakları ya da ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmesini ve büyük çaplı iktisadi projeler karşısında korunmasını öngören düzenlemelere ve yargı uygulamalarına zemin olmaktadır. Bununla birlikte, DB kredileriyle yürütülen geniş ölçekli projelerden yalnızca yerli halkların etkilendiğini düşünmek, ki DB yaklaşımı ve pratiğine bakıldığında bu izlenim uyanmaktadır, kuşkusuz doğru olmayacaktır.

Alston'ın, en azından diğer kalkınma bankaları gibi bir "due diligence" süreci uygulaması gerektiği gibi diğer eleştirilerinin, 2018 yılında yürürlüğe giren Çevresel ve Sosyal Çerçeve ile kısmen de olsa karşılanacağı öngörülebilir. En azından bu

³³¹ Alston, Philip. "Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights", A/70/274, 04.08.2015, para. 52.

Çerçeve, kredi alan proje yöneticilerine daha açık ve doğrudan yükümlülükler getirmekte ve hesap verebilirlik olanaklarını arttırmaktadır. Ancak yine de, Alston'ın eleştirilerini akılda tutarak uygulamayı izlemek yerinde olacaktır.

Alston ayrıca, UNESCO gibi diğer bazı uluslararası kuruluşların geçirdiği evrimden örnekler verip, DB'nin geçireceği bir insan hakları reformunun, Soğuk Savaş döneminin fazlasıyla politikleşmiş insan hakları olgusu geride kalmış olduğu için, güncel bir olanak olduğu kanısındadır. Buna karşın, İnsan Hakları Konseyi'nin bir hayli politikleşmiş tartışma ortamı gibi bazı olguların, bu iyimserliği pek de desteklemeyeceği söylenmelidir.

Uluslararası platformun çoklu yapısı, reformun içeriği konusunda uzlaşmaya varılması, kurumların harekete geçmeleri, hazırlık çalışmalarının yapılması, bu çalışmalardan çıkacak olan sonuçlar üzerinde görüşmelerin sürdürülmesi ve nihayet kabul edilmesinin zaman alacağı ve belirli güçlükleri beraberinde getireceğini göstermektedir. Uluslararası ekonomi yönetiminde, birincisi Bretton Woods sisteminin kurulması ve ikincisi Washington Uzlaşmasının geçerlilik kazanması olmak üzere iki büyük dönüşümün, ABD'nin öncülüğünde ve son karar vericiliğinde gerçekleştiği hatırlatan Heywood, bu dönemde ABD'nin böyle bir hegemonik güce sahip olmadığı ve ileride gerçekleşebilecek bir reformun, başta Çin olmak üzere birçok başka ülkenin de etkisine açık olacağını belirtmektedir³³². ABD'nin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki belirleyici gücünün azalmakta oluşu, böylesi bir reformun belirli bir ülke tarafından sürüklenmesi ihtimalini azaltmakla birlikte, bu bir dezavantaj olarak değerlendirilmemeli, aksine güncel realitenin anlaşılmasını kolaylaştıracak bir olgu olarak ele alınmalıdır.

³³² Heywood, Andrew. *Global Politics*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011, s. 477-478.

Gelişme ve insan hakları perspektifinden uluslararası finans kuruluşları için getirilecek reform önerilerinin, iki konuya öncelik vermesi beklenir. Bir önem sıralamasına gitmeksizin bunlardan ilki, gelişmekte olan ülkelerin bu kuruluşların yönetiminde daha etkin hale gelmelerinin koşullarının oluşturulmasıdır. İkincisi ise bu kuruluşların fonları üye ülkelere kullandırırken, bu ülkelerde özellikle ekonomik ve sosyal haklarda kesintiler yapılmasını dayatmamaları olacaktır.

2.2.3. Resmi Gelişme Yardımı Yükümlülüğü

RGY, OECD bünyesindeki Gelişme Yardımı Komitesi ülkeleri tarafından, gelişmekte olan ülkelere yapılan, belirli koşulları olan yardım şemasıdır. Yürürlüğe girdiği dönemde, gelişmekte olan ülkelerindeki yoksulluğun giderilmesi için yıllık %6 seviyesinde büyüme oranını yakalamaları gerektiği düşünülmüş ve bunun için, gelişmiş ülkelerin yıllık Gayri Safi Milli Hasıla miktarının %0.7'si oranında yardım aktarmaları yeterli görülmüştür³³³. Başlangıçta bu oranın %1 seviyesinde olması teklif edilmiş olsa da, 1960'lı yıllarda OECD ve UNCTAD içerisindeki tartışmaların sonucunda, %0.7'lik oran üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Bununla birlikte, yardım miktarına esas alınacak oranın GSMH olarak belirlenmesi, bu oran milli gelir hesaplamalarında kullanılan diğer verilerden daha yüksek olduğu için, yardım

³³³ Hunt, Janet. "Aid and Development", Kingsbury, Damien vd. *International Development: Issues and Challenges*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, s.77.

miktarının artmasını sağlamıştır³³⁴. Yardım alan ülkeler, OECD tarafından belirlenmekte ve oluşturulan liste, üç yılda bir güncellenmektedir³³⁵.

2.2.3.1. RGY Kapsamındaki Yardımlar

RGY, yerel ve ulusal düzeydeki hükümetlere bağlı, kalkınma ajansı vb. resmi kurumlar aracılığıyla yapılan, imtiyazlı bir nitelikte, bir başka deyişle hibe ve düşük faizli, kolay geri ödemeli kredilerden oluşan finansal akışları kapsamaktadır. Bu akışlar, gelişme ve refah oluşturmada kullanılacağı sürece ekonominin çeşitli sektörlerinde gerçekleşebilmektedir. Ancak bazı sektörlerde yapılan yardımlar, RGY yükümlülüğünü yerine getirmek için ulaşılmaması gereken 0.7 oranının hesaplanmasına dahil edilmemektedir. Bunlar arasında askeri yardım ve bağışçı ülkenin güvenliğini ilgilendiren yatırımlarla, ihracat kredileri gibi öncelikli olarak ticari amaçlar güden yardımlar yer almaktadır³³⁶. Burada OECD'nin askeri yardımı geniş yorumladığı görülmektedir. Örneğin, Portekiz'in bağışçısı ve bir dizi ülkenin alıcısı olduğu, alıcı ülkelerin askeri personelinin temel ve uzmanlaşmış sağlık hizmetlerinden, bağışçı Portekiz'de yararlanmasını öngören bir proje kapsamında yapılan yardım, askeri yardım kapsamında değerlendirildiği için RGY açısından geçerli kabul edilmemiştir³³⁷. OECD'nin askeri yardımı geniş yorumlaması, özellikle dünya siyasetinde gerginliğin arttığı ya da çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde, bağışçı

³³⁴ OECD. "The One Percent Target". *DCD/DAC(99)27*, s.28.

<https://tinyurl.com/yb4hdsd2> (erişim tarihi: 11.09.2020).

³³⁵ OECD. "Official Development Assistance", Nisan 2018. <http://www.oecd.org/dac/stats/What-is-ODA.pdf> (erişim tarihi: 11.09.2020).

³³⁶ OECD. "Official Development Assistance", Nisan 2018. <http://www.oecd.org/dac/stats/What-is-ODA.pdf> (erişim tarihi: 11.09.2020).

³³⁷ OECD. "Case 6: Medical Assistance and Medical Services in Provider Country".

<https://tinyurl.com/y5pxl692> (erişim tarihi: 11.09.2020)

Ülkelerin yaptıkları yardımları, kendilerine politik olarak yakın duran ülkelere, müttefiklerine ve daha çok askeri alanda gerçekleştirdikleri düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır. ABD'nin Marshall Planının uygulamasının başlangıcında, Doğu Avrupa'da güçlenen komünizme karşı Batı Avrupa lkelerinin ekonomilerinin güçlendirilmesi hakim dşnceyken, kısa zaman içerisinde bu amaç, askeri yardımla bütünlük içerisinde ele alınır hale gelmiş ve önceliğini yitirmiştir. Benzer biçimde, Sovyetler Birliği, 2. Dünya Savaşı sonrası yıllarda Doğu Avrupa'nın yeniden inşasında aktif bir destekiyken sonraları, Asya ve Afrika ülkelerine yönelmiş ve askeri yardıma ağırlık vermiřtir³³⁸.

Yıllar içerisinde uluslararası yardımın sektörel dağılımı da değişime uğramıştır. Başlangıçta, köprüler, otoyollar, benzin istasyonları ve benzeri altyapı projeleri için yapılan yardımlar ağırlıktayken, 1970'li yıllardan itibaren Dünya Bankası'nın temel ihtiyaçlar yaklaşımını ne çıkarmasının da etkisiyle, tarımsal gelişme, eğitim ve sağlık alanında yardımlar ne ıkmıřtır³³⁹. Sonraları, gelişmekte olan ülkelerin borç sorunlarının etkisiyle, RGY kapsamında değerlendirilmesi şüpheli olan borç rahatlatma/azaltma programlarının uluslararası yardımda payı artmıřtır³⁴⁰. Son yıllarda bazı ülkelerin, sundukları borç rahatlatma kredilerinin de sayılması sayesinde, RGY hedeflerine yaklaştığı kaydedilmektedir³⁴¹. RGY gönüllülük esasına dayanan bir uygulama olduğu için, OECD tarafından açıkça dahil sayılmayacağı belirtilen askeri yardımların ve salt ticari amaçlı kaynak aktarımlarının dışında, her tür imtiyazlı nitelikteki kaynak aktarımı, RGY kapsamında değerlendirilebilmektedir. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin

³³⁸ Hunt, "Aid and Development", s.75-76.

³³⁹ Hunt, "Aid and Development", s.83.

³⁴⁰ Yazar, 2007 tarihli bir OECD raporunda bu oranın %28 olduğunu aktarmaktadır. Hunt, "Aid and Development", s.80.

³⁴¹ Zemanova, Stepanka. "The Europeanization of Official Development Assistance: EU Governance by Cooperation-Communication and Domestic Change". *Eastern Journal of European Studies*, vol. 3/1, Haziran 2012, s.38.

borçlarını ödeyebilmeleri için verilen kredilerin, bu ülkelerin gelişme süreçlerine anlamlı etkide bulunmasını beklemek gerçekçi değildir. Hatta bir diğer açıdan bakılacak olursa, gelişmekte olan ülkeler borç rahatlatma kredileriyle, bu krediler ne kadar imtiyazlı karakterde olursa olsun, gelişmiş ülkelere kaynak aktarmış olmaktadır.

RGY kapsamında değerlendirilmesi tartışma yaratan konulardan birisi de, mülteciler için ve benzer insancıl amaçlar uğruna yapılan yardımların durumudur. Dünya genelinde mültecilerin, sığınmacıların ya da yerinden olan insanların sayısının dramatik biçimde arttığı son yıllarda, bağışçı ülkelerin bütçelerinde RGY için ayırdıkları yardımın bir kısmını, mülteciler için kullanmaya ayırmaya başladığı bilinmektedir. Bazı ülkeler mülteciler için yapılan harcamaların RGY kapsamında olduğunu, OECD nezdinde belirtmektedirler³⁴². OECD kuralları, mülteciler için yapılan yardımların RGY kapsamının en azından açıkça dışında tutmamaktadır. Bununla birlikte bu yardımların bazılarının, bağışçı ülkenin güvenliğini ilgilendirmesi sözkonusu olabilir ve bu durumda, RGY kapsamında sayılmamaları gerekecektir. Ancak bundan daha önemli sorun, uzun vadeli, sürdürülebilir ekonomik ve sosyal gelişme için yapılan yardımın, mültecilere yardım gerekçesiyle geri planda bırakılması ihtimalidir.

2.2.3.2. RGY Hedefini Yerine Getiren ve Getirmeyen Ülkeler

Bu liste incelendiğinde belirgin bir coğrafi dağılım göze çarpmaktadır. RGY hedeflerini yerine getiren ya da bu doğrultuda aşama kaydeden ülkeler, genellikle Kuzey Avrupa ülkeleridir. Bunda, AB'nin geliştirdiği bazı politikaların rolü olduğu

³⁴² Knoll, Anna ve Sherriff, Andrew. *Making Waves: Implications of the Irregular Migration and Refugee Situation on Official Development Assistance Spending and Practices in Europe*, Stockholm: EBA, 2017, s.29.

söylenbilir. Gelişme için Avrupa Uzlaşması belgesi, 0.7 oranındaki hedefin yerine getirilmesi sözünü vermiştir³⁴³. Gelişmenin Finansmanı Konferansı sonuç belgesi olan Addis Ababa Eylem Planında da AB, (tüm üyelerinin toplamı ile) 0.7'lik hedefi yerine getirme sözünü yinelemiştir³⁴⁴.

Birleşik Krallık, yakın geçmişe kadar RGY sözünü yerine getirmeyen ülkeler arasında yer alırken, son yıllarda bu sözün gereği kadar yardımda bulunmaya başlamıştır. İlk kez 2013 yılında 0.7 oranında yardımda bulunan ülke, 2015 yılında yürürlüğe giren "Official Development Assistance Act" yasası ile bu hedefi yasal bir zorunluluk hâline getirmiştir³⁴⁵. Bu yasa, uluslararası hukukta RGY hedefine uymayı düzenleyen bir kural olmadığı için, daha da önemlidir ve diğer ülkelere örnek teşkil edebilecek, en azından RGY yükümlülüklerine uyulmamasının meşrulaştırılmasını anlamsızlaştıracaktır. Yasanın, özellikle 2008 Krizi'nden sonra ülkede devletin sosyal ve kamusal harcamalarında uygulanan kesintilere karşı toplumda oluşan tepkiye rağmen çıkmasında, uluslararası gelişme alanına faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının çabalarıyla, siyasi partiler arasında 0.7 hedefine sadık kalınması yönündeki uzlaşmanın etkili olduğu ifade edilmektedir³⁴⁶.

Bazı gelişmiş ülkelerde, kendilerinden daha yoksul olan ülkelere düzenli yardım yapılması konusunda toplumda bir isteksizlik ya da kayıtsızlık olabilmekte ya da bazı ülkelerin yönetimleri, bu gerekçeye dayanarak uluslararası yardım konusundaki sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınabilmektedirler. Ancak gelişmiş ülke toplumlarının bu yönde sabit bir eğilimi olduğu önkabülüne mesafeye

³⁴³ Zemanova, s. 37.

³⁴⁴ Addis Ababa Action Plan, UNGA A/RES/69/313, 27.07.2015, para.51.

³⁴⁵ AİHS normlarını ve AİHM işleyişini kendi hukukunun bir paçası haline getirebilmek adına yürürlüğe sokulan Human Rights Act (1998) örneğinde görüldüğü üzere, ancak bu yasa sayesinde RGY hedefine uymak, Birleşik Krallık hükümetleri açısından bir zorunluluk haline gelmiştir.

³⁴⁶ Manji, Ambreena. "The International Development (Official Development Assistance Target) Act 2015: Legislative Spending Targets, Poverty Alleviation and Aid Scrutiny", *The Modern Law Review*, (79), 4, 2016, s. 659.

yaklaşılmalıdır. RGY alıcısı statüsünden 1995 yılında çıkıp, 2010 yılında bağışçı ülke statüsüne geçen Kore Cumhuriyeti'nde, hane halkı örnekleme üzerinden yapılan bir araştırmayla, Güney Korelilerin RGY sorumluluğunun yerine getirilmesi için katkıda bulunmaya istekli oldukları sonucuna ulaşmıştır³⁴⁷. Ayrıca gelişmiş bir ülkenin kamuoyunda böyle bir önyargı olsa bile, bu bir devletin uluslararası bir taahhüdünü yerine getirmemesinde gerekçe olarak kabul görmeyecektir.

RGY oranına uymayan bağışçı ülkelerden ABD, OECD'nin 2015 yılı için sunduğu verilere göre, rakamsal olarak en çok yardımda bulunan ülke olmakla birlikte, bu yardımların seviyesi, RGY için geçerli oranın çok altında kalmaktadır³⁴⁸. 2011 yılında bağımsız uzmanlarca hazırlanan bir rapor ise, ABD'nin yardım politikalarının, Gelişme Yardımlarının Etkinliği için Paris Bildirisi (2005) ve Accra Eylem Planı (2008) çerçevesine uygunluğa hiçbir zaman ulaşamayacağı öngörüsünde bulunmuştur. Rapora göre ülkenin dış yardım sistemi, çeşitli çelişkilerin, ABD Kongresi'ndeki çıkar gruplarının ve bürokrasideki çok başlılığın etkisiyle, tutarlı bir yapıya sahip değildir. Raporda, gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğünü ön plana çıkaracak gelişme yatırımlarının ve ticareti serbestleştirmenin, ülkedeki tarım üreticilerini yurtdışından kaynaklanacak sert bir rekabete maruz bırakması gibi potansiyel gerilimlere de işaret edilmektedir³⁴⁹.

³⁴⁷ Görüşülen hanehalkları ortalama olarak, bir yılda 3 ABD Doları civarında katılımında bulunmayı onaylamıştır. Bu ortalama üzerinden hesaplanacak toplam miktarı, Kore Cumhuriyeti'nin RGY çerçevesinde planladığı, gelişmekte olan ülkelere yapılacak rüzgar vd. yenilenebilir kaynaklı enerji santrallerinin yapımı için öngörülen bütçenin oldukça üzerindedir. Bkz. Kim, Hyo-Jin vd. "Are South Korean People Willing to Pay for Official Development Assistance for Building Renewable Power Plants in Developing Countries?", *Energy Policy* 118, 2018,, s. 631.

³⁴⁸ 2015 yılı için ABD'nin yaptığı yardım ve GSMH (GNI) oranı, 0.17 olarak ölçülmüştür. OECD. "Development Cooperation Report 2016: The Sustainable Development Goals as Business Opportunities ", s. 277. <https://tinyurl.com/slwdy6p> (erişim tarihi: 26.04.2020)

³⁴⁹ USAID. "Evaluation of the Implementation of the Paris Declaration: United States Government Synthesis Report", s. ix. <http://www.oecd.org/derec/unitedstates/47681816.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020)

0.7'lik oranda yardımda bulunmayan bir diğer bağışçı ülke de, nominal olarak en çok bağışta bulunan dördüncü ülke olan Japonya olmaktadır³⁵⁰. ABD ve Japonya, Çalışma Grubundaki tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla gelişme hakkının yasal standartlara kavuşturulması yönündeki çabalara en uzak duran ülkeler oldukları gibi, RGY oranlarına uyma açısından da oldukça geride kalmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin RGY sözlerine bağlı kalarak, yani tek bir yıllık taahhüdü yerine getirip, milli gelirleri oranında yarımında bulunmalarının, gelişme sürecine olumlu katkılarda bulunacağı açıktır. Bu katkılar çok boyutludur. Bunlardan birincisi, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duyduğu finansman ve teknik desteğin en azından bir kısmı bu sayede karşılanmış olmaktadır. İkincisi, bu yardım resmi bir çerçevede gerçekleşeceği için, gelişmiş ülkeler bu pratiği istikrarlı biçimde bir süre sürdürdükten sonra RGY'lerin, bir hukuk kuralı statüsüne ulaşması kolaylaşacaktır; böyle bir durumda gelişmekte olan ülkeler açısından RGY, gelişme hakkının somut bir kazanımı haline gelebilir ve bu, gelişme hakkının içeriğinin somutlaştırılması açısından da bir adım olur. Son olarak unutulmamalıdır ki, RGY sözlerinin tutulması bir anlamda, gelişmiş kuzey ülkelerinin küresel güneye olan tarihsel borçlarının ödenmesinde ancak mütevazı bir adım olabilir.

Ancak ne var ki bazı gelişmiş ülkeler, bu mütevazı adımı atmak bir tarafa, gelişmekte olan ülkelerin kendi ekonomik modellerini belirlemelerine dönük müdahaleci tutumlarını sürdürmektedir.

³⁵⁰ Japonya'nın 2017 RGY miktarı 11.9 milyar dolar ölçülmüş olup, bu GNI miktarının 0.23'ünü oluşturmaktadır. <https://donortracker.org/country/japan> (erişim tarihi: 26.04.2020).

2.3. GELİŞME HAKKININ ÖNÜNDE ÖZEL BİR ENGEL: EKONOMİK YAPTIRIMLAR

Gelişmekte olan ülkeler açısından uluslararası baskılar yalnızca, uluslararası ekonomi kuruluşlarının mevcut yönetim yapısı ve politikalardan kaynaklanmamaktadır. Bu baskılar tarihin belirli anlarında doğrudan ya da dolaylı dış müdahaleler aracılığıyla daha doğrudan hissedilmekte ve ülkelerin gelişme süreçlerinde seçtikleri yolun kesilmesine, o zamana kadar edinilen kazanımların kaybedilmesine yol açabilmektedir.

Gelişme hakkının özgün katkılarından birisi de ülkelerin gelişme süreçlerini tamamlamak için, kendi kültürel, ekonomik, sosyal karakterlerine uygun ekonomi politikalarını belirlemeleri ve sosyal düzenlerini buna göre kurmalarının, diğer ülkeler tarafından saygı görmesinin önemini ortaya koymasıdır. Ancak gelişme hakkının bu yönü, belki de en az saygı gösterilen ve en çok ihlal edilen boyuttur. Aslında BM Şartı başta olmak üzere, modern uluslararası toplumun üzerinde olduğu temel ilkeler, ülkelerin kendi ekonomik ve sosyal gelişme politikalarını serbestçe belirlemeleri için yeterli güvenceler sunmaktadır. Bu konunun hem YUED Bildirisi hem de Gelişme Hakkı Bildirisi içerisinde önemli yer tutması da, bu güvencelere saygı gösterilmemesinin bir sonucu olmuştur. Bazı gelişmiş ülkelerin ve özellikle de ABD'nin, Soğuk Savaş dönemi sona erdikten sonra da devam eden dış müdahaleleri, gelişme modelini serbestçe belirleme ilkesinin uygulamaya geçmesinin önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Bu dış müdahaleler, doğrudan askeri işgalden, hukuk dışı yollardan yönetim değişiklikleri örgütlemek ya da bu girişimlere maddi ve mali destek sağlamaya, sabotaj faaliyetlerine destek vermeye, hedef ülkelere ekonomik yaptırımlar uygulamaya kadar çok çeşitli görünümde gerçekleştirilmiştir. Hatta gelişmekte olan ülkelerin pozisyonundan

geliştirilen anti-emperyalist yaklaşımların, bu müdahaleleri "hibrit savaş" olarak değerlendirdiği görülmektedir³⁵¹.

Uluslararası ilişkiler ve güvenlik çalışmaları disiplinlerinden ödünç alınan bu kavram, söz konusu müdahale araçlarının bir bütünün parçası olarak görülmesi ve bunların yeni bir kategori altında değerlendirilmesini ifade etmektedir. Örneğin Rusya Federasyonu'nun perspektifine yakın düşen bir çalışmada hibrit savaş kavramı, jeo-stratejik önemi olan devletlere karşı yürütülen ve "renkli devrimler veya gayri nizami harp yöntemleri" aracılığıyla rejim değişikliği amacını güden politikalar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Buna göre hibrit savaşları yürüten dış güçler, bu amaç için sözkonusu ülkelerdeki "tarihsel, dinsel, etnik, sosyo-ekonomik, coğrafi farklılıklardan faydalanarak", kimlik çatışmalarını kışkırtmayı amaçlamaktadır; böylece istenilen rejim değişikliğinin önü açılmış olacaktır³⁵². Diğer yandan, ABD politikasının düşünsel kaynaklarının izlenebileceği strateji ve düşünce kuruluşları da Rusya'nın, bölgesel silahlı çatışmaların yanı sıra, bir dizi enstrümanı kullanarak yürüttüğü hibrit savaştan bahsetmektedir. Bu enstrümanlar da, seçim sistemleri ve süreçleri de dahil olmak üzere Batı kamuoyunu hedef alan siber saldırılardan, NATO üyesi ülkelerin hava sahalarının ihlali ve geniş çaplı askeri tatbikatlara kadar çeşitlilik göstermektedir³⁵³. Bu bölümde gelişme modelini serbestçe belirleme ilkesinin yasal dayanakları ve anlamı açıklandıktan sonra, bu ilkenin onurlandırılmasının önündeki bu sıradışı dış müdahalecilik engelinin

³⁵¹ Prashad, Vijay. "Will There be a War Before the Election?", *Daily Hampshire Gazette*, 24.08.2020. <https://www.gazettenet.com/Columnist-Vijay-Prashad-35856788> (erişim tarihi: 17.10.2020).

³⁵² Korybko, Andrew. *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, Moscow: Peoples' Friendship University of Russia, 2015, s.31 ve s. 74.

³⁵³ Rusya Genel Kurmay Başkanı'nın bir makalesine dayanılarak Gerasimov Doktrini olarak adlandırılan bu konsept üzerine, ABD askeri-siyasi elitleri içerisindeki yaklaşımları değerlendiren bir yorum için bkz. NG, Nicole ve Rumer, Eugene. "The West Fear Russia's Hybrid Warfare. They're Missing the Bigger Picture.", *Carnegie Endowment for International Peace*, 03.07.2019. <https://tinyurl.com/yd5ptn5k> (erişim tarihi: 17.10.2020).

yasallığı tartışılacaktır. Bu dış müdahalelerin son zamanlarda daha çok ekonomik yaptırımlar biçimini alması göz önünde tutularak, bu konuya daha fazla ağırlık verilecektir.

2.3.1. Uluslararası Hukukta İçişlerine Müdahale Yasağı

Bir ülkenin iç işlerine müdahalenin uluslararası yargı kararlarına konu olmasına pek sık rastlanmamakla birlikte, bu konuda Adalet Divanı'nın *Nikaragua v. ABD (1986)* kararındaki görüşleri genel olarak referans alınmaktadır. Kısaca hatırlatmak gerekirse bu dava, siyasi tarihe İran-Kontra skandalı olarak da geçen ve ABD'de dönemin Reagan yönetiminde görevli bazı kişilerin, İran'a uygulanan uluslararası silah ambargosunu delerek, bu ülkeye gizlice yaptıkları silah satışlarından elde edilen gelirin, Nikaragua'daki hükûmete karşı oluşturulan silahlı güçlerin finansmanında kullanılmasının da arasında olduğu olayları konu almıştır.

Divan burada, içişlerine müdahale türleri arasında ikili bir ayrıma giderek, askeri araçların da kullanıldığı müdahale biçimlerini doğrudan, diğer müdahale biçimlerini de dolaylı olarak tanımlamış, Şart'ın kuvvet kullanma yasağına ilişkin hükümlerini de, *jus cogens* olarak kabul gördüğünün altını çizmiştir. Ayrıca Uluslararası Adalet Divanı'nın müdahale etmeme ilkesinin, devletlerin yerleşik pratiğinin bir parçası haline geldiğini ve Genel Kurul'un Devletlerarası Dostça İlişkiler Bildirisi gibi çeşitli kararlarında, egemen devletlerin eşitliği ilkesinin doğal

bir sonucu olarak görüldüğünü vurgulaması³⁵⁴, müdahale etmeme yasağının uluslararası teamül hukukun bir ilkesi olarak ifade edilmesini kolaylaştırmaktadır.

2.3.2. Tek Taraflı Ekonomik Yaptırımların Yasallığı

Birleşmiş Milletler'in kurucu Şart belgesi, uluslararası ilişkilerde yaptırımlar uygulanmasını ancak uluslararası barış ve güvenliğin korunması amacıyla kolektif olarak başvurulabilecek bir tedbir olarak tanımlamış ve bunu münhasıran Güvenlik Konseyi'nin yetkisine bırakmıştır. Şart'ın 39. maddesi bu konuda Güvenlik Konseyi'ni yetkilendirirken, 41. maddesinde de sözkonusu önlemlere ilişkin belirgin olmayan, genel ifadeler kullanılarak bu önlemlerin içeriği ve yürütülmesi, yine Güvenlik Konseyi'nin takdirine bırakılmıştır. Hangi eylemlerin barışa tehdit, barışın ihlali ya da saldırganlık oluşturacağına da Güvenlik Konseyi karar vermektedir³⁵⁵.

Burada tek taraflı ekonomik yaptırımların iki bakımdan yasal olmadığı söylenebilir. Birincisi ve daha açık olanı, yukarıda belirtilen Şart hükümlerinin ihlali anlamına gelmesidir. İkincisi ise, uluslararası hukukun temel ilkeleri arasında yer alan, bir devletin yasalarının ancak kendi yargı sınırları içerisinde geçerli olacağı ve yasaların sınıraşırı uygulanmasının mümkün olmadığını duyuran ilkenin ihlalidir. Bu tespitleri yaparken, BM Şartı'nın tek taraflı alınan ekonomik yaptırımları açıkça

³⁵⁴ *Nicaragua v. United States of America*, "Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua", *Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986*, para. 202.

³⁵⁵ Mohamad, Rahmat. "Unilateral Sanctions in International Law: A Quest for Legality", Marossi, Ali Z. ve Bassett, Marisa R. *Economic Sanctions Under International Law. Unilateralism, Multilateralism, Legitimacy, and Consequences*, Lahey: Asser Press, 2015, s.74.

yasaklamadığı, açık yasağı (2.4) madde hükmüne göre kuvvet kullanma ya da kuvvet kullanma tehdidine getirdiği de belirtilmelidir³⁵⁶.

Devletlerin başka devletlere ekonomik yaptırımlar uygulamasının nedenleri değişkenlik gösterebilmektedir. Günümüzde geçerli olan örnekler üzerinden düşünülecek olursa ekonomik ve finansal yaptırımlar, bazen Rusya'ya karşı ABD ve AB yaptırımlarında olduğu gibi jeo-politik nedenlere ya da, Kuzey Kore'ye ve İran'a karşı yaptırımlarda olduğu gibi, bir devletin silahlanmasına karşı uygulanabilmektedir. Dikkat edilecek olursa yukarıdaki örnekler, her ne kadar yasallıkları tartışmalı ve hedef ülkelerde yaşayan halkların yaşamlarını güçleştirici etkisi olsalar da, birden çok devletin ya da devletlerarası bölgesel kuruluşların başlattığı ya da bir aşamadan sonra katıldığı, ekonomi-politik araçlardır (Kuzey Kore'ye uygulanan yaptırımlarsa BM Güvenlik Konseyi kararlarına dayandığı için uluslararası hukuka uygun gözükmemektedir). Ancak bir ülkenin izlediği ekonomi politikaları ya da seçtiği gelişme modeline karşı uygulanan yaptırımlar - uluslararası toplumda belirgin ve katı kamplaşmaların olduğu Soğuk Savaş dönemi haricinde - genellikle tek taraflı yaptırımlar olmakta ve bu tek tarafı oluşturan devlet de, ABD olmaktadır.

Bu yaptırımlar arasında eskiliği, kesintisizliği, yıllar içerisinde ağırlaşması ve yaptırımları uygulayan devlet haricinde uluslararası toplumun tamamının karşı çıkmasıyla bilinen, ABD tarafından Küba'ya karşı uygulanan ekonomik ve finansal ambargodur. Ambargonunu geçmişi 1960'lı yılların başlangıcına dayanmaktadır. Kısaca özetlenecek olursa, 1959 Devrimi'nden sonra kurulan hükümet, Sovyetler Birliği'nden ithal ettiği petrolü, ABD'li bir şirkete ait olan bir tesiste rafine ettirmek

³⁵⁶ Balzano, Richard. "Capital Paralysis: The Scope and Impact of Washington-imposed Sanctions on Venezuela in the Context of International law". *LINKS International Journal of Socialist Renewal* (erişim tarihi: 20.03.2020).

istemiş, söz konusu şirketin bunu reddetmesi üzerine bu şirketi kamulaştırmış ve buna karşılık olarak ABD, ilk ekonomik yaptırımları uygulamaya koymuştur. İki ülke arasındaki diplomatik ilişki birkaç yıl içerisinde, Küba'nın başka iktisadi tesisleri kamulaştırması ve ABD'nin ilave yaptırımları ve nihayetinde ülkeyi işgal girişimiyle tamamen kopmuştur³⁵⁷. 1990'lı yılların başlangıcında Küba, başlıca ekonomik ortağı olan ülkelerin oluşturduğu COMECON'un dağılması sonucunda etkileri günlük yaşamda da ciddi biçimde hissedilen bir ekonomik kriz dönemine girmiş, buna karşın ABD'nin uyguladığı ekonomik ve finansal yaptırımlar 1996 yılı itibariyle daha da ağırlaşmıştır. 2010'lu yıllarda ülkelerin karşılıklı diplomatik temsilcilerini elçilik seviyesine çıkarmayı da içeren bir yumuşama dönemi yaşanmış olsa da, hem bu yumuşama uzun ömürlü olmamış hem de yaptırımlar büyük ölçüde yerinde kalmıştır.

Yaptırımların zaman içerisinde ağırlaşması, yalnızca hemen tüm sektörleri içermesiyle değil, aynı zamanda uygulama alanının da üçüncü ülkelerin egemenlik alanlarına etki edecek biçimde genişletilmesiyle olmuştur. Küba Cumhuriyeti'nin ve çeşitli gözlemcilerin bu yasakları yaptırım ya da ambargo terimleriyle değil de, abluka (bloqueo-blockade) terimiyle isimlendirmesi de, yaptırımların üçüncü tarafları da kapsamaması nedenine dayanmaktadır³⁵⁸. 1990'lı yılların ortalarında ABD'nin yürürlüğe koyduğu iki yasa bu anlamda dönüm noktası olmuş ve Küba ile ticaret yürüten üçüncü ülke ya da şirketlere ait gemilerin, bir Küba limanına uğramasının ardından 6 ay boyunca bir ABD limanına yanaştırılmaması gibi yasaklarla, Küba'nın diğer ülkelerle geliştirebileceği ticari anlaşmaları da büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Bu yasağın kaynağı olan Torricelli Yasası, yasanın öngördüğü yaptırımların kaldırılması için gereken koşullar arasında, ülkede çok partili

³⁵⁷ Gott, Richard. *Cuba: A New History*, New Haven: Yale University Press, 2004, s. 183-184.

³⁵⁸ Shneyer, Paul A. ve Barta, Virginia. "The Legality of the U.S. Economic Blockade of Cuba under International Law", *Case W. Res. J. Int'l L*, Vol.13, 1981., s. 452.

seçimlerin yapılması ve ülkenin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmesini saymıştır³⁵⁹. Bundan birkaç sene sonra çıkarılan Helms-Burton Yasası ile Torricelli Yasası'nda öngörülen ekonomik ve siyasi rejim değişikliği amacı yinelenmiş, Küba ile ticari ilişkiler yürüten diğer ülkelere karşı, ABD başkanının yaptırım kararı alabileceği kararlaştırılmıştır³⁶⁰.

Ekonomik ve finansal yaptırımları ambargo seviyesine çıkartan bu politikalar, BM Genel Kurulu'nun artık yıllık bir gelenek haline gelen "ABD tarafından Küba'ya uygulanan, ekonomik, ticari ve finansal ambargonunun sonlandırılması gerekliliği" konulu kararlarında, "... sınırötesi etkileriyle, diğer devletlerin egemenliği, bu devletlerdeki kuruluş ve kişilerin meşru çıkarları ve ticaret ve seyrüsefer özgürlüklerini..." etkilediği için eleştirilmektedir. Bu kararlarda bir uluslararası sözleşme ya da Şart'ın belirli bir maddesine doğrudan atıf yapılmamakla birlikte, uluslararası hukukun temel taşları haline gelmiş olan egemenlerin eşitliği, devletlerin içişlerine müdahale edilmemesi ve uluslararası ticaret ve seyrüsefer serbestliği ilkeleri yeniden hatırlatılmaktadır³⁶¹. Genel Kurul'da her yıl tekrarlanan bu kararın öncesindeki görüşmelerde ABD detaylı bir savunma yapmayıp, uyguladığı ambargoyu, her egemen ülkenin istediği ile ticaret yapmaya serbest oluşuna dayandırmakta ve kendi perspektifinden ülkedeki insan hakları sorunlarına ilişkin eleştirilerini sıralamaktadır. Örneğin, Küba'nın tıp doktorlarını ve diğer sağlık çalışanlarını yurtdışı hizmete göndermesinin, Evrensel Bildiri'nin 4. maddesinde yer

³⁵⁹ U.S. Congress. Cuban Democracy Act of 1992, <https://tinyurl.com/y9rhw92o> (erişim tarihi: 25.04.2020).

³⁶⁰ U.S. Congress. Cuban Liberty and Democratic Solidarity (Libertad) Act of 1996, P.L. 104-114, <https://tinyurl.com/y42wuel> (erişim tarihi: 25.04.2020).

³⁶¹ UN General Assembly. "Resolution 74/7. Necessity of Ending the Economic, Commercial and Financial Embargo Imposed by the United States of America against Cuba", 07.11.2019. <https://undocs.org/en/A/RES/74/7> (erişim tarihi: 23.03.2020).

alan kölelik yasağının ihlali olarak nitelendirmektedir³⁶². Ancak birçok ülkede, kamu sektöründe çalışan doktorlar için zorunlu hizmet uygulaması olması bir yana, Kübalı sağlık çalışanları yurtdışı hizmete gönüllü olarak gitmektedirler. Kübalı doktorlarla yapılan röportajlara dayanan bir araştırma, doktorların daha yüksek maaş almak ya da sağlık hizmetlerinden mahrum kalmış bölgelerde görev almak gibi farklı ekonomik ve sosyal motivasyonlarla bu hizmete gitmek için başvuruda bulduklarını ve ancak belirli bir süre bekledikten sonra kendilerine sıra geldiğini aktarmaktadır³⁶³. Bir devletin başka bir devlette geçerli olan insan hakları anlayışını benimsememesiyle, aynı devletin başka devletlerin uluslararası ticaretini engellemesi arasında yasal bir ilişki, hatta bir neden sonuç ilişkisinin dahi bulunmadığını tespit etmek gerekir. Dolayısıyla ABD'nin uyguladığı ambargo politikasını, uluslararası hukuk kural ve ilkeleri açısından dikkate değer biçimde savunmadığını söylemek mümkündür.

Genel Kurul bir uyuşmazlık çözüm mekanizması olmadığı için, bu kararlar doğrudan hukuki bir sonuç doğurmamaktadır. Bununla birlikte, bu kararların neredeyse oybirliği ile her yıl yeniden alınıyor oluşu, böylesi ambargoların yasal olmadığına ilişkin bir *opinio juris* oluşmasına katkıda bulunabilir³⁶⁴. Genel Kurul'un bu konuyu her yıl gündeme alması, en azından, ABD'yi devletlerarası bir platformda politikasının yasallığını savunmak durumunda bırakmaktadır. Ancak bu hususta ABD'nin ileri sürdüğü tezin, egemen bir devletin istediği ülke ile ticaret yapabileceği ile sınırlı olduğunu söylemek gerekir. Bu tez ABD'nin kendi yargı çevresindeki

³⁶² U.S. Mission to the United Nations. "Remarks at a UN General Assembly Meeting on the Cuba Embargo Resolution", 07.11.2019. <https://usun.usmission.gov/remarks-at-a-un-general-assembly-meeting-on-the-cuba-embargo-resolution/> (erişim tarihi: 25.04.2020).

³⁶³ Augustin, Ed. "Cuba Has Sent 2,000 Doctors and Nurses Overseas to Fight Covid-19". *The Nation*, 22.05.2020. <https://www.thenation.com/article/world/cuba-doctors-covid-19/> (erişim tarihi: 27.04.2020)

³⁶⁴ White, Nigel D. "Ending the US Embargo of Cuba: International Law in Dispute", *Journal of Latin American Studies*, 2018, s. 3.

şirketlerin Küba ile olan ticaretini yasaklamasını ya da özel izne tabi kılmasının bir gerekçesi olabilir; ancak ambargonun üçüncü tarafların ticaret serbestliğini budaması konusunda bir yasal dayanak bulmanın mümkün olmadığını da tespit etmek gerekir.

Son yıllarda kapsamı giderek genişleyen ekonomik yaptırımlara maruz kalan bir diğer Latin Amerika ülkesi Venezuela'nın durumu da, gelişme modelini özgürce belirleme ilkesi açısından incelenmelidir. Venezuela'ya uygulanan yaptırımların Küba ambargosu ile kıyaslandığında görünürdeki farklılık, bu yaptırımların yine ABD'nin öncülüğünde uygulanmasına rağmen, başka ülkelerden de siyasi destek görmesi hatta bazı ülkelerin, kendi yargı çevrelerinde bulunan Venezuela devletine ait kaynaklara el koyarak bu yaptırımlara katılmasıdır.

ABD Kongresi 2014 yılında, hükümeti protesto gösterilerine katılan muhalif grupların desteklenmesini ve gerekli durumlarda Venezuela devlet başkanına ekonomik yaptırımlar uygulanmasını öngören bir yasayı kabul etmiştir³⁶⁵. Bu yasaya bağlı olarak ilk yaptırımlar da, kısa bir süre sonra yürürlüğe konan bir Başkanlık Kararnamesi ile uygulamaya konmuştur. Bu Kararname'de Venezuela'daki durumun, ABD'nin ulusal çıkarları ve dış politikası açısından "alışılmadık ve sıradışı" bir tehdit oluşturduğu tespit edilmiş ve ulusal bir "acil durum" ilan edilmiştir³⁶⁶. ABD'nin uyguladığı yaptırımlar giderek ağırlaşmış ve belirli kişilerle sınırlı kalmayıp, genel yasaklamalara dönüşmeye başlamıştır. 2017 yılının ağustos ayında Venezuela'nın ABD'deki finans kuruluşlarından kredi almasının, yine bir Başkanlık kararnamesiyle yasaklanması, zaten 2013 yılından itibaren milli geliri kayda değer biçimde azalmış olan ülkenin ekonomisinde yeni bir şok etkisi yaratmıştır; ülkedeki yüksek

³⁶⁵ U.S. Congress. S.2142 - Venezuela Defense of Human Rights and Civil Society Act of 2014, Public Law No: 113-278, 18.12.2014. <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2142/text> (erişim tarihi: 25.04.2020).

³⁶⁶ The White House, Office of the Press Secretary. "Fact Sheet: Venezuela Executive Order", 09.03.2015. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/03/09/fact-sheet-venezuela-executive-order> (erişim tarihi: 25.04.2020).

enflasyonun hiper enflasyona dönüşmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir³⁶⁷. 2019 yılının başlangıcında, ülkedeki anayasal sistemde geçerliliği kalmamış olan Ulusal Meclisin³⁶⁸ dönem başkanının, kendisini devletin meşru geçici başkanı ilan etmesine ise, ABD tarafından yeni yaptırımlarla desteklenmiştir. 2019 yılında yürürlüğe giren yaptırımlar, ülkenin petrol sektörünün birinci alıcısı konumundaki ABD iç pazarına yaptığı satışları dramatik biçimde azaltmıştır³⁶⁹. Bu durum, geleneksel olarak en büyük gelir kalemi ve ülkede yürürlükteki sosyal politika programlarının temel mali kaynağı petrol ihracatı olan Venezuela'nın, içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi krizle başetmesini güçleştirmektedir.

2019 yılında ABD, AB ülkeleri ve bazı Latin Amerika ülkelerinin, Maduro hükümetinin meşruiyetini reddederek, ülkedeki başka bir politikacıyı geçici ve meşru başkan olarak tanıması, Küba ambargosundan farklı olarak, ekonomik yaptırımların çok uluslu hatta uluslararası hale gelmesini de beraberinde getirmiştir. Önce Bank of England, Venezuela'nın hesaplarında bulunan yaklaşık 1.2 milyar ABD Doları değerindeki altın kaynağını çekmek istemesine izin vermemiştir³⁷⁰. Venezuela'nın BM daimi temsilcisine göre Kurum, altınların kaynağının "para aklama" işleri olduğunu iddia etmiş ancak Güvelik Konseyi oturumunda söz alan temsilci, bu gerekçenin, sözkonusu kaynağın 30 yıldan uzun bir süredir Kurumun muhafazasında

³⁶⁷ Weisbrot, Mark ve Sachs, Jeffrey. "Punishing Civilians: U.S. Sanctions on Venezuela", *Challenge*, 2019, s.1-2.

³⁶⁸ 2016 yılındaki seçimin sonucunda muhalefet partilerinin basit çoğunluğu sağlamasından sonra Ulusal Meclis ile Hükümet arasında keskin bir uyuşmazlık ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Nicholas Maduro başkanlığındaki hükümet, anayasanın yenilenmesi amacıyla 2017 yılında kurucu meclis seçimi kararı almış olsa da, muhalefetin çoğunluğu bu seçimi boykot etmiştir. Bir seçim ile kurucu meclisin oluşması da, anayasal olarak Ulusal Meclis'i kadük bir duruma düşürmüştür. Buna karşın Ulusal Meclis toplantılarını sürdürmektedir.

³⁶⁹ Yazarlar 2018 yılında günlük ortalaması 586,000 varil olan petrol satışlarının, 2019 yılında birkaç hafta boyunca sıfıra düştüğünü, takip eden 2 hafta boyunca günlük satış ortalamasının sırasıyla 139,000 ve 71,000 varil olarak gerçekleştiğini belirtmektedir. Weisbrot ve Sachs, s. 9-10.

³⁷⁰ Telesur. "Bank of England Refuses to Return \$1.2 B Venezuelan Gold", 27.01.2019. <https://tinyurl.com/ybkvponz> (erişim tarihi: 26.04.2020).

olduğu için temelsiz olduğunu belirtmiştir³⁷¹. Ülkenin nisan ayında IMF'deki özel çekme haklarının belirli bir kısmını kullanmak istemesi ise, IMF yönetimi tarafından, üye ülkelerin Venezuela hükümetinin temsilcileri olarak farklı kişileri tanıdığı ve bir belirsizlik olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir³⁷².

Uluslararası hukukta devletlerin kendi başlarına, başka bir devlete karşı aldığı tedbirlerin yasal sayılabilmesi için, hedef olan devletin tedbir alan devlete karşı bir yükümlülüğünü yerine getirmemesi bir ön koşul olmaktadır. Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanan devlet sorumluluğu maddeleri, böyle bir yükümlülüğün yerine getirilmemesi anlamına gelen haksız fiillere karşı alınacak tedbirlerin, ancak belirli bir süre için, tedbir alan devletin, hedef olan devlete karşı yükümlülüklerini dondurması ile sınırlı olacağını ve bu tedbirlerin doğasının, sözkonusu yükümlülüklerin yeniden yerine getirilmesine olanak sağlayan karakterde olmasını öngörmektedir³⁷³. Bu tanım, karşı tedbirler olarak ekonomik yaptırımların cezalandırıcı nitelikte olmaması gerektiğini de ortaya koymaktadır³⁷⁴. ABD'nin Venezuela'ya uyguladığı ekonomik yaptırımlarsa, Venezuela'nın ABD'ye karşı olan bir yükümlülüğünü yerine getirmemesinden kaynaklanmamaktadır. Bu yaptırımların ortadan kaldırılması için Venezuela'ya sunulan şartlarda da, ABD'ye karşı yerine getirilmeyen yükümlülüklerden bahsedilmemektedir. Bunun yanı sıra bu yaptırımların, hedef olan Venezuela'nın ekonomisinin başlıca kaynağı olan petrol

³⁷¹ Telesur. "UK, US are Partners in Stealing Venezuela's Riches: Envoy to UN Moncada", 11.04.2019 <https://tinyurl.com/y7u92thq> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁷² France 24. "No Transactions with Venezuela while Leadership in Doubt", 11.04.2019. <https://tinyurl.com/ycneefu> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁷³ UNGA Resolution 56/83, International Law Commission. "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts", 12.12.2001, m.49. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (erişim tarihi: 25.04.2020).

³⁷⁴ Tzanakopoulos, Antonios. "Symposium on Unilateral Sanctions: State Responsibility for "Targeted Sanctions"", *AJIL Unbound*, 2019, s.2.

ihracatı gelirlerine yönelmesi de, yaptırımların cezalandırıcı bir karakter taşıdığına işaret etmektedir.

Görüldüğü üzere, ABD'nin Venezuela ve Küba'ya uyguladığı ekonomik yaptırımlar, yaptırımların yaratacağı zorlayıcı etkiyle hedef devletlerin uluslararası hukuka uygun davranmalarını sağlamak amacını taşımamakta, ABD'nin kendine özgü dış politika amaçlarının yerine getirilmesinde kullanılan araçlar olmaktadır.

2.3.3. Ekonomik Yaptırımların İnsan Haklarına Etkileri

Ekonomik yaptırımların uluslararası hukuk açısından yasallığı tartışmalı olsun ya da olmasın, uygulandıkları ülkede özellikle ekonomik ve sosyal haklar üzerinde bir basınç yarattığı genel olarak kabul edilmektedir.

Bu konuda BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin, Güvenlik Konseyi kararına dayanan yaptırımların çoğaldığı bir dönemde yayımladığı bir Genel Yorum, yaptırımların yasallığı tartışmasına girmemekte ve incelemesini, Güvenlik Konseyi kararına dayanan yaptırımlarla sınırlı tutmakla birlikte, yaptırımların insan hakları üzerinde gözden kaçırılabilen belirli etkileri vurgulaması açısından değer taşımaktadır. Komite, yaptırımların uygulandığı bağlama göre değişkenlik göstermekle birlikte hemen hepsinin, hedef ülkedeki gıda, ilaç ve temizlik malzemeleri dağıtım sistemlerini belirgin biçimde bozduğunu, gıda kalitesini ve içme temizliğini riske attığı, temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin işlenmesine ciddi engeller oluşturduğu ve çalışma hakkının zeminini sarstığı tespitinde

bulunmaktadır³⁷⁵. Komite, bu zararların engellenmesi için, yaptırımların yasal dayanağını oluşturan metinlerde insancıl nitelikli muafiyetlere yer verildiğini, ancak bunların içeriğinin birçok örnekte çok sınırlı olduğunu, örneğin ilköğretim hizmetlerine erişimi kapsamadığını belirtmektedir³⁷⁶. Komite'nin dikkat çektiği bir diğer konuya, uluslararası güvenlik ve barışın korunması endişesiyle uygulanan yaptırımların, insan haklarının maddi gereklerinin işletilmez kılamayacağı uyarısıdır. Buna göre, nasıl hedef devletlerden insan hakları yükümlülüklerini yerine getirmeleri beklenmekteyse, yaptırımları uygulayan devletler ve uluslararası toplum da aynı yükümlülük altındadır³⁷⁷. Ancak Komite'nin ekonomik, sosyal ve kültürel haklar için yaptığı bu uyarıyı "en azından hakların çekirdeğine dokunulmaması" ile sınırlayarak, biraz çekingen davrandığı söylenebilir.

Yukarıda aktarılan Komite yorumunda öne çıkan unsurlardan muafiyetler konusu, ABD'nin Küba ambargosunu uygulaması konusunda gündeme gelmiş, Küba ile insancıl alanlarda ticaretin serbestleşmesi yönündeki kampanyaların da etkisiyle, 2000 yılında ABD Kongresi'nden geçirilen bir yasayla, gıda ve ilaç ticaretinde genel ekonomik yaptırımlardan muaf tutulmuştur. Ancak bu yasanın etkisi, sözkonusu ticaret için Küba'nın ABD'li herhangi bir kamu ya da özel sektör kuruluşundan kredi kullanmasını yasaklandığı için sınırlı düzeyde kalmıştır. Yine de belirtmek gerekir ki, yasanın yürürlüğe girmesinden 5 yıl kadar geçtikten sonra, Küba'nın ABD gıda sektöründen yaptığı ithalat yarım milyar dolar seviyesine ulaşabilmiştir³⁷⁸. Dünya finans sektöründe belirleyici bir ağırlığı olan ABD menşeli finansman kaynaklarından yoksunluğa rağmen bu ticaretin yapılabilmesinde, Küba'nın 2000'li

³⁷⁵ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:8 The Relationship between Economic Sanctions and Respect for Economic, Social and Cultural Rights" and (1997)", E/C.12/1997/8, para.3.

³⁷⁶ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:8(1997)", para.5.

³⁷⁷ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:8(1997)", para.7

³⁷⁸ LeoGrande, William M. "A Policy Long Past its Expiration Date: US Economic Sanctions Against Cuba", *Social Research: An International Quarterly*. Cilt; 82, No:4, Kış 2015, s. 949.

yıllardan itibaren Venezuela ve Çin başta olmak üzere yeni ticaret ortakları ve dolayısıyla finansman kaynakları bulması etkili olmuştur.

ABD'nin gıda ve ilaç ticaretine koşullu serbestlik getirmesi ve Küba'nın yine belirli sınırlar içerisinde bundan yararlanabilmesi, ekonomik yaptırımların insancıl muafiyetlerle sınırlanması konusunda öğretici sonuçlar vermektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Küba'nın büyük ekonomik zorluklar yaşadığı 1990'lı yıllarda, ambargonun insan hakları etkileri de daha bariz olmuştur. Bu dönemde, ESK Haklar Komitesi'nin dikkat çektiği insan hakları risklerini de doğrulayacak biçimde, ülkenin gelişkin sosyal hizmetlerinde aksamalar yaşanmıştır. Örneğin, ülkede 14 yaşına kadar her çocuğa devlet tarafından günlük ücretsiz süt sağlanması uygulaması, yaş haddi küçültülerek sınırlandırılmış³⁷⁹, kadınlar için dönemsel olarak uygulanan meme kanseri tetkikleri kapsamındaki mamografi uygulaması ise, bir süre boyunca yapılamamıştır³⁸⁰. Dolayısıyla hedef ülkenin yaptırımlarla başatmesinin, içerisinde bulunduğu ekonomik koşullar ve erişebildiği ticari alternatiflere bağlı olduğu söylenebilir.

Bir diğer konu, özellikle hedef ülkenin genel finansman ve ticaret kapasitesini azaltan yaptırımlar uygulandığında, bu yaptırımlara insancıl muafiyetler getirmenin etkisizliğidir. Kısaca ifade etmek gerekirse, eğer bir ülkenin gıda ve ilaç ithalatını karşılaması için, yaptırımlar nedeniyle, gereken ihracatı yapamadığı, finansman kaynaklarına erişemediği ya da bu olanaklardan çok sınırlı düzeylerde yararlanabildiği durumlarda, muafiyetler de anlamsızlaşmaktadır. Küba ambargosu hakkında 2017 yılında gerçekleşen Genel Kurul oylaması öncesinde konuşan Küba

³⁷⁹ Pelayo, Aida. "School Teacher and Revolutionary", Maloof, Judy. *Voices of Resistance: Testimonies of Cuban and Chilean Women*, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1999, s.61.

³⁸⁰ Williams, Robin C. "Cuba Copes with a Crippled Health Care System", Brenner, Philip; Jiménez, Marguerite Rose; Kirk, John M.; LeoGrande, William M. *A Contemporary Cuban Reader*, Maryland: Rowman & Littlefield, 2008, s.283.

Dışişleri Bakanı, ambargonun 2016-2017 yılları arasında ülkesinin ekonomisinde yarattığı kaybın 4 milyar doların üzerinde olduğunu tahmin ettiklerini belirtmiştir³⁸¹. Daha somut tahminler, ülke ekonomisinin belirli sektörleri özelinde yapılabilmektedir. Örneğin bir IMF çalışması, ambargonun olmadığı koşullarda ülkeye gelecek ABD'li turist sayısının yıllık 3 milyonu bulabileceği tahmininde bulunmaktadır³⁸². 2018 yılında ülkeyi ziyaret eden ABD yurttaşlarının sayısı ise bu tahminin beşte biri oranında kalmıştır³⁸³. Bu durum 2000'li yılların başlangıcından itibaren, yıllık milyon tonlarla ifade edilen şeker üretiminin azaltılıp, alternatif olarak turizme yönelen ülke açısından özellikle zorlayıcı bir meseledir.

Ekonomisindeki en büyük gelir ve döviz kalemi petrol ihracatı olan Venezuela'ya bu alanda uygulanan yaptırımlar da, ekonomik yaptırımların bir defa tüm ekonomiyi hedefledikten sonra, gıda ve ilaç ithalatı gibi insancıl açıdan öncelikli alanlara doğrudan yaptırım uygulanmaması ya da bu konuda muafiyet getirilmesinin anlamsızlığını ortaya koymaktadır. Ülkenin petrol ihracatına bağlı döviz girdilerindeki dramatik düşüş, temiz su ve hijyen koşullarında halk sağlığı sorunları yaratırken, yine genel ekonomik gerilemeye bağlı olarak ortaya çıkan elektrik enerjisi kesintileri de, hastaneleri ve sağlık sistemini olumsuz yönde etkilemiştir. Ülkedeki üç üniversite tarafından yürütülen bir sağlık anketinin verilerine göre, Venezuela'da 2018 yılında bir önceki yıla göre ölüm oranı %31 artmıştır. Aynı yıl için ülkenin gıda ithalatının toplam karşılığının da, 2.46 milyar ABD doları olduğu

³⁸¹ UN Press. "As General Assembly Adopts Annual Resolution Urging End to United States Embargo on Cuba, Delegates Voice Concern About Possible Reversal of Previous Policy". <https://www.un.org/press/en/2017/ga11967.doc.htm> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁸² LeoGrande, s. 954.

³⁸³ Bu sayı 631,907 olarak hesaplanmıştır ancak ABD'de yaşayan Kübalıların ziyaretleri, ABD vatandaşlarına ambargo kapsamında uygulanan kısıtlamalardan etkilenmedikleri için bu rakama dahil değildir.

ONE, Oficina Nacional de Estadística y Enformación. "Turismo Internacional: Indicadores Seleccionados, Enero-Diciembre 2018".

<http://www.onei.gob.cu/sites/default/files/publicaciondic18.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).

tahmini yapılmaktadır ki, bu kriz öncesi 2013 yılındaki 11.2 milyar ABD doları seviyesinden oldukça aşağıdadır³⁸⁴.

Uluslararası toplum tarafından uygulanmayan ve hedef devleti uluslararası hukuka uygun davranmaya zorlama amacı yerine, belirli bir ekonomik sistemi dayatma ya da bir başka devlet üzerinde egemenlik kurma amacını güden yaptırımları, insan hakları üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra, halkların ve bireylerin gelişme hakkını ihlali olarak da yorumlamak gerekir. Bu ihlalin iki boyutlu olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi, gelişme hakkı ile tüm insan haklarının geçerli olduğu bir gelişme süreci tarif edildiği için, ekonomik ve sosyal hakların kullanılmasına dönük müdahaleler dolaylı olarak gelişme hakkının da engellenmesi anlamına gelmektedir. İkinci boyut, bu türden yaptırımların doğrudan ve açıkça, halkların kendi gelişme modellerini belirlemesi ve bu doğrultuda ekonomi, sosyal ve bölgesel ya da uluslararası politikalar belirlemesini hedef almasıdır. Kapitalizmin geleceğinin dünyanın her köşesinde tartışmalı olduğu bir dönemde, alternatif arayışlar içerisindeki ülkelerin cezalandırılması, *ancient regime* direncini hatırlatmaktadır. Sıradaki bölümde incelenecek olan, iklim adaleti ve gelişme süreci arasındaki ilişki, alternatif gelişme modellerinin cezalandırılmak bir tarafa teşvik edilmesinin gerekliliğini hatırlatan, çağımızın belki de en can alıcı meselesidir.

³⁸⁴ Weisbrot ve Sachs, s.4.

2.4. GELİŞME VE İKLİM ADALETİ İLİŞKİSİ

İklim değışikliğinin çok boyutluluğu, birçok konunun birlikte ele alınmasını gerektirmesi, bu fenomenin herhangi bir disiplindeki araştırmada değeriendirilmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte, gelişme, uluslararası hukuk ve insan hakları alanlarına değinen bir araştırmanın, iklim değışikliği ile ilişkilendiği noktaları belirlemesi ve bunlar üzerinde düşünülmesini sağlaması, kaçınılmaz bir görev olmaktadır. Bu ilişkiyi ele almadan önce, iklim değışikliği literatürünün özgün kavramlarının tanımları kısaca hatırlanabilir.

İklim Değişikliği için Bazı Teknik Terimler:

Küresel Isınma: Küresel yüzeysel sıcaklık ortalamalarının, sanayileşme öncesi dönemden günümüze kadar ölçülen aşamalı artışı ifade etmektedir³⁸⁵.

Sera Gazı Etkisi: Dünyadan yansıyan güneş ışıklarının atmosfere çarpıp yeniden yeryüzüne dönmesini sağlayan atmosfer gazlarının yarattığı etkidir³⁸⁶.

Fosil Yakıtlar: Fosil yakıtların kullanımı, atmosferde sera gazlarının çoğalmasına yol açan en önemli neden olarak görülmektedir. Enerji üretimi için kullanılan bu yakıtlar arasında da, kömür, petrol ve doğalgaz gelmektedir³⁸⁷.

1,5 ve 2 santigrat derece Limitleri: Paris Anlaşması, küresel sıcaklık ortalamasındaki artışın, sanayileşme öncesi döneme göre 2 Santigrat Derece'nin

³⁸⁵ Adhikari, Anu; Shah, Racchya; Baral, Sony; Khanal, Rajendra. *Terminologies Used in Climate Change*, Katmandu: IUCN, 2011, s. 47.

³⁸⁶ Adhikari vd., s. 48.

³⁸⁷ Adhikari vd., s. 44.

altında tutulmasını ve bu artışı, 1,5 santigrat dereceye kadar düşürülmeye çalışılmasını, devletlerin uluslararası ortak sorumluluğu olarak belirlemiştir.

Sanayileşme Öncesi Dönem: Gezegenin yakın geçmişinde yaşanan sıcaklık artışı insan etkisinden kaynaklandığı için, artışın ölçümünde başlangıç noktası olarak anılan dönemi işaret eder. Bazı kaynaklar, Sanayi Devrimi için genel kabul gören 1750 tarihini verseler de, değerlerin düzenli bir biçimde ölçümü 19. yüzyıl ortalarında başlamıştır.

IPCC / Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli: Dünya Meteoroloji Örgütü ve BM Çevre Programı tarafından 1988 yılında kurulmuştur. BM ve Meteoroloji Örgütü üyesi olan 195 üye hükümet bulunmaktadır. Panelin görevi, hükümetlere iklim politikalarını geliştirmelerine yardımcı olacak bilimsel bilgileri sunmaktır. Bu doğrultuda, Panele üye olan bilim insanları, gönüllü olarak rapor dönemleri içerisinde dünyada yapılan araştırmaları derleyip özetlemektedirler. Panelin raporları da bir araya getirilen bu bulgulardan oluşmaktadır³⁸⁸.

2.4.1. Bilimsel Uzlaşma ve Şüpheli Yaklaşımlar

İklim değişikliğinin doğa bilimleri alanını aşarak sosyal bilimlerin alanına girmesinin başlıca nedeni, bu süreci insan aktivitelerinin şekillendirdiği yönünde, genel kabul gördüğü söylenebilecek olan kanıdır. İnsanlar uzunca bir zamandır yoğun bir biçimde ağaç kesmekte ve fosil yakıt tüketmektedir; bu ve benzeri aktiviteler insanın, bir jeolojik fail haline geldiğine işaret etmektedir. İklim değişikliği üzerine doğa bilimleri alanından görüşleri bu örneklerle derleyen bir yazar, antroposen olarak adlandırılan bu yeni dönemin bir göstergesinin de, nesli

³⁸⁸ IPCC internet sitesi. "About", <https://www.ipcc.ch/about/> (erişim tarihi: 26.04.2020).

tükenmekte olan türlerin yoğunluğunun, 65 milyon yıl önce dinozorların yeryüzünden silindiği dönemdeki tahmini oranlara yakınlığında bulunmaktadır³⁸⁹.

İklim değişikliğini gelişme süreciyle ilişkisi de, ilkinin tanımının doğa bilimleri alanını aşır, sosyal ya da beşeri bilimlerle doğrudan ilgili bir biçimde kurgulanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Buna göre, gezegenin sıcaklık değerlerinde sanayi devrimi öncesine ya da en azından, bu değerlerin düzenli biçimde ölçülmeye başlandığı 19. yüzyıl ortalarından öncesine göre arttığı açıktır ve bu artış da insanların ekonomik aktivitelerinin, yukarıdaki alıntıda belirtildiği üzere ormansızlaşma ve fosil yakıt kullanımının artması gibi, doğrudan etkisi bulunmaktadır. Ne var ki, konu üzerindeki geniş uzlaşmaya ve bunun IPCC gibi uluslararası seviyede kurumsal bir çerçeveye oturmasına rağmen, uluslararası sözleşmelere taraf olan ya da olmayan devletlerin yönetim kademelerinde, uygulamaya dönük adımların atılmasında çekinceli hatta yer yer şüpheli yaklaşımlar gözlemlenmektedir. Bu aslında, iklim değişikliği realitesine uygun politikalar geliştirmenin enerji, sanayi üretimi, tarım, ulaşım, turizm, kent planlaması gibi bir hükümetin ilgilenmesi gereken hemen her konuda köklü değişimler yapılmasını gerektirmesiyle ilgilidir³⁹⁰. Yoksa iklim bilimciler arasında iklim değişikliğinin bir olgu olduğu ve sera gazlarının, bir başka deyişle insan etkisinin bu değişiklikte bir faktör olduğu konusunda çok geniş bir uzlaşma bulunmaktadır³⁹¹. İklim değişikliği açısından kesin olmayan ve çeşitli görüşlerin tartışıldığı başlıklar, bu sürecin nihai

³⁸⁹ Chakrabarty, Dipesh. "Tarihin İklimi: Dört Tez", *Cogito*, sayı: 93, 2019, s.176-177.

³⁹⁰ Bodansky, Daniel; Brunnee, Jutta; Rajamani, Lavanya. *International Climate Change Law*, Oxford: Oxford University Press, 2017, s. 3.

³⁹¹ Belirli bir zaman aralığında yayımlanan ve sayıları binlerle ifade edilen hakemli makalelerin taranması metoduna dayanan çeşitli araştırmalar, iklim bilimcilerin %90'ından fazlasının iklim değişikliğinde antroposenik etkinin bir olgu olduğu konusunda görüş birliğinde olduğunu göstermektedir. Bunlardan ikisi için bkz. Verheggen, Bart vd. "Scientists' Views about Attribution of Global Warming", *Environ. Sci. Technol.* 2014 ve Cook, John vd. "Quantifying the Consensus on Anthropogenic Global Warming in the Scientific Literature", *Environmental Research Letters*, 2013.

sonuçlarının ne olacağı, nelere yol açacağı ve iklim değişikliği ile mücadelede atılması gereken bir sonraki adımın ne olması gerektiği gibi konular olmaktadır³⁹².

Elbette ki bir devlet bir uluslararası sözleşmeye taraf olduktan sonra, politikacılar ve diğer karar alıcıların bu sözleşmenin içeriğine dönük şüpheli bir yaklaşımı olup olmadığı, bu devletin sözleşmelerden kaynaklanan uluslararası yükümlülük ya da taahhütlerini geçersiz kılmaz. Bu ancak, uygulamaya dönük sorunların anlaşılması açısından dikkate alınması gereken bir veri olabilir.

2.4.2. Uluslararası Zirvelerin Sonuçları

2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması kamuoyunda, ülkelerin iklim değişikliği ile mücadeleyi ciddiye almasının bir ifadesi olarak belirli bir heyecan yaratmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki Paris Anlaşması, iklim değişikliğinin uluslararası platformda bir sorun olarak kabul edilip BM Çerçeve Sözleşmesinin imzalandığı Rio 1992 Zirvesinden yirmi yılı aşkın bir süre geçtikten sonra bile karbon emisyonlarının artmaya devam ettiği bir dönemde hazırlanmıştır³⁹³. Ayrıca Anlaşma, Viyana Konvansiyonu'ndaki uluslararası sözleşme ve anlaşmalar tarifine teknik olarak uymakla birlikte, içerdiği düzenlemelerin normatif karakterinin zayıflığı ile dikkat çekmekte, bir anlaşmanın uygulanmasına ilişkin düzenlemelerden beklenen haklar ve yükümlülükler yerine, bir bağlam ve anlatı sunmakla yetinmektedir³⁹⁴. Bir eleştiriye göre de, gelişmiş ülkeler için uyulması zorunlu kurallar getiren Kyoto Protokolü (1997) modelinin terk edilip, özellikle ABD'nin Kyoto sonrası endişelerini

³⁹² Runciman, David. "How Climate Scepticism Turned into Something More Dangerous", *The Guardian*, 07.07.2017. <https://www.theguardian.com/environment/2017/jul/07/climate-change-denial-scepticism-cynicism-politics> (erişim tarihi: 24.03.2020).

³⁹³ Malm, Andreas. *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*, Londra: Verso Books, 2016, s. 3.

³⁹⁴ Rajamani, Lavanya. "The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft and Non-Obligations", *Journal of Environmental Law*, 2016, 28, s. 337.

karşılama çabasının sonucu olarak ortaya çıkan ve ülkelerin gönüllülük esasına dayalı sözleriyle yetinen Kopenhag Mutabakatı (2009) modelinin izlenmesinin ifadesi olmuştur³⁹⁵. Dolayısıyla kamuoyunda ilgi uyandıran uluslararası zirvelerde alınan önemli kararların uygulama için bir garanti oluşturmadığı da akılda tutulmalıdır.

Benzer biçimde, Paris Anlaşması'ndan yalnızca birkaç yıl sonra da, iklim değişikliğinin önlenmesinde pek de yol alınmadığı görülmektedir. Hükümetler tarafından görevlendirilen bilim insanlarından oluşan IPCC'nin son raporu³⁹⁶, Paris Anlaşması ile karşılaştırılan, küresel sıcaklık değerindeki artışın, sanayileşme öncesi döneme göre kesin olarak +2 santigrat derecenin altında tutulması, mümkünse de +1,5 derecenin altında kalması hedefinin hem yetersiz kalacağını, hem de devletlerin 2018 yılı itibariyle sunmuş oldukları karbon salınımı azaltma miktarlarının, bu seviyede kalması durumunda, 2100'e kadar +3 santigrat dereceye varan bir ısınmanın gerçekleşeceğini duyurmuştur³⁹⁷. IPCC, küresel ısınmanın 1,5 santigrat derecede kalmasının dahi, seller ve kuraklıklara yol açacağı ve özellikle, okyanuslarda tür çeşitliliği için yaşamsal öneme sahip mercan kesiflerinin yok olması gibi somut sonuçları olacağına dikkat çekmektedir. Bir başka deyişle, 2015 yılında Paris'te varılan uzlaşmayla belirlenen hedefin yetersiz kaldığı son yıllarda elde edilen bulgularla anlaşılmalı ve daha kötüsü, yetersizliği anlaşılan bu hedefe ulaşılmasından da oldukça uzak olduğu ortaya çıkmıştır. Buna karşın, 2018 yılının Aralık ayında Katowice'de düzenlenen BM İklim Zirvesi "COP 24"de onaylanan ve Paris

³⁹⁵ Falk, Richard. "Voluntary International Law and the Paris Agreement", 16.01.2016 <https://richardfalk.wordpress.com/2016/01/16/voluntary-international-law-and-the-paris-agreement/> (erişim tarihi: 28.03.2020).

³⁹⁶ İçerdiği teknik bilgilerle oldukça ayrıntılı olan bu raporun, politika üreticileri için hazırlanmış özeti için bkz. IPCC. "Summary for Policymakers", Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report, 2018. <https://tinyurl.com/ybaxaagv> (erişim tarihi: 26.04.2020).

³⁹⁷ Leahy, Stephen. "Climate Change Impacts Worse than Expected, Global Report Warns", 07.10.2018, *National Geographic*. <https://tinyurl.com/y97cm5aq> (erişim tarihi: 26.04.2020).

Anlaşmasını devletlerin uygulamaya geçirmesine yönelik kuralları bir araya getiren "Rulebook" belgesi, IPCC Raporunun içerdiği dramatik bulguları yeterince dikkate almamıştır. Örneğin IPCC Raporunun sonuçlarına, Zirvenin sonuç belgesinde yer verilmemiş, yalnızca Raporun zamanında tamamlanmasından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir³⁹⁸.

Uluslararası zirvelerde, protokoller ve sözleşmeler gibi uluslararası antlaşmalar hukuku kapsamına giren belgeler ya da bu niteliği taşımayan sonuç bildireleri gibi siyasa metinlerinin kararlaştırılmasında, ülkelerin farklılaşan tercihleri rol oynamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliği konusunda, YUED ya da Gelişme Hakkı Bildirilerinin aksine, düşünce ve davranış birliğine varmaları zor olmuştur. İklim değişikliğinden en çok etkilenen gruplar arasında yer alan Küçük Ada Devletleri grubu, istikrarlı biçimde yasal bağlayıcılığı bulunan sözleşmeler yönünde görüş belirtirken, Çin, Brezilya ve Hindistan, ekonomik gelişme konusundaki endişelerini ileri sürerek, bağlayıcılık içeren belgelerden uzak durmaya çalışmıştır³⁹⁹. Bu ülkelerin ortak noktası, kalabalık nüfuslarının ihtiyaçlarını karşılamaları için, yüksek büyüme hızına dayanması gereken ekonomik modelleri yürütmekte olmalarıdır ve her ne kadar, Anlaşmanın hazırlık sürecindeki toplantılardan 2011 Durban zirvesinde bağlayıcı kurallar konusundaki itirazlarını geri çekmiş olsalar da, bu çekingen tavırları, iklim değişikliği ve gelişme süreci arasındaki gerilimi yansıtmıştır.

Devletlerin ortak ancak farklılaşan sorumlulukları ilkesi ise, bir bakıma tam da bu gerilimin çözülmesi için üretilmiştir.

³⁹⁸ IPCC Raporunun sonuç belgesine eklenmesinin ABD, Rusya, Suudi Arabistan ve Kuveyt tarafından bloke edildiği haberleştirilmiştir. Batchelor, Tom. "Environmental Groups Criticise 'morally unacceptable' Climate Deal Reached After Major Poland Summit", *The Independent* 15.12.2018. <https://tinyurl.com/u6byxwe> (erişim tarihi: 24.12.2020)

³⁹⁹ Rajamani, s. 339.

2.4.3. Devletlerin Ortak Ancak Farklılaşan Sorumlulukları

Küresel sıcaklık seviyelerindeki artış nedeniyle oluşan iklim değişikliğinin durdurulması ve hem günümüzün hem de geleceğin kuşakları için iklim adaletinin sağlanmasında, devletlerin ortak ancak farklılaşmış sorumlulukları olduğu kabul edilmektedir. Bu sorumluluğun uluslararası hukuktaki somut dayanağı BM İklim Değişikliği için Çerçeve Sözleşme'nin (1992) başlangıç bölümünde yer almaktadır. Burada sözleşme taraflarının, iklim değişikliğinin insanlığın ortak meselesi olduğunu kabul ettiği ve karbon emisyonu değerlerinin gelişmiş ülkelerde, hem tarihsel hem de çağcıl zamanlar açısından oransal olarak daha yüksek olduğunu kayıt altına aldıkları görülmektedir. Sorunun ortak olduğunun tespiti, sorumlulukların ortaklığının, sorunun oluşmasında gelişmiş ülkelerin daha çok payının bulunduğu tespiti ise sorumlulukların devletler arasında farklı düzeylerde olacağını kabul edilmesini beraberinde getirmiştir.

Bu aslında devletler arasında bulunmuş bir orta noktadır. İklim değişikliği tartışmasının başlangıcında gelişmekte olan ülkeler, bu sorunun gelişmiş ülkelerin politikaları nedeniyle oluştuğunu ve sorumluluğun da münhasıran onlara ait olduklarını savunurlarken, zaman içerisinde özellikle belirli bir ekonomik güce ulaşmış, yükselen güçler olarak anılmaya başlayan ülkeler de bu konuda rol üstlenmeye başlamışlardır⁴⁰⁰. Örneğin en hızlı büyüyen ekonomi olan Çin, 2018 yılında yenilenebilir enerji kaynaklarına en çok yapan ülke konumuna gelirken, bazı gelişmekte olan ülkelerin de bu sektörde kayda değer miktarlarda yatırım yaptıkları gözlemlenmektedir⁴⁰¹. Çin'in yenilenebilir enerji yatırımlarını arttırması, nominal

⁴⁰⁰ Giddens, Anthony. *The Politics of Climate Change*, Cambridge: Polity Press, 2014, s. 9.

⁴⁰¹ Statista. "Investment in Clean Energy Globally in 2018, by Select Country". Statista, kaynak olarak Bloomberg verilerine dayanmaktadır. <https://www.statista.com/statistics/799098/global-clean-energy-investment-by-country/> (erişim tarihi: 27.03.2020).

olarak en çok karbon salınımı yapan ülke olması göz önüne alınırsa, uzun vadede küresel karbon salınımlarını azaltılmasına katkı sağlayabilecektir. Ancak bu katkının anlamlı olması, nüfus başına en çok karbon salınımı yapan ülke olan ABD başta olmak üzere, diğer gelişmiş ülkelerin mümkün olduğunca hızlı biçimde karbon salınım oranlarını azaltmasına bağlıdır.

Karbon salınım oranlarının azaltılması, büyük ölçüde devletlerin takdir yetkisi alanında kalmaktadır. Devletlerin ortak ancak farklılaşmış sorumlulukları, uluslararası hukukun eşit egemen devletlere tanıdığı hareket serbestliğiyle birleşince, iklim değişikliği için uluslararası kuralların uygulanmasında devletlerin takdir yetkisinin genişliğini beraberinde getirmiştir. Her devletin iklim değişikliğiyle küresel mücadeleye katkıda bulunmak için kendi önceliklerine göre belirleyeceği ulusal planlar hazırlaması ve bunları uygulamaya koyması, devletlere tanınan takdir yetkisinin genişliğini göstermektedir. Bununla birlikte, "Nationally Determined Contribution" olarak adlandırılan ve Türkçe'ye Ulusal Katkı olarak çevrilen⁴⁰² bu planların uygulamasına ilişkin raporların hazırlanması ve bu raporların uluslararası kamuoyu ile paylaşılması, sert bir yükümlülük olmamakla beraber, bu geniş takdir yetkisini dengelemek için tasarlanmış bir yöntemdir. Ulusal katkıların düzenlendiği Anlaşma'nın 4. maddesinin yasal niteliği tartışmalıdır. Ulusal katkıların hazırlanması, duyurulması ve sürdürülmesi böyle belgelerde yasal bağlayıcılığı olan yükümlülükler için kullanılan ve taahhüte işaret eden "shall" ifadesiyle yazılmış, taraf devletler için bu Ulusal Katkı planlarının hazırlanması bir yükümlülük olarak ifade edilmiştir. Ancak bu yükümlülük, birçok devletin taraf olmadığı Kyoto

⁴⁰² Bu kavramın Türkçe çevirisi için farklı tercihlere rastlanmaktadır. Burada, sadeliği açısından Ulusal Katkı ifadesi tercih edilmektedir. Türkiye 2020 yılı itibarıyla Paris Anlaşması'nı onaylamamıştır ve Paris süreci öncesi devletlerden alınan "Intended Nationally Determined Contribution" belgesini sunmakla yetinen ülkeler arasındadır. Bu belge ise, Kesin Katkılar için Ulusal Niyet Beyanı başlığıyla anılmaktadır.

Protokolündeki gibi sonuçlara ulaşılmasını değil, Ulusal Katkı belgelerinin uygulamaya konulmasını ifade etmektedir⁴⁰³.

2.4.4. Devletlerin Sorumluluklarına İlişkin Yargı Yorumları

Uluslararası hukukta niteliği ya da geçerliliği tartışmalı yükümlülükler için, uluslararası yargı organlarının kararları aydınlatıcı olabilmektedir. Ne var ki, iklim değişikliği bir konu ya da olgu olarak çeşitli kararlarda yer alsa da, Çerçeve Sözleşme ve buna bağlı protokollere uluslararası yargı organlarının bir hukuk kaynağı olarak nadiren başvurduğu görülmektedir. Uluslararası alanda istisna, iklim değişikliği ile mücadele konusundaki kuralların doğrudan yorumlandığı bazı AB Avrupa Adalet Divanı kararlarıdır. Bunların bazıları Kyoto Protokolü uyarınca hazırlanan AB Emisyon İşlem Sistemi (Emissions Trading System/ETS) Yönergesinin iptalinin istendiği davalardır⁴⁰⁴.

Bununla birlikte çeşitli ulusal yargı çevrelerinde mahkemeler, iklim adaletini gözeten yorumlara da başvurabilmekte ve son yıllarda, ağırlığı ABD ve Avustralya olmak üzere, böyle yorumlara rastlanabilmektedir⁴⁰⁵. Devletlerin kendi ülkeleri ve uluslararası kamuoyu nezdinde buldukları makro ölçekteki taahhütlerin bir dava dosyasında değerlendirilmesinin güç olduğu ortadadır. Söz konusu davalarda ele alınan hukuki sorunlar da, iklim adaletinin geniş alanı içerisinde ve özellikle karbon emisyon seviyelerinin yükselmesine neden olan ekonomik faaliyetlere ilişkindir.

⁴⁰³ Yazar bu ayrımın, Paris Anlaşmasının hazırlanması sürecinde, Kyoto'daki sert yükümlülüklerin alıcı bulmaması durumunun tekrarlanmaması için AB tarafından formüle edildiğini belirtmektedir. Bodansky, Daniel. "The Legal Character of the Paris Agreement". *RECIEL* 25 (2) 2016, s. 5.

⁴⁰⁴ UN Environment. "The Status of Climate Change Litigation: A Global Review", Nairobi: UN Environment, 2017, s. 36.

⁴⁰⁵ UN Environment, s. 35.

Avustralya'da 2006 ve 2019 yıllarında aynı mahkeme tarafından görülen iki farklı davada alınan kararlar ve bu iki karar arasındaki dönemde gerçekleşen yasal değişiklik, bir yargı organının yorumu sayesinde iklim adaletinin yasal bir dayanağa kavuşmasını sağlamıştır. 2006 yılında karar verilen davaya konu olan ilk olayda bir çevre aktivisti, bir kömür madeni projesi için proje sahibi şirket tarafından hazırlanan ve yetkili idari birim tarafından halka duyurulmak üzere kabul edilen çevresel etki raporunda, madenin çalışmaya başladıktan sonra yaratacağı iklim etkisinin hesaplanmadığı gerekçesiyle New South Wales Mahkemesi nezdinde dava açmıştır. Davalı taraf olan New South Wales Planlama Genel Müdürlüğü, söz konusu Anvil Hill projesi çevresel etki değerlendirme raporu için kanunda öngörölmüş kriterler olmadığı, ayrıca ekolojik sürdürülebilir kalkınma ilkesinin, maden projesiyle çıkarılacak kömürün yakılmasıyla oluşacak emisyonlara dair bir kuralı içermediğini ileri sürmüştür. Olayda hukuki sorun, küresel ısınmayı arttıracak olan sera gazı emisyonlarının kontrolüne ilişkin mevzuatta açık bir düzenleyici hüküm bulunmamasıdır⁴⁰⁶. Mahkeme, amaçsal yorum yöntemini uygulayarak çevresel etki raporlarının, karar alıcılar tarafından bir projenin ileride yaratabileceği çevresel etkilerin anlaşılmasına yardımcı olan tahminler olduğu ve bu tahmin çalışmasının ufkunun, gelecekte sera gazları emisyonlarının bir kurala tabi tutulmasının bilinemeyeceği gerekçesiyle sınırlandırılmaması gerektiği görüşünü ortaya koymuştur⁴⁰⁷. Bu davadan sonra New South Wales Planlama Bakanlığı yeni bir çevre politikası geliştirmiş ve çevresel etki değerlendirmelerinde, çıkarılacak ürünün kullanılmasının küresel ısınmaya etkilerini de gözetilecek bir olgu haline getirmiştir⁴⁰⁸. Aynı mahkemenin 2019 yılında aldığı bir kararla, Rocky Hill kömür

⁴⁰⁶ Ovacık, Gamze ve Özkaya Özlüer, Ilgın. *Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri ve İklim Adaleti Mücadelesinde Uluslararası ve Yabancı Mahkeme Kararları*. Ankara: Ekoloji Kolektifi, 2017, s. 41-43.

⁴⁰⁷ *Gray v The Minister for Planning and Ors* NSWLEC 720, 2006, para. 138. <https://tinyurl.com/y7uhjw4g> (erişim tarihi: 18.04.2020).

⁴⁰⁸ Ovacık ve Özkaya Özlüer, s. 43.

madeni projesini iptalini onaylaması, bu politika değişikliğinin hukuk uygulamasına yansıdığını gösterdiği kadar, karbon emisyonlarını arttıran insan aktivitelerinin başında gelen kömür madenciliği sektöründeki bir projenin bütünüyle bir mahkeme kararıyla iptal edilmesi açısından da önemli bir örnek oluşturmuştur. Mahkeme projeyi, bir açık maden işletmesi olan bu projenin evler ve tarım alanları üzerinde çeşitli olumsuz etkileri olacağı için yanlış yerde, genel emisyon seviyesinin azaltılmaya çalışılan bir dönemde sera gazı emisyonlarını arttıracacağı için de, yanlış zamanda yürütülmeye çalışıldığını belirterek iptal etmiştir⁴⁰⁹. Kararı, iklim değişikliği konusunda devletlerin sorumlulukları açısından önemli kılan, mahkemenin "yanlış zaman" olarak sonuçlandırdığı tartışmadır. Davalı Bakanlığın yanında davaya katılan Gloucester Groundwell isimli yerel çevreci grup, Avustralya'nın Paris Anlaşmasına taraf olduğunu ve taahhüt ettiği Ulusal Katkıyı yerine getirmek için, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını 2005 değerlerine göre %26-28 oranında azaltması gerektiğini hatırlatmıştır⁴¹⁰. Proje sahibi ve iptal kararına karşı başvuruda bulunan Gloucester Resources şirketi ise, Avustralya'nın bu taahhüdünün herhangi bir uluslararası anlaşmadan kaynaklanmadığını ileri sürerek, devletlerin Paris Anlaşması çerçevesindeki takdir yetkisini hatırlatmış ve yeni kömür madenlerinin faaliyete geçmesini kategorik olarak engellemesini gerektiren bir kuralın pozitif hukukta bulunmadığını savunmuştur⁴¹¹. Mahkemenin oldukça detaylı kararında, konu hakkındaki içtihattan da yararlanarak, çeşitli çıkarımlarda bulunmuştur. Örneğin, projede bir eksiklik olarak görülen, çevresel etki değerlendirmesinde yalnızca madenin çıkarılması ve işlenmesi sürecinde kaynaktaki (upstream) kullanımın değil, aynı zamanda elde edilen ürünün tüketiciye ulaşması ve

⁴⁰⁹ *Gloucester Resources Limited v Minister for Planning* NSWLEC 7, 2019, para. 699. https://www.caselaw.nsw.gov.au/decision/5c59012ce4b02a5a800be47f#_Toc431199 (erişim tarihi:21.04.2019).

⁴¹⁰ *Gloucester Resources Limited v Minister for Planning* , para. 440

⁴¹¹ *Gloucester Resources Limited v Minister for Planning* , para. 452.

tüketilmesi sürecindeki hedefteki (downstream) sera gazı emisyonlarının da hesaplanması gerektiğini, ABD mahkemeleri tarafından alınan çeşitli kararlara atıfla belirtmiştir⁴¹². Mahkeme, proje sahibi şirketin temel argümanlarını değerlendirmiş ve bunlar arasında, sadece madenin kok kömürü üretecek olmasını ve kok kömürünün çelik üretiminde en yaygın kullanılan enerji kaynağı olmasına kısmen hak vermiştir. Bununla birlikte, Mahkeme dava konusu olayı genel olarak "karbon bütçesi" yaklaşımı çerçevesinde ele almış ve bilimsel açıdan hangi fosil yakıtların değil, toplamda ne kadar fosil yakıtın yakıldığına dikkat edilmesi ve bunun Avustralya'nın belirlediği emisyon azaltım miktarı hedefinden sapılmasına neden olmaması gerektiğini vurgulamıştır⁴¹³.

Bu karar, bir kömür madeni projesinin çevresel endişeler nedeniyle yerel idare tarafından iptal edilip, daha sonra idarenin bu kararının denetimini yapan Mahkeme tarafından onaylanmasıyla, çevre hukuku açısından önemlidir. Bunun yanı sıra, gelişmiş bir ülkenin uluslararası sorumluluklarının kendi yargı çevresindeki bir mahkeme tarafından gözetilmiş olması da, gelişme süreci, sürdürülebilirlik ve iklim adaleti arasındaki ilişkinin yargısal kavranışı açısından önemlidir. Mahkeme, Avustralya'nın Paris Anlaşması'ndan kaynaklanan sorumluluğunun, bir sektörde elde edilecek ekonomik faydadan daha öncelikli olduğunu ortaya koymuştur.

Urgenda Vakfının Hollanda hükümetine karşı açmış olduğu dava ise, belirli bir projeden kaynaklanmayıp, doğrudan hükümetin iklim değişikliği ile mücadele politikasının yetersiz olduğunun bir Mahkeme tarafından karar altına alındığı ilk örnek olmuştur⁴¹⁴. Lahey İstinaf Mahkemesi, hükümetin 2020 yılına kadar karbon emisyonlarını %20 oranında azaltma hedefini yetersiz bulup, oranın en az %25

⁴¹² *Gloucester Resources Limited v Minister for Planning* , para. 504-513.

⁴¹³ *Gloucester Resources Limited v Minister for Planning*, para. 527.

⁴¹⁴ Gossieres, Axel vd. *Urgenda İklim Değişikliği Davası*, Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2019, s. 8.

seviyesinde olması gerektiği iddiasıyla kanun yoluna başvuran Urgenda'nın bu talebini yerinde bulmuştur. İstinaf Mahkemesi incelemesinde, konu üzerindeki Hollanda ve diğer yargı çevrelerinin içtihatını incelediği gibi, Hollanda hükümetinin Ulusal Katkı hedefini de, güncel bilimsel veriler ışığında ele almıştır. İstinaf Mahkemesi'nin ayrıntılı bir değerlendirmenin sonucunda, son yıllarda küresel ısınma tehdidinin başlangıçta öngörülenden daha da yüksek bir seviyeye ulaştığına işaret eden raporları da dikkate alarak bu karara ulaşmış olması, iklim değişikliği ve gelişme süreci ile sürdürülebilirlik arasındaki ilişki gibi soyut konularla karşılaşan yargı organları açısından da öğretici niteliktedir. Sonrasında hükümet davayı Yüksek Mahkeme'ye taşımış ve Yüksek Mahkeme de, hükümetin karbon salınım oranının %25 seviyesinde azaltılması gerektiği yönündeki İstinaf Mahkemesi kararını onaylamıştır. Yüksek Mahkeme bu kararını, iklim değişikliği tehdidinin ciddiyetine ve ülkenin küresel sorumluluklarına olduğu kadar, hükümetin aynı zamanda yaşam hakkını koruma sorumluluğuna da dayandırmış⁴¹⁵, bir başka deyişle iklim adaleti idealini, insan hakları korumasıyla bağdaştırmıştır.

Gelişme süreci ile sürdürülebilirlik arasında dengeyi, iklim değişikliği gibi somut bir endişeyi de hesaba katarak sağlamayı mahkemelere bırakmanın bir sınırı olacağı açıktır. Ekonomik gelişme ile sürdürülebilirlik, bugünün ile geleceğin kuşakları arasında denge oluşturmak kapsamlı ve ancak geniş ölçekli planlamalarla yapılabilecek iştir ve buna karar vermek, aynı zamanda bir siyasi terchin de ifadesi olacaktır. Demokratik işleyiş açısından mahkemelere, politik karar alma süreçleriyle çözülebilecek konularda geniş hareket alanı tanınması sakıncalı olabileceği gibi, mahkemelerden böylesi ağır bir yükü gereğince üstlenmelerini beklemek de gerçekçi olmayacaktır. Hatta biraz spekülatif bir ifadeyle, jüristokratik özellikler taşıyan bir

⁴¹⁵ *Urgenda v. The State of Netherlands* Hoge Raad, 19/00135, 20.12.2019. <https://tinyurl.com/yag8hwmf> (erişim tarihi: 01.12.2020)

siyasi sistemde bile bu geniş kapsamlı meselenin mahkemelere bırakılmayacağı söylenebilir. Bu dengeyi sağlayabilmek ve farklı kesimlere benimsetebilmek için, belirli bir düzeyde bir toplumsal uzlaşmanın gerçekleşmesine ihtiyaç vardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELİŞME SÜRECİNDE PARÇALI UYGULAMALAR

Devletlerin giderek daha az kamusal ekonomik ve sosyal stratejiler ve bunlara bağlı politikalar oluşturmakta oluşu, uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerin de gelişme süreci açısından belirsizlikler barındırmaya devam etmesi, gelişme sürecinin ilerletilmesinde belirgin bir boşluk oluşturmaktadır. Bütünlüklü politikaların eksikliği ya da yetersizliğiyle oluşan bu boşluk, devlet, özel sektör, sivil toplum, yerel topluluklar gibi çeşitli aktörlerin dahil oldukları değişen ölçeklerdeki uygulamaların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu uygulamalar, devlet ve özel sektör işbirliğinde gerçekleşen örneklerin çoğunda görüldüğü üzere yukarıdan, bireylerin ve halkların özgün girişimlerinde görüldüğü üzere aşağıdan, ya da devlet veya özel sektör kurumlarıyla tabandaki insanların sivil toplum aktörleri aracılığıyla bir araya gelmesiyle, "aşağı" ve "yukarı" arasındaki ilişkileneyle gerçekleşebilmektedir.

Aşağıda incelenecek olan ve aktörleri, uygulama alanları ve ölçekleri farklılıklar gösteren bu pratiklerin ortak özelliği, parçalı girişimler oluşudur. Bu parçalılık, bu pratikleri değersiz kılmamaktadır. Hatta bu pratiklerin eleştirel bir gözle incelenmesi, azgelişmişlik sorunu ve gelişme sürecindeki çelişkilerin daha detaylı biçimde anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

3.1. SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME İÇİN "İYİ UYGULAMALAR"

Günlük kullanım içerisinde "ismiyle müsemma" nitelik taşıdığı söylenebilecek olan bu iki kelime, ekonomi ve sosyal politikaların yaşama geçirilmesinden, bireylerin, toplulukların ya da kurumların hedeflerini yerine getirmesine kadar bir dizi alanda, "iyi uygulamalar" (good practices) terimine dönüşmektedir. Hemen her alanda kullanılmaya müsait olan bu ifade, sürdürülebilir gelişme dilinde, başta insan haklarının ve çevrenin korunması amaçları olmak üzere, bir dizi ilkenin gözetilmesini öngörmekle birlikte bununla sınırlı kalmayan, aynı zamanda başka koşullar ve coğrafyalarda da yaşama geçirilebilecek uygulamaları betimlemektedir. Burada geniş çaplı bir semantik tartışmasına girmeksizin, terimin bu çalışmanın konusu olan alanlardaki anlamı üzerine bazı açıklamalar yapmak yerinde bir çaba olacaktır.

3.1.1. Tanım, Aktörler, Ölçekler, Nitelikler

İyi uygulamaların, yalnızca belirli bir ölçekte yaşama geçirilen eylemler açısından kullanıldığını söylemek tam anlamıyla doğru olmayacaktır. Bununla birlikte terimin ulusal, bölgesel ya da küresel ölçekteki politikalar için kullanılmadığı da ortadadır. Örneğin bu çalışmanın çeşitli yerlerinde bahsedilen, Çin'de yoksul insanların nüfusa oranının, 1980'li yıllarla birlikte istikrarlı bir biçimde düşmesi ve bu düşüşün, ülkenin kalabalık nüfusu sayesinde, küresel yoksulluk oranlarını da azaltması, iyi uygulama örnekleri arasında anılmamaktadır. Bu daha ziyade, Çin'in ekonomik ve sosyal politikaları, küresel işgücü piyasaları ve uluslararası ticaretle ilişkisi gibi, makro ekonomi ve politikanın alanına giren olgularla açıklanmaktadır.

Bununla birlikte, hükümetlerin ve diğer devlet organlarının ulusal seviyede etki yaratan icraatlerinin de iyi uygulamalar kategorisinde değerlendirilebildiği görülmektedir. BM Çevre ile ilgili İnsan Hakları Yükümlülükleri Özel Raportörü'nün hazırladığı bir derleme, iyi uygulamaları geniş biçimde tanımlamış, yasama faaliyetleri, mahkeme içtihatı, idari işlemler ve projeleri de iyi uygulamalar kategorisinde görmüştür. Ancak Özel Raportör ve BM Çevre Programı, iyi uygulamaların belirtilen örneklerle sınırlı olmadığını vurguladığı gibi, bunları gerçekleştiren aktörlerin de ulusal hükümetler ya da yerel yönetimler veya şirketler, sivil toplum kuruluşları, topluluklar hatta bireyler olabileceklerini ifade etmiştir⁴¹⁶.

İyi uygulamanın tanımını açıklayacak ve hangi pratiklerin bu niteliği taşıdığına karar verilmesini sağlayacak, üzerinde resmen anlaşılmış bir kriterler seti bulunmamaktadır. Yine de çeşitli BM kuruluşlarının, kendi faaliyet alanlarına göre küçük değişikliklerle, az çok benzer kriterlere uyulmasını tavsiye ettikleri görülmektedir. Örneğin BM Gıda ve Tarım Örgütü, iyi uygulama için hem bir tanım vermekte, hem de bir kriter seti önermektedir. Buna göre iyi uygulama, "işe yaradığı ve olumlu sonuçlar verdiği kanıtlanmış" ve böylelikle başkaları tarafından da model olarak alınmayı hak etmiş pratikleri tanımlamaktadır. Örgüt, iyi uygulama için aşağıdaki kriterlere göre uygunluk testi yapılmasını önermektedir⁴¹⁷:

- Etkili ve başarılı (belirli bir hedefe ulaşılmasında en etkili yol olduğunu göstermiş, başarıyla yaşama geçirilmiş ve bireylerle topluluklar üzerinde olumlu etkide bulunmuş)
- Çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğe uygun (gelecek nesillerini ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan, özellikle en yoksulların güncel ihtiyaçlarını karşılayan)

⁴¹⁶ UN HRC. "Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, John H. Knox", A/HRC/28/61, 2014, para.12.

⁴¹⁷ FAO. "Good Practices Template", 2016. <http://www.fao.org/3/a-as547e.pdf> (erişim tarihi: 15.04.2020).

- Cinsiyet eşitliğine duyarlı (uygulama sürecine dahil olan erkekler ve kadınların geçimlerini nasıl geliştirdiğini gösteren)
- Teknik açıdan uygulanabilir (öğrenilmesi ve gerçekleştirilmesi kolay olan)
- Katılımcılık ilkesine uygun (kararların alınması ve eylemlerin gerçekleştirilmesinde ortak sahiplik hissi veren)
- Tekrar edilebilir ve uyarlanabilir (değişen koşullardaki benzer hedeflere uyarlanabilen)
- Eğer mümkünse, felaket ya da kriz riskini azaltan (felaket ya da kriz durumlarında yeniden toparlanmaya yardımcı)

Örgüt'ün bu listesine göre sürdürülebilirlik, cinsiyet eşitliği gibi daha çok uygulamanın içeriğiyle ilgili niteliklere sahip olmalarının yanısıra, uygulamaların "iyi" sıfatını kazanabilmeleri için, farklı koşullara uyarlanmaya elverişlilik gibi bazı teknik niteliklere de sahip olmalarının beklendiği anlaşılmaktadır. İyi uygulamaları en çok teşvik eden uluslararası kuruluş olduğu söylenebilecek olan BMKP ise, farklı sektörlerde kullanılacak rehber niteliğinde belgeler ve raporlar üretmektedir. Sürdürülebilirlik, iklim değişikliği ve gelişme süreci üçgenindeki en tartışmalı sektörlerden birisi olan madencilikte iyi uygulamalar için hazırlanan bir BMKP rehberi, yukarıda atıfta bulunulan yarı-resmi nitelikteki Gıda ve Tarım Örgütü listesine göre çok daha detaylıdır. Rehber uluslararası çevre hukuku, uluslararası insan hakları hukuku ve Aarhus Sözleşmesi ile birlikte bağlayıcı bir belgede de yer bulmuş olan ve bilgiye erişim, adalet erişim ve halk katılımını öngören Rio 1992 Bildirisi'nin 10. ilkesi olmak üzere 3 sütun üzerine inşa edilmiştir. Kısaca ifade edilecek olursa bu Rehber, uluslararası çevre ve insan hakları hukuku ve bunların adil ve katılımcı biçimde uygulanmasını öngören Rio 10. ilkenin, madencilik sektörünün yönetiminde dikkate alınmasını amaçlamakta, bu üç sütun üzerinde

yükselecek iyi uygulamaları teşvik etmektedir⁴¹⁸. Ancak bunu yaparken, hükümetleri ve diğer partnerleri (bu başlıkta madencilik firmaları) ikna etmeyi hedefleyen oldukça yumuşak bir dil kullanmaktadır. Örneğin rehberin, üst düzey yetkililere hitaben yazılan yönetici özeti bölümü, toplumun madencilik sektöründen uzun vadede "net pozitif fayda" beklediğini ve bunun ancak çevrenin ve insan haklarının korunması aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini vurgulamaktadır⁴¹⁹. Bu aslında, devletler tarafından evrensel ölçekte düzenlenen kamusal politikaların arka planda kalmaya ve yerine tüm paydaşların işbirliği olarak tarif edilen ancak birçok örnekte devlet-özel sektör işbirliğine indirgenen eğilimin, uluslararası kuruluşların çalışmalarında kullanılan dile yansımalarıdır.

Bu tanımlamalar toparlanacak olursa, iyi uygulamalar kamu ya da özel sektör veya bireyler ya da gruplar tarafından, mümkünse bütün bu aktörlerin ve uluslararası işbirliği halinde, çeşitli ancak küçülen ölçeklerde, insan hakları ve çevrenin korunmasındaki uluslararası standartlara uyulan ve toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetilen, farklı coğrafyalara uyarlanabilen ve farklılaşan koşullarda gerçekleştirilebilen sürdürülebilir gelişme pratikleridir.

İyi uygulamalar teriminin BM bağlı kuruluşları tarafından sıklıkla kullanılması ve böyle uygulamaların yaygınlaşmasının teşvik edilmesi, halen büyük ölçüde devletlerin gönüllü katılımı ilkesine göre işleyen uluslararası düzenin doğasıyla da yakından ilgilidir. Bu durumu başlı başına bir sorun olarak değerlendirmek doğru olmayabilir; bununla birlikte olumlu örnekleri öne çıkarmayı temel alan bir yaklaşımın, insan hakları alanında ihtiyaç duyulan eleştirel ve sorgulayıcı bakışı arka plana itebileceğini de unutmamak gerekir.

⁴¹⁸ UNDP. *Extracting Good Practices: A Guide for Governments and Partners to Integrate Environment and Human Rights into the Governance of the Mining Sector*, New York: UNDP, 2018, s. 18-20.

⁴¹⁹ UNDP, *Extracting Good Practices*, s. 11.

3.1.2. Gelişme Hakkı Açısından İyi Uygulamaların Anlamı

Bir insan hakkının devlete getirdiği pozitif yükümlülüklerin genellikle ulusal ve söz konusu insan hakkının karakterine göre, bazı durumlarda hem ulusal hem de uluslararası düzeyde geliştirilecek politikalarla karşılanması beklenir. Devletlerin gelişme hakkına dair, ulusal düzeyde katılımcılık, bütüncülük ve sürdürülebilirlik ilkelerini gözeterek başta yoksulluğun ortadan kaldırılması ve uluslararası düzeyde de, gelişme sürecine elverişli bir ekonomik-politik ortamın hakim kılınması gibi ancak geniş ölçekte yerine getirildiğinde anlamlı olabilecek olan pozitif yükümlülüklerinin, parçalı ve daha küçük ölçekte gerçekleştirilmeye yatkın olan iyi uygulamalarla tam olarak karşılanamayacağı ortadadır. Bu yükümlülüğün BM ESKHS 2.1 maddesine göre, tüm ekonomik ve sosyal haklar açısından "mevcut kaynakların azamisi" kullanılarak yerine getirilmesi gerektiği düşünülecek olursa, irili ufaklı projelerin bu koşulu karşılamaya yeteceği de tartışmalıdır. Hatta mevcut kaynakların azamisi ifadesinin günümüzde salt finansal ya da maddi anlamda değil, doğal ve insan kaynaklarıyla, kurumsal ve idari kaynakları da içerecek biçimde yorumlandığı görülebilmektedir⁴²⁰.

Bununla birlikte, iyi uygulamaların bireylerin ve toplulukların geçim şartlarını ve yaşam koşullarını düzeltici etkisi de küçümsenmemelidir. Hatta iyi uygulamaların, uluslararası kuruluşlar tarafından yukarıda belirtilen kriterlere uygun olarak ve özellikle, bireylerin ve toplulukların yardıma muhtaç edilgen aktörler

⁴²⁰ Barnes, Mihaela-Maria. "State-Owned Entities as Key Actors in the Promotion and Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development: Examples of Good Practices", *Laws* 2019, 8, 10, s. 7.

olarak değil, karar alma ve yaşama geçirme aşamalarında da katılımcı olabilecekleri biçimde düzenlenmesinin, gelişme hakkının bireysel ve komüniter düzeyde kullanılması anlamına gelmesi de mümkündür. Bu açıdan, yukarıda aktarılan BM Gıda ve Tarım Örgütü'nün sunduğu kriter listesinin, gelişme hakkının gereklerinin önemli bir kısmını sağladığı da söylenebilir. Örneğin Afganistan'ın bir dağ köyünde gerçekleştirilen bir temiz suya erişim projesinin, köyde yaşayan insanların yaşam şartlarını iyileştireceği açıktır. Hatta böyle bir proje, bölgede yaşayan insanların gelişme süreci açısından başka iyileşmeleri de tetikleyen stratejik bir değer taşıyabilir. Temiz suya uzun mesafeler katetmeden ve zahmete girmeden erişebilen insanların yalnızca temizlik ve sağlıklı beslenme ihtiyaçları açısından bir iyileşme yaşanmayacak, aynı zamanda artan zaman diğer ekonomik, sosyal ya da kültürel faaliyetlere ayrılacaktır. Böyle bir projenin yaşama geçirilmesinde katkısı bulunan devletin, yerel yönetimin, bağışçı ülkelerin ya da özel sektör ortaklarının övgüye mazhar olmalarında da bir sakınca yoktur. Ancak belirli yerelle sınırlı olan birkaç iyi uygulamanın, son 40 yılı savaşlar ve iç çatışmaların değişen yoğunluklarda devam ettiği, yoksulluğun kronikleştiği ve toplumsal cinsiyet eşitliğini yakalamaya oldukça uzak olan bir coğrafyada ihtiyaç duyulan açığı kapatması mümkün gözükmemektedir.

Adından da anlaşılacağı gibi, iyi uygulamalar gerçekleştirilen projeleri nitelemektedir ve buradaki incelemeyi, bazı iyi uygulama örneklerine daha yakından bakarak sürdürmek mümkün gözükmemektedir. Türkiye'de GAP bölgesinde, Kalkınma Bakanlığı ve Coca-Cola'nın finansmanı ile ve BMKP Türkiye'nin teknik desteğiyle gerçekleştirilen bir organik tarım için sulama sistemi projesi, BMKP tarafından, sürdürülebilir gelişme için iyi uygulama kategorisinde örnek gösterilmiştir. Bu proje, Diyarbakır'ın Eğil ilçesine bağlı olan ve Dicle Nehri ve üzerine kurulu bulunan çeşitli barajların hemen yanı başında olmasına rağmen, tarımsal faaliyetler için gerekli sulama olanaklarından yoksul bulunan Ilgın Köyü'nde, 2015-2017 yılları

arasında gerçekleştirilmiştir. Ilgın Köyü Projesi, GAP Bölge Kalkınma İdaresi tarafından BMKP'nin teknik desteğiyle yürütülen bir dizi projenin altında yer aldığı ve uygulaması, 2009-2017 yılları arasına yayılan GAP Organik Tarım Kümesi Projesinin bir parçasıdır⁴²¹. Proje kapsamında kurulan Eğil Organik Tahıl Üreticileri Birliği ile, tarım faaliyeti yürüten yöre sakinleri bir çatı altına toplanmıştır. BMKP'nin destek sunduğu projeye, 2015 yılından sonra katılan Coca-Cola'nın finansman desteğiyle, su tutmak için bir havuz ve tutulan suyun çiftçilerin ekim alanlarına ulaştırılmasını sağlamak için bir sulama sistemi kurulmuştur.

BMKP sözkonusu projenin, 17 SGH arasında, yoksulluğun sonlandırılması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, sürdürülebilir üretim ve tüketim metotlarının gerçekleştirilmesi ve sürdürülebilir eko-sistemlerin korunması ve teşvik edilmesi olmak üzere, dört hedefin yaşama geçirilmesine katkıda bulunduğu değerlendirilmesini sunmaktadır. Buna göre Proje, sulama olanaklarını arttırarak tarımda üretilen ürün çeşitliğini arttırmış ve buğday, mercimek gibi geleneksel tahılların yanısıra, karpuz, domates, biber, badem vb. daha çok gelir getiren ürünlerin ekimine olanak sağlayarak, Birliğe dahil olan çiftçilerin gelirini yükseltmiş, bu da yoksulluğun sonlandırılması hedefine uygun bir gelişme olmuştur. Artan tarım üretiminde yer alan kadınların gelir edinmiş olması da, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi hedefiyle uyumludur. Proje aynı zamanda yöredeki doğal kaynakların etkin kullanımı ve kuş çeşitliliğinde görülen artışla, sürdürülebilir eko-sistemler ve biyolojik çeşitlilik hedefinin gerekleri doğrultusunda bir katkıda bulunmuştur. BMKP tarafından net biçimde ifade edilmese de, organik yöntemlere

⁴²¹ T.C. Sanayi ve Kalkınma Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. "Organik Tarım Küme Geliştirme Projesi", <http://www.gap.gov.tr/organik-tarim-kume-gelistirme-projesi-sayfa-51.html> (erişim tarihi: 05.09.2020).

başvurulmasının, sürdürülebilir tüketim ve üretim alışkanlıkları hedefi doğrultusunda bir katkı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır⁴²².

Bu projenin finansmanına özel sektörden katılanın Coca-Cola olması da ayrıca ilgi çekicidir. Küresel içecek piyasasının başlıca aktörlerinden birisi olan bu şirketler grubu, kullandıkları su kaynaklarının geri kazanılması adına çok sayıda projenin finansmanına destek sunmaktadır. Grup, 2015 yılı içerisinde Türkiye'de kullandığı suyun yaklaşık 1,5 katını "doğaya geri kazandırdığını" belirtmektedir⁴²³⁴²⁴. Burada sürdürülebilirlik açısından, doğaya geri kazandırma teriminin yerinde kullanılmadığını söylemek gerekir. BMKP tarafından iyi uygulama olarak nitelenen Ilgın Köyü projesinde ve yine Coca-Cola tarafından finanse edilen Harran ve Konya ovalarında yürütülen projelerde yapılan, suyun doğal yaşam için üretimi olmayıp, kullanılan suyun yerini alabilmesi için, su biriktirme tesislerinin yapılması ve burada biriken suların, çoğunlukla tarımsal üretim için satılabilir hale getirilmesidir. Bir başka deyişle ancak, sürdürülebilir gelişmenin kısa vade için ve ekonomik temelde ele alınmasının bir ifadesi olabilir.

Bu noktada çalışmalarını bağımsız olarak ancak özel sektörün maddi desteğiyle sürdüren bir araştırma kuruluşunun, Coca-Cola grubuna bağlı bulunan şirketlerin faaliyetlerinin, sürdürülebilirlik temalı benzer çalışmalara nazaran daha bütünlüklü olarak ele alındığını ve bu faaliyetlerin daha detaylı biçimde raporlandığını tespit ettiğini belirtmek gerekir. Buna göre, Ilgın Köyü projesi için finansman sağlayan Coca-Cola İçecek, faaliyet yürüttüğü ülkeler için enerji kullanım, karbon emisyonu, su kullanımı ve atık geri dönüşüm oranlarını ayrı

⁴²² UNDP. "Organic Farming in the GAP Region: A Success Story of Ilgın Village". <https://sustainabledevelopment.un.org/partnership/?p=28435> (erişim tarihi: 26.04.2020).

⁴²³ Coca-Cola. "Sürdürülebilirlik: Suyun Geri Kazanımı" <https://tinyurl.com/whmt8c6> (erişim tarihi: 26.04.2020)

⁴²⁴ NTV. "Coca-Cola kullandığı suyun tamamını doğaya ve topluma kazandırdı", 31.08.2016. <https://tinyurl.com/up8hfuy> (erişim tarihi: 26.04.2020).

kalemler halinde raporlayıp, bir sonraki dönem için bu kalemlere ait hedefler belirleyerek iyi bir örnek sunmuştur⁴²⁵. Buraya kadar aktarılan uygulamalar ve raporların, sürdürülebilir gelişme hedefleri açısından mütevazı katkılar sunacağı kabul edilebilir; hatta kendi sektörlerinde büyük yer kaplayan şirketlerin bu uygulamaları yürütmesinin, diğer şirketler açısından ilham verici olabileceği de düşünülebilir. Ancak bütün bu iyi uygulamaların, sürdürülebilir gelişmenin ve 2030 Ajandası'nın gerçekleştirilmesi için gerekli olan bütünlüklü, stratejik yaklaşımların önemini perdelemesi de ihtimal dahilindedir.

Bu, özellikle herkese ait olduğu kabul edilmesi gereken doğal kaynakların çıkarılması ve kullanılması üzerinden ticaret yapan ve zenginliğini arttıran şirketler açısından kritiktir. Coca-Cola ve diğer büyük gruplar hem Türkiye'de hem de diğer ülkelerde kaynak sularını çıkarıp satışa hazır hale getirirken, su miktarı için genellikle hiçbir ödeme yapmadan, yalnızca üretim maliyetini üstlenerek bu kaynakları kullanmaktadır. Neoliberal dönemde başlayan ve Dünya Bankası kredileriyle gelişmekte olan ülkelere de yayılan su hizmetlerinin özelleştirilmesi, Coca-Cola, Nestle, Pepsi-Co, Danone gibi çokuluslu şirketlerin, dünyadaki pek çok tatlı su kaynağı üzerinde hakimiyet kurması anlamına gelmiştir⁴²⁶.

Bu elbette, şebeke sularının güvenilirliğinin azalmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan, ambalajlı sulara olan talebin artmasıyla da ilgili bir durumdur. Şirketler bu suları, kaynaklardan elde ederek üretmekte ve bu üretim, valilikler tarafından verilen bir izin belgesi ile yapılabilmektedir. Bu izin belgesine ilişkin esaslar, İnsani Tüketim Amaçlı Sular Hakkında Yönetmelik ile belirlenmiş olup, buradaki hükümlere göre kullanım izni alan şirketler, yalnızca suyun niteliğinin analizi için

⁴²⁵ Argüden Yönetişim Akademisi. "Sürdürülebilirlik Yönetişim Karnesi No:14", İstanbul: 2019, s. 55 <https://tinyurl.com/uvs6psa> (erişim tarihi: 26.04.2020).

⁴²⁶ İlhan, Akgün. *Yeni Bir Su Politikasına Doğru: Türkiye'de Su Yönetimi, Alternatifler, Öneriler* İstanbul: Sosyal Değişim Derneği, 2011, s. 112.

yapılan tetkiklerin masraflarını karşılamakla yükümlü olmaktadır⁴²⁷. Sonrasında ise bu şirketler, oldukça marjinal kâr oranlarıyla bu suları ambalajlayıp satmaktadır. Sonuçta, damacana ya da pet ambalajla satın alınan suyun fiyatı, şebeke suyunun birkaç yüz kat fazlasına denk gelmektedir⁴²⁸.

Yukarıda aktarılan iyi uygulama örneğinin finansman sağlayıcısı olan Coca-Cola, Sapanca, Köyceğiz, Uludağ ve Elazığ bölgelerinde kaynak su kullanım izniyle "Damla" marka kaynak suyunu çıkartıp, çeşitli tetkik işlemlerinden sonra ambalajlayarak satışa sürmektedir. Şirketin daha sonra, sürdürülebilirlik projelerinde yer alarak, bir bakıma "havadan" edinmiş olduğu bu kaynağın yenilenmesine katkıda bulunması olağan hatta takdir edilebilecek bir davranış olarak karşılanabilir. Ancak bütün bu sürecin bütününü aslında, ücretsiz ya da sembolik bir katılım payı ile nüfusun tüm kesimlerinin sağlıklı içme suyuna erişiminin sağlanması ile çözülebileceği ortadayken ve ambalajlı su satışı yaygınlaşmadan önce, onyıllar boyunca bu sağlanmışken, yalnızca gerekli bedeli ödeyenlerin güvenli ve kaliteli suya erişebildiği, düşük gelirli olan ise zorunlu olarak niteliği çoğu yerde şüpheli olan ya da en azından bu doğrultuda güçlü bir inanç bulunan şebeke suyuna yönelmesi, sürdürülebilir gelişmenin temel tüm ilkeleri açısından tutarsızdır.

Coca-Cola açısından Ilgın Köyü Projesi, bir kurumsal sosyal sorumluluk projesidir. Bu kavram küreselleşmeyle birlikte, ekonomide devletlerin de önüne çıkan aktörler haline dönüşen çokuluslu şirketlerin edindiği sermaye birikiminin bir kısmının, "ortak yarar" için faaliyet yürütülen ülke ve bölgelere aktarılması olarak da anlaşılabilir. Şirketin bu projede kurumsal sosyal sorumluluğa dönük benimsediği

⁴²⁷ İnsani Tüketim Amaçlı Sular Hakkında Yönetmelik, m.18/4, Resmî Gazete 17.02.2005/25730. <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.7510&MevzuatIliski=0> (erişim tarihi: 25.09.2020).

⁴²⁸ 2019 yaz ayları itibarıyla, İstanbul'da ayda 15 m³'e kadar su kullanılan konutlar için 1000 litre (1m³) su birim fiyatı 4 TRY iken, şirketlerin sattığı 19 litrelik damacana fiyatları 15 TRY (1 litre yaklaşık 0.8 TRY) dolayında seyretmiştir.

yaklaşım, "paydaş" yaklaşımı olarak nitelendirilebilir. Bu yaklaşıma göre şirket, kendi kârlılığı ve zenginleşmesini düşünürken, aynı zamanda ekonomik faaliyetlerinin sosyal ve çevresel sonuçlarını da dikkate almakta ve bunu, herhangi bir yasal zorlama olmaksızın gönüllü olarak yapmaktadır⁴²⁹. Burada belirtmek gerekir ki, son yıllarda ekonomik ve sosyal gelişme sürecinden, profesyonel spor karşılaşmalarının organizasyonuna kadar neredeyse her alanda kullanılan "paydaş" kelimesi, İngilizce orijinalinde bir dil oyunu içermektedir. Buna göre şirketlerin yönetim kademeleri artık yalnızca hissedarlar, yani "shareholder" kişiler ya da kuruluşların çıkarlarını değil, faaliyetlerinden etkilenen tüm paydaş, yani "stakeholder" birey, kuruluş, topluluk vs. ortak yararlarını da gözetmektedir.

Küresel kapitalizmin sembolik kurumlarından birisi olan Coca-Cola, son yıllarda çeşitli kesimlerden ciddi eleştiriler ve muhalefetle karşılaşmıştır. Kolombiya'da sendikacılar şirketi, paramiliter gruplarla işbirliğine girerek, üyelerinin yaşamları ve yaşam koşullarını tehdit etmekle suçlamış, Hindistan'da köylüler şirketin su çıkarma politikalarının insanları "susuzlaştırma" derecesine gelmesine karşı örgütlenmiş, Kuzey Amerika ve Avrupa'da ise şirket, suyun şişelenerek metalaştırılması ve özelleştirilmesine yönelik tepkilerin hedeflerinden birisi olmuştur⁴³⁰. Bunların yanı sıra, şirketin ününü borçlu olduğu ana ürünlerin, yani şekerli ve gazlı içeceklerin sağlığa dönük zararları konusundaki farkındalık, Coca-Cola'nın tüketim serbestliğinin simgesi olduğu yıllara kıyasla oldukça artmıştır. Bu farkındalık birçok ülkede şirketin ürünlerinin satışına çeşitli kısıtlamalar ya da düzenlemeler getirilmesine de yol açmıştır. DSÖ'nün 2016 yılında şekerli içeceklere

⁴²⁹ Bardelli Pierre ve Pastore-Chaverot, Manuela. "The Discourses and Practices of Corporate Social Responsibility as a New Component of the Strategies of Multinational Companies: An Illustration with French Multinational Companies", McIntyre, John vd. *Multinational Enterprises and Challenge of Sustainable Development*. Cheltenham: Edward Elgar, 2009, s. 248.

⁴³⁰ Ciafone, Amanda. *Counter-Cola : A Multinational History of the Global Corporation*, Oakland: University of California Press, 2019, s. 274.

vergi uygulanması konusundaki önerisinin de etkisiyle, 30'un üzerindeki devlet bu tür vergileri yürürlüğe koymuş durumdadır⁴³¹. Kısacası bu gelişmeler Coca-Cola'yı, işleyişini gözden geçirmeye itmiştir. Bunu önce kendi bünyesinde Tedarikçiler için Rehber İlkeler ve Küresel İşyeri Hakları Belgesi gibi, öz denetim esasına dayanan yöntemlerle sürdürmüş, daha sonra ise BM Küresel İlkeler (UN Global Compact) çerçevesinin aktif savunucularından birisi haline gelmiştir⁴³².

Buraya kadar aktarılan bilgiler ışığında, Coca-Cola'nın Türkiye biriminin yürüttüğü Ilgın Köyü projesi ve genel olarak iyi uygulamalar üzerinde bazı sonuçlara varmak mümkün ve yararlı olacaktır. Ilgın Köyü projesi ve benzer iyi uygulama örneklerine duyulan ihtiyacın, belirli bir silsileyi izleyen gelişmeler sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir. İnsanlık onyıllar hatta yüzyıllar boyunca doğal kaynakları, çevresel sonuçlar düşünmeden sömürmüştür. Bu sömürünün sonucunda sağlanan ekonomik kazanımlar, uluslararası ekonomik düzende ve ulusal sistemlerdeki gelir dağılımı eşitsizliğine paralel olarak, belirli sermaye gruplarının elinde toplanmış, birçok sektörde tekelleşme yaşanmıştır. Dünya nüfusunun ve ekonomisinin 20. yüzyıldaki benzersiz büyümesi, özellikle doğal kaynakların tükenmekte oluşu gibi insanlığın yüzleşmekten kaçınamayacağı bazı yaşamsal sorunları ortaya çıkarmıştır. Sürdürülebilirlik, iklim değişikliğiyle mücadele gibi ideallerin etkisinin artması, bu sorunlarla belirli ölçülerde yüzleşilmeye başlandığını göstermektedir. Ancak, çevresel sorunların dünyanın geleceğini sorgulattır bir seviyeye yükseldiği dönemi karakterize eden, ekonomik rekabet, büyüme odaklı politikalar, kaynakların ve gelirlerin eşitsiz bölüşümü gibi olgular halen geçerliliğini korumaktadır. Ülkeler arasında işbirliğinin artmakta olduğu ve gelişmekte olan ülkeler açısından, bu alanda yeni ortakların öne çıktığı söylenebilecek olsa da, uluslararası ekonomik düzen halen

⁴³¹ Ciafone, s. 274.

⁴³² Ciafone, s.279-280.

büyük ölçüde ABD tarafından yönlendirilmekte ve gelişmekte olan ülkelerin etkinliği sınırlı kalmaktadır. Su konusunda ön çıkarılması gereken iyi uygulamanın, suyun birçok insan hakkı açısından doğrudan ve temel bir gereksinim olduğunu önüne koyan bir stratejinin geliştirilmesi olduğunu söylemek gerekir.

3.2. YOKSULLUĞUN AZALTILMASI VE KADINLARIN GÜÇLENDİRİLMESİ İÇİN "MİKRO" ÇÖZÜMLER

Mucidi, iktisatçı Muhammed Yunus'a Nobel Ödülü kazandıran mikro kredi uygulamaları, BM tarafından özellikle Binyıl Gelişme Hedefleri sürecinde öne çıkarılmış hatta 2005, kuruluş tarafından mikro kredi yılı ilan edilmiştir. Mikro kredi şemaları, bu yöntemin yoksulların ekonomik durumları üzerinde önemli etkilerde bulunan bir taban yaklaşımı olarak, özellikle yoksul kadınların güçlendirilmesini sağlama potansiyelini taşımasıyla savunulmaktadır⁴³³. Diğer yandan, gelişme sürecine katkıları mütevazı sıfatıyla nitelenebilecek olan bu şemaların, yoksulların yaşamını ne ölçüde değiştirebildiği, şemaların yoksullara ek yükler getirip getirmediği ve özel hedef kitlesi olan yoksul kadınların, gelişme sürecine katılımına yardımcı olup olmadığı tartışmalıdır.

⁴³³ Bremer, Elisabeth C. ve Krain, Matthew. "The Effects of Human Rights on the Success of Microcredit Lending Institutions", *Journal of Human Rights*, 14:3, 2015, s. 379.

3.2.1. Mikro Kredi Şemalarının İşleyişi ve Niteliği

Yunus'un inisiyatifiyle kurulan Grameen Bankası, mikro finans kuruluşlarının en bilinenlerinden olup, özellikle 21. yüzyılda faaliyet alanını, 1980'li yıllardaki lokal düzeyden küresel düzeye genişletmiş durumdadır⁴³⁴. Ayrıca belirtmek gerekir ki, her ne kadar mikro kredi konusunda ilk akla gelen isim Yunus ve kurum olarak Grameen Bankası olmakla birlikte, 1980'li yıllardaki ilk gelişiminden itibaren mikro kredi şemaları Güney ve Güneydoğu Asya'dan başlayarak Latin Amerika ve diğer gelişmekte olan bölgelere doğru yaygınlaşmış ve uluslararası çevrelerde, gelişmekte olan ülkelerin ürettiği bir finansman modeli alternatifini kendisini kabul ettirmiştir⁴³⁵.

Mikro kredi modelinin, alışıldık kredi uygulamalarından en önemli farkı, kredi kullananlar açısından teminat zorunluluğunun kaldırılmış olmasıdır. Olağan kredi uygulamalarında gerçek ya da tüzel kişilerin gösterdikleri teminatlar yerine banka, ekonomik ve sosyal durumları benzer kullanıcıları bir grup haline getirmekte, böylece bir krediden doğan riski, içinde bulunduğu gruba dağıtmaktadır. Bir başka deyişle bir mikro kredi uygulamasında oluşturulan bir grup, alelade kredi şemalarında kredi veren kuruluşun ya da borçlu kefilinin yarattığı geri ödeme baskısını üstlenmekte, bir grup üyesinin geri ödemeyi gerçekleştirememesi durumunda, bütün grup sorumlu tutulmaktadır⁴³⁶. Teminat için bireysel sorumluluk yerine kolektif sorumluluğunun tercih edildiği mikro kredi uygulamaları, bu yönüyle

⁴³⁴ Grameen Vakfı'na göre, son 20 yılda Banka yaklaşık 6,5 milyar dolar tutarında kredi vermiş ve bunların %98'inin geri ödemesi tamamlanmıştır. <https://grameenfoundation.org/muhammad-yunus> (erişim tarihi: 16.06.2020).

⁴³⁵ Bateman, Milford. *Why Doesn't Micro Finance Work? The Destructive Rise of Local Neoliberalism*, Londra ve New York: Zed Books, 2010, s. 12.

⁴³⁶ Isserles, Robin G. "Microcredit: The Rhetoric of Empowerment, the Reality of 'Development As Usual'", *Women's Studies Quarterly*, Vol. 31, No. 3/4, 2003, s. 39.

diğer mikro finansman modellerinden de ayrılmaktadır⁴³⁷. Yine de literatürde ve uygulamada, mikro kredi ve mikro finans terimlerinin aynı anlamda ve birbirlerinin yerine kullanılabilirdiği belirtilmelidir. Ayrıca her iki konsept de, kamusal yatırımların yerine girişimciliğin öne çıkarılması yaklaşımının ürünüdür⁴³⁸.

Mikro kredi uygulamaları her ne kadar Grameen Bankası ile başlamış olsa da, ilerleyen yıllarda başlı başına bir sektöre dönüşen bu alanda, başlangıçtaki model ve yoksulluğun ortadan kaldırılması ya da azaltılması stratejisine bağlı kaldığını söylemek güçtür. Eğer 2. Dünya Savaşı sonrası kapitalist dünyadaki gelişme modelleri, kamu sektörünün öncülüğünde, toplumcu-kalkınmacı ya da özel girişimlerin teşvik edilmesi yoluyla katma değer yaratma olarak, kabaca ikiye ayrılacak olursa, mikro kredi uygulamalarının yukarıda aktarılan özellikleriyle, ikinci kategoriye yakın düştüğü görülmektedir. Bu özellikle yeni kurulan mikro kredi kuruluşlarının, 1990'lı yıllardan itibaren devlet tarafından sübvans edilen Grameen Bankası modelini fiilen bir kenara bırakıp, daha ticari modellerin benimsemeye başlamasıyla gerçekleşmiştir. Böylece mikro kredi uygulamalarında da, kredi kullananların geri ödemelerinin mümkün olduğunca çabuk gerçekleşmesi ve dolayısıyla kâr ediniminin çabuklaştırılmasına öncelik verilerek, klasik anlamda kapitalist bir sektöre dönüşüm gerçekleşmiştir⁴³⁹. Mikro kredi şemalarının çıkışıyla küresel ekonomide neoliberalizmin ana akım yöntem haline gelmesi arasındaki zamansal izdüşüm de, bu yakınlığın rastlantısal olmadığını göstermektedir. Mikro kredi piyasa koşullarına uygun, özel girişimi özendirilen bir modeldir⁴⁴⁰. Bu

⁴³⁷ Bu diğer mikro finansman modellerine örnek olarak küçük ölçekli sigorta şemaları gösterilebilir ki bunlar, yoksulluğun azaltılması gibi bir hedefe sahip olmadıkları için de mikro kredi uygulamalarından ayrı değerlendirilmektedir. Bkz. Ranadive, Joy Desmukh ve Murthy, Ranjani K. *Micro-Credit, Poverty and Empowerment: Linking the Triad*, Yeni Delhi: Sage Publications, 2005, s.31-32.

⁴³⁸ Karim, Lamia. *Microfinance and its Discontents: Women in Debt in Bangladesh*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011, s. xiii.

⁴³⁹ Bateman, *Why Doesn't Micro Finance Work? The Destructive Rise of Local Neoliberalism*, s. 2-3.

⁴⁴⁰ Isserles, s.41.

çalışmanın ilgili kısımlarında da değinildiği üzere, IMF ve DB aracılığıyla gelişmekte olan ülkelere tavsiye ya da bazı durumlarda dikte ettirilen yapısal uyum programları sonucunda, kamu sektörünün resmi istihdamda büyük yer kapladığı gelişmekte olan ülkelerde, bu sektörün zayıflaması ya da devletin giderek mal ve hizmet üretiminde çekilmeye başlaması sonucunda, işsizlik rakamlarının artışa geçtiği bilinmektedir. Kamu tarafından sunulan istihdamın eksilmesiyle ortaya çıkan boşluk da, enformel ya da kayıt dışı olarak nitelenen iş alanlarının artmasına zemin hazırlamıştır. Bu tespite ek olarak, mikro kredi uygulamalarının ulusal ya da yerel hükümetlerle, sermaye gruplarına herhangi bir sorumluluk getirmemesiyle de, neoliberal dönemin ruhuna uygun olduğu söylenebilir.

3.2.2. Aşırı Yoksulluğun Azaltılması: Bangladeş ve Diğer Örnekler

Mikro kredi uygulamalarının anlamını sorgulamak ve etkinliği konusunda bir yargıya varabilmek için, hem olumlu hem de olumsuz sonuçların kayda geçtiği örnekler incelenmelidir. Bu açıdan, bu şemaların ilk olarak ve en yaygın biçimde uygulandığı ülkelerden birisi olan Bangladeş örneğine, biraz daha yakından bakılmalıdır. Bu yaygınlığın sunduğu veri çokluğu avantajının yanı sıra, Bangladeş'i bu bağlamda değerlendirmeyi anlamlı kılan başka ögeler de bulunmaktadır. Bunlar, ülkenin aşırı yoksulluğun halen yaygın olduğu bir coğrafyada yer alması ve literatürde mikro kredi uygulamalarının başarılı örnekleri arasında Bangladeş kaynaklı olanların çokluğudur. Bu ögeler, mikro kredinin gelişme hakkı açısından eleştirel değerlendirmesini daha elverişli kılmaktadır.

Güney Asya ülkesi olan Bangladeş'te mikro kredi şemalarına üyelik oranlarının, 1990'lı yıllardan itibaren düzenli olarak artış gösterdiği kaydedilmektedir⁴⁴¹. 2015 yılında, Yunus'un kurucusu olduğu Grameen Bank'in de parçası olduğu mikro kredi sektörünün toplam müşteri sayısının 33 milyonu aştığı - bu neredeyse tüm nüfusun 1/5'ine denk gelmektedir- ve kadın müşteri oranının %90'ın üzerinde olduğu rapor edilmiştir. Kredi veren kuruluşlara hem kamu hem özel bankalar olabildiği gibi, bu amaçla kurulmuş sivil toplum kuruluşları da bulunmaktadır⁴⁴².

Mikro kredi uygulamalarının sonuçları üzerine yapılan araştırmalar geniş bir literatür oluşturmakla birlikte, bu araştırmaların çoğunlukla küçük ölçekli yerelliklerde yürütülen saha çalışmaları olması, uygulamaların makro düzeydeki yoksulluk rakamlarına etkisi hakkında yeterince bilgi sunmamaktadır. Yine de 1991-2008 yılları arasında mikro kredi şemalarına katılım ve sonuçların, ülke çapında örneklem üzerine hazırlanan bir ankete dayanarak değerlendirildiği ve biraz da bu şemaların övülmesi amacıyla hazırlandığı anlaşılan bir rapor, bu konuda bir fikir vermektedir. Buna göre, araştırma için seçilen dönem boyunca tahmini olarak 1.8 milyon mikro kredi müşterisi hane halkı ve bu haneleri oluşturan yaklaşık 9.43 milyon bireyin, günlük 1,25 ABD Doları bireysel gelir çıtasına göre hesaplanan yoksulluk sınırını aştığı sonucuna varılmıştır⁴⁴³⁴⁴⁴. Bu bilgilerden, Bangladeş'te

⁴⁴¹ İlk mikro kredi kuruluşu kabul edilen Grameen Bank için 1991-2008 yılları arasında bu artış oranının yıllık ortalaması, %10.3 olarak kaydedilmiştir. Bkz. Zohir, Sajjad. "Number of Microcredit Clients Crossing the US \$1.25 a day Threshold during 1990-2008: Estimates from a Nationwide Survey in Bangladesh", *Microcredit Summit Campaign Dhaka*, 2010, s.9.

⁴⁴² Toplam müşteri sayısı için farklı sayılar veren kaynaklara rastlanmaktadır. Burada atıfta bulunulan kaynak, Bangladeş hükümetine bağlı Mikro Kredi Düzenleme Kuruluşu'dur. Bkz. Microcredit Regulatory Authority. "Microcredit in Bangladesh" http://www.mra.gov.bd/images/mra_files/News/mcinbd17082015.pdf (erişim tarihi: 28.08.2020).

⁴⁴³ Rapor, bir mikro kredi zirvesinde sunulmak üzere hazırlanmıştır. Zohir, s. 6.

⁴⁴⁴ Burada günlük 1,25 ABD Doları bireysel gelir üzerinden belirlenen aşırı yoksulluk oranının tartışmalı olduğu ve son yıllarda 1,90 ABD Doları sınırının daha yaygın kabul gördüğü belirtilmelidir.

milyonlarca insanın mikro kredi şemalarından doğrudan ya da dolaylı olarak yararlandıklarını ve bu süreçte gelirlerinin bir ölçüde arttığı sonucu çıkmaktadır. Ancak mikro kredi uygulamalarıyla yoksulluğun giderilmesi arasında bir neden-sonuç ilişkisi olduğu sonucuna varmak mümkün olmamakla birlikte, söz konusu raporu hazırlayanlar da böyle bir iddialarının bulunmadığını belirtmiştir. Yine de mikro kredi uygulamalarının yaygın olarak kullanıldığı ülkeye ait bazı makro verilerle, bu konuyu biraz daha aydınlatmak mümkündür.

Makro düzeydeki veriler, yukarıda aktarılan mikro kredi kullanımı sonucunda geliri günlük 1,25 Dolar seviyesinin üzerine çıkan nüfus verileriyle uyumlu gözükmektedir. Bangladeş, 1990'lı yıllardan itibaren gelişme sürecinde bazı alanlarda ilerlemelerin kaydedildiği, ancak halen BM'nin en az gelişmiş listesinde yer alan bir ülkedir. Çeşitli gelişme kriterlerinin derlenmesi sonucunda ülkelere 0-1 arası bir derece verilen İnsani Gelişme Endeksi değerlendirmelerine göre Bangladeş, 1990'lı yılların başlangıcında 0.4'lerdeyken, günümüzde 0.6'nın üzerine çıkmıştır ve son yıllarda ölçülmeye başlanan Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi (GDI) değeri 0.88 dolayındadır. Yine aynı dönem için DB verilerine göre, ülkenin GSYH miktarı nominal olarak 30 milyar ABD Doları seviyesinden, 274 milyar ABD Doları seviyesine yükselmiştir⁴⁴⁵. Ayrıca bu süreçte, kadınların gelişme sürecine katılımında en azından istihdam açısından bir ilerleme olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁶. Bununla birlikte Dünya Bankası'nın 2016-2017 döneminde gerçekleştirdiği bir anket çalışması, ülkede yoksulluğun ortadan kaldırılmasının oldukça yavaş gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmaya göre nüfusun yaklaşık %25'i yoksulluk ve %12'si

⁴⁴⁵ World Bank. "Data: Bangladesh". <https://data.worldbank.org/country/bangladesh> (erişim tarihi: 27.08.2020).

⁴⁴⁶ ILO modeli esas alınarak yapılan tahmine göre, kadın istihdamının toplam kadın nüfusuna oranı, son 25 yıl içerisinde %25'ten %36'ya çıkmıştır. Bkz. World Bank. "Labor Force Participation Rate (female)", <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.ZS?locations=BD> (erişim tarihi: 25.04.2020).

de aşırı yoksulluk sınırlarının altında bir gelirle yaşamını sürdürmektedir. Anket çalışması ve diğer verilere dayanarak Banka'nın çıkardığı sonuç, yoksulluktan kurtulma hızının düşmesine rağmen, Bangladeş'in 2030 Ajandası'nın aşırı yoksulluğun ortadan kaldırılması hedefine zamanında ulaşabileceği yönündedir⁴⁴⁷.

Bu bilgilerden bazı sonuçlar çıkarılabilmektedir. Mikro kredi uygulamaları Bangladeş'te yaygındır. Kayda değer sayıda bir nüfusun, aşırı yoksulluk sınırının altında yaşamaktan kurtulmasına yardımcı olmuştur. Mikro kredi şemaları, kadınların bir meslek edinmesi veya genel olarak ekonomik gelişme sürecine katılmalarında da belirli bir düzeyde destek sağlamıştır. Bu gelişmeler, ülkedeki aşırı yoksulluk oranlarının düşmesine de bir ölçüde katkıda bulunmuştur. Buna karşın ülkede yoksulluğun halen gözardı edilemeyecek seviyelerde oluşu, mikro kredi uygulamalarının yaygın uygulandığında bile tek başına yeterli bir çözüm oluşturmadığına dikkat çekmektedir. Bir not olarak belirtmek gerekir ki, Dünya Bankası'nın bir analizinde Bangladeş toplumunun diğer bölge ülkelerinin aksine homojenik bir yapıda olması, etnik veya dinsel gerilimlerden yine bölge komşularına nazaran muaf olması, sosyal kefaleti öne çıkaran mikro kredi uygulamalarının yaygınlaşmasında etkili olduğu tespiti yapılmaktadır⁴⁴⁸. Bu, herhangi bir ekonomik ya da sosyal bir projenin her yerde aynı sonuçları vermeyebileceği gerçeğini hatırlatmakla birlikte, bu noktada mikro kredi uygulamalarına ilişkin yapısal sorunların incelenmesine geçmek yararlı olacaktır. Bunların arasında en ciddi olanı ise, borçlanma esasıyla işleyen bir sistemin yarardan çok zarar getirebilecek olmasıdır.

⁴⁴⁷ World Bank. "Bangladesh Continues to Reduce Poverty But at Slower Pace", 24.10.2017. <https://tinyurl.com/y9te56cp> (erişim tarihi: 26.04.2020).

⁴⁴⁸ Barai, Munim Kumar ve Adhikary, Bishnu. "The Success of Microcredit in Bangladesh: Supplementing 'Group Lending' Explanation with Institutional Understanding", *Rev. Integr. Bus. Econ. Res.* Vol 2(1), 2013, s. 476.

3.2.3. Borçlanmayla Gelişme Sorunsalı

Devletler ya da sermaye kuruluşları gibi, bireylerin de borçlanarak ekonomik faaliyetlerde bulunmaları olağan olduğu kadar, borçlanmanın sürekli hale gelmesi ve borç yükünün giderek artması da, yine devletler ve sermaye gruplarının olduğu gibi, bireylerin ve ailelerin de yaşamlarını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla borçlanmaya dayanan bir gelişme modelini bir ideal haline getirmek, gelişme sürecinin tamamlanması açısından rasyonel bir tercih olarak düşünülmemelidir. Mikro kredi uygulamalarına yöneltile eleştirilerin başında da, zaten yoksul olan bireyler ve ailelerin, yeni bir borç yükü altına sokulduğu gelmektedir. Bu eleştiriler, mikro kredi sektörünün hızlı yükselişi ve sonrasında yine hızlı biçimde erimesi, hatta bazı ülkelerde çökmesinden sonra daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır⁴⁴⁹.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, kredilerin faiz oranları değişkenlik gösterebilmektedir. Bir araştırmaya göre Bangladeş'te %25 ila 65 arasında değişen - ki bu durumda en düşük faiz oranının bile bir hayli yüksek olduğunu kabul etmek gerekir- faiz oranları uygulanmaktadır⁴⁵⁰. Geri ödemeler konusundaysa, sektörün kredi veren kuruluşlarının genellikle geri ödeme oranları konusunda memnun olduklarını kaydetmek gerekir. Yüksek faiz oranlarının, geri ödemelerin gerçekleştirilmesi konusunda bir baskı unsuru olarak değerlendirildiği düşünülebilir. Ancak böyle bir değerlendirme, sektörün sermaye kesiminin bakış açısına yakın

⁴⁴⁹ Yazar, Hindistan, Pakistan, Fas, Bolivya, Meksika gibi farklı coğrafyalardan ülkelerde bu erimenin yaşandığını aktarmaktadır. Ghosh, Jayati. "Microfinance and the Challenge of Financial Inclusion for Development", *Cambridge Journal of Economics*, 2013, s. 2.

⁴⁵⁰ Molla, Rafiqul Islam ve Alam, Mahmudul. "Microcredit - A More Credible Social than Economic Program in Bangladesh", *Economics Bulletin*, Vol. 31 no.2, 2011, s. 1095.

düŖeceđi için, geliŖme sürecini kolektif ve bireysel bir insan hakkı olarak gören bu çalıŖmanın perspektifiyle pek de ilgili değildir.

Bu çalıŖmanın perspektifine daha yakın düŖsense, geri ödemelerin kredi kullanan yoksul insanlar üzerinde yarattığı baskıyı ele almak olacaktır. Bu bakımdan mikro kredi uygulamalarının aşırı borçlanmayla olan iliŖkisini irdeleyen bir araŖtırmanın bulguları dikkat çekicidir. Gana'da 531 mikro kredi borçlusuyla yapılan anketlerden elde edilen verilere dayanan araŖtırma kapsamında, görüŖülen insanların %30'unun aşırı borçlu olduğu sonucu ortaya çıkmıŖtır⁴⁵¹. Belirtmek gerekir ki araŖtırmacının aşırı borçluluk için kullandığı kriterler, faiz oranları, vadesini geçen geri ödemeler gibi nesnel olanları da kapsamakla birlikte, aynı zamanda bazı öznel koŖulları da kapsamaktadır. Buna göre araŖtırmacı, geri ödemelerini zamanında yapmakta sürekli olarak zorlanan ve aynı zamanda, ödemelerini yapabilmek için kabul edilmesi güç fedakarlıklara katlandıklarını belirten kredi kullanıcılarını aşırı borçlu olarak kabul etmiŖtir. Aşırı borçlu kümesini daraltan kriterlere rağmen çıkan oranın, yoksulluğu ortadan kaldırma iddiasını taşıyan bir finansman modeli açısından yüksek olduğunu kabul etmek gerekir.

Yine saha çalıŖması verilerine dayanan bir baŖka araŖtırma, yoksulların çoğunlukla zaten borçlu insanlar oldukları gerçeğine dikkat çekmektedir. Bosna Hersek'te 800'ün üzerinde mikro kredi borçlusuyla görüŖmeler gerçekteŖtiren araŖtırmacılar, görüŖülenlerde kiŖi başına düŖen borç altında olunan kredi vb. sözleŖmelerin sayısını, 2,3 olarak bulmuŖtur⁴⁵².

⁴⁵¹ Schicks, Jessica. "Over-Indebtednes in Micro Finance: An Empirical Analysis of Related Factors on the Borrower Lewel", *World Development* Vol. 54, 2014, s. 302.

⁴⁵² Maurer, Klaus ve Pytkowska, Justina. "Indebtedness of Micro Credit Clients in Bosnia and Herzegovina: Results from a Comprehensive Field Study", *European Fund For South East Europe Development Facility*, 2011. <https://tinyurl.com/tuotqg4> (eriŖim tarihi: 27.04.2020).

Bir diğer araştırma, ekonomik kriz ya da durağanlık dönemleriyle mikro kredi kullanıcılarının aşırı borçlanmasının örtüşebildiğini göstermektedir. Araştırmaya konu olan Bolivya'da 1998-2002 yılları arasında yaşanan ekonomik durağanlık boyunca, anket çalışması yürütölen kredi kullanıcılarının büyük çoğunluğu, kredi geri ödemelerini gerçekleştirebilmek için daha fazla maddi ve mali fedakarlık yapmak durumunda kalmıştır⁴⁵³.

Yukarıda atıfta bulunulan araştırmaların ortaklaştığı bir diğer çıkarım da, mikro kredi uygulamalarının yıllar geçtikçe sivil toplum niteliğini kaybedip ticarileşmesinin, aşırı borçluluk oranlarını arttırdığı ve mikro kredinin başlangıç hedefi olan yoksulluğun ortadan kaldırılmasından uzaklaştığı yönündedir. Bu ticarileşmenin olumsuz sonuçları arasında mikro kredi kuruluşları arasında artan rekabet ve kredi arzı fazlalığı öne çıkmıştır. Bu da beraberinde daha fazla kredi borçlusu getirmekle kalmayıp, yoksullar arasında bir krediyi ödeyebilmek için başka krediler kullanan ve böylece bir borç girdabına girenlerin sayısını arttırmıştır.

Bu açıdan en çarpıcı örnek, yoksul köylülerin intiharlarıyla bir dönem dünya gündemine de giren Hindistan'ın Andra Pradesh eyaletidir. Andra Pradesh'te, Grameen Bankası modeline benzeyen ancak bu modelden daha fazla sayıda kişinin, 10 ila 20 arasında kadının oluşturduğu öz yardım gruplarına dayanan bir model, 1970'li yılların sonlarından itibaren uygulanmaya başlamıştır. Bu model, yukarıda belirtilen aralıkta kadının birlikte belirli bir miktar para biriktirip bir havuz oluşturduktan ve bu havuzu yaklaşık 6 aylık bir süre boyunca yönettikten sonra, ticari bankalardan kredi alma yetisine erişmesi olarak özetlenebilir. Öz yardım grupları modeli, kadınların finansal bir birikimi idare etme becerisi geliştirerek kendilerini güçlendirmesi ve böylece, toplumsal cinsiyet eşitliği açısından da bir

⁴⁵³ Araştırmacının örneklem rakamı 959 hanehalkıdır. Gonzalez, Adrian. *Microfinance, Incentives to Repay, and Overindebtedness: Evidence from a Household Survey in Bolivia*. Ohio State University: Doktora Tezi, 2008, s. 46. <https://bit.ly/2TFoB05> (erişim tarihi: 27.04.2020).

ilerleme anlamına gelmiş olmakla birlikte, banka yönetimleri ve siyasi yöneticiler, bu adımı toplumsal bağlamından kopuk bir "mali sürdürülebilirlik" açısından ele almıştır. Özellikle de Andra Pradesh eyaletinde, 1990'lı yıllar boyunca öz yardım grupları modeline üyelik ve bu grupların kredi kullanım miktarları, diğer bölgelere orantısız olarak yükselmiştir⁴⁵⁴. Burada atıfta bulunulan araştırmacı, Andra Pradesh'te yaşanan bu orantısız artışın başlıca nedeni olarak, eyalet yönetiminin Dünya Bankası ile yakın işbirliği içerisinde neoliberal ekonomi politikalarını ve serbest ticaret ilkelerini yaşama geçirmedeki arzusu olarak tespit etmektedir. Buna göre, tarımda devlet sübvansiyonlarının ve refah devleti uygulamalarının kaldırılması ya da azaltılmasıyla yeni arayışlara giren köylü toplulukları bu mikro kredi şemalarına yönelmiş, Dünya Bankası da bu koşullarda tarıma dayalı bu toplulukların geçim kaynaklarının çeşitlendirilmesi amacıyla bu yönelimi desteklemiştir⁴⁵⁵.

Neoliberal ekonomi politikalarının gelişmekte olan ülkelere de yayılması ve bu ülkelerde yoksulların kitlesel biçimde mikro kredi uygulamalarına yönlendirilmesinin çarpıcı sonuçlarının belirli bölgelerle sınırlı olmadığı görülmektedir. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde mikro kredi uygulamaları, Andra Pradesh'teki sürece benzer biçimde, siyasi yönetimin neoliberal politikaları benimsemesiyle yaygınlaşmaya başlamıştır. Apartheid dönemi sonrasında iktidara gelen Afrika Ulusal Kongresi kendi siyasi programında büyük bir değişikliğe giderek, uluslararası yatırım ve kalkınma desteği çekebilmek amacıyla, pazarların serbestleştirilmesi ve iktisadi işletmelerin özelleştirilmesine yönelmiştir. Irk ayrımının 20. yüzyılın ikinci yarısında en katı biçimde uygulandığı ülkede mikro-kredi uygulamaları da, Apartheid sonrası siyah nüfusun yoksulluktan kurtarılması için geçerli bir yöntem olarak sunulmuştur. Ancak sonuçta gerçekleşen, kredi alarak

⁴⁵⁴ Taylor, Marcus. "Freedom from Poverty is Not for Free: Rural Development and Micro Finance Crisis in Andra Pradesh, India" *Journal of Agrarian Change*, Vol. 11 No. 4, Ekim 2011, s.487-489.

⁴⁵⁵ Taylor, s. 489.

giriştikleri projelerde başarısız olan çoğunluğun, kredi geri ödemelerini gerçekleştirebilmek için daha da yoksullaşması ve bunun yanısıra, mikro kredi kuruluşlarının çoğunluğu beyaz olan CEO'larının daha da zenginleşmesi olmuş ve bu durum, ülkedeki ırksal eşitsizlikleri arttırmıştır⁴⁵⁶. Yine aynı yazarın işaret ettiği bir tahmine göre 2010'lu yıllarda ülkede işgücünde yer alan nüfusun toplam gelirinin %40'ı, borç ödemelerine gitmiştir⁴⁵⁷.

Bu örnekleri arttırmak mümkündür. Mikro kredi uygulamalarının gelişme süreci açısından beklenen makro düzeydeki faydaları vermesi bir yana, kredi kullanıcısı yoksulların borçluluk seviyesini arttırdığı ve bu durumun, mikro kredinin daha başarılı biçimde uygulandığı Bangladeş'te dahil olmak üzere, sorunlu bir ya da birkaç örnekle sınırlı olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, mikro kredi felsefesinin cazibesini arttıran bir diğer yönü, kadınların güçlendirilmesi için olanaklar yaratılması ve bu dolayısıyla, toplumsal cinsiyet eşitliğine katkıda bulunulması da ayrıca değerlendirilmelidir.

3.2.4. Mikro Kredilerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Etkisi

Mikro-kredi sistemlerinin teşvik edilmesinde belki de en çok vurgu yapılan konu, kadınların yaşam standartlarını iyileştirmek için elverişli bir model olduğu yönündedir. Hatta otobiyografi niteliğindeki çalışmasından anlaşıldığı üzere Yunus'un ilham kaynağı, Bangladeş'in yoksul köylü kadınlarının ailelerinin

⁴⁵⁶ Bateman, Milford. "Microcredit as Post-Apartheid South Africa's Own US Style Sub-Prime Crisis". *The Rise and Fall of Global Microcredit*. Bateman, Milford vd. Oxon: Routledge, 2019.s. 232.

⁴⁵⁷ Bateman, Milford. "Microcredit Has Been a Disaster for the Poorest in South Africa", *The Guardian*, 19 Kasım 2013. <https://tinyurl.com/tk2rdr8> (erişim tarihi: 27.04.2020).

gelenekse tarımsal aktivitelerin yanısıra, birçok küçük çaplı gelir getirebilecek iş yürütmesindeki yaratıcılığı olmuştur⁴⁵⁸.

Mikro kredi uygulamaları Bangladeş kırsalında olduğu gibi, özellikle hanehalkının yürüttüğü ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirlerin erkeklerin elinde toplandığı yerlerde yaşayan birçok kadının, yaşamlarında ilk kez kendilerine ait bir gelire sahip olmalarına yardımcı olmuştur. Mikro kredinin getirdiği en büyük somut yeniliğin, ekonomik faaliyetlerden marjinalize edilmiş ya da finansal güvenilirliği olmadığı için bankalara müşteri olarak kabul edilmeyen kadınların, banka müşterileri haline gelmeleri olduğu söylenebilir⁴⁵⁹. Bangladeş'te, gerçekten de sayısız milyonlarla ifade edilebilecek kadının, bu kredilerden yararlanarak giriştikleri ekonomik faaliyetler sayesinde gelir sahibi oldukları görülmektedir.

Ancak tek başına mütevazı bir gelire sahip olmak, toplumsal cinsiyet eşitliği hedeflerinin ekonomik ve sosyal bağlamdaki uzantıları açısından ancak bir başlangıç adımı olarak kabul edilebilir. 2030 Ajandası'nın toplumsal cinsiyet eşitliğini konu alan 5. hedefinin *leitmotifi* olan kadınların güçlendirilmesi, bu kavramın öncelikli olarak içerdiği kadına karşı şiddet ve ayrımcılığın sonlandırılması bir yana, ev emeğinin kabul edilerek ücret ya da sosyal servisler aracılığıyla karşılığının alınması, üreme sağlığının güvence altına alınması, mülkiyet ve miras haklarında eşitlik gibi başka ekonomik ve sosyal hakları da kapsamaktadır.

Bununla birlikte, mikro kredi kullanan kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği idealine, bu mütevazı ilk adımla bile olsa, yaklaşmadığını işaret eden saha çalışmaları bulunmaktadır. Burada temel sorun, yerleşik toplumsal kuralların bir

⁴⁵⁸ Bateman, *Why Doesn't Micro Finance Work? The Destructive Rise of Local Neoliberalism*, s.8. Yunus'un Bangladeş'in Jobra köyünde 1970'li yıllarda edindiği izlenimlerin Mikro-kredi modelini geliştirmesindeki etkisini detayları için Bkz. Yunus, Muhammad ve Jolis, Alan. *Banker to the Poor*. Public Affairs, 1999.

⁴⁵⁹ Barai ve Adhikary, s. 486.

hamlede değişmesinin güçlüğüdür. Örneğin mikro kredi kullanan bir kadının eve getirmiş olduğu bu mali olanağın kullanımı, pekala eşı ya da evdeki başka bir erkek tarafından gerçekleştirilebilmektedir⁴⁶⁰. Bir araştırmacı, bu sorunun, kredi limitlerinin düşük tutulup, kullanımının da kesin biçimde kadınların egemenliğinde olduğu alanlarla sınırlandırılmasıyla çözülebileceğini vurgulamaktadır⁴⁶¹. Ancak yapısal bir sorunun teknik bir önlemlle giderilebilmesini ummak, gerçekçiliği tartışmalı bir iyimserlik olacaktır ki, burada bahsedilen sorunun köklü toplumsal temellerinin bulunduğu açıktır. Bangladeş'te gerçekleştirilen bir saha araştırmasının edindiği bulgulara göre birçok durumda kadınlar, cinsiyet ve akrabalık hiyerarşilerinin halen geçerli oluşu ve bunun üstüne eklenen, piyasa koşullarının yarattığı stresle başetmekte güçlük çekmektedirler⁴⁶². Kadınların ekonomik yaşama katılmada ve aile içinde karar almada erkeklerin arkasında kalmasını öngören kültürel kodların geçerli olduğu aile ve toplumlarda, bu aile ve toplumlara, kadınlar üzerinden borç niteliğinde bir miktar sıcak para enjekte ederek büyük çaplı dönüşümlerin gerçekleşmesini beklemek, iyimserliğin sınırlarını zorlamak olacaktır.

Mikro kredi ve toplumsal cinsiyet eşiliği ilişkisine eleştirel yaklaşmayı gerektiren bir diğer konu, kredi kullanan kadınların ekonomik girişimlerinde başarılı olmaları durumunda bile, bu başarıların toplumsal cinsiyet eşitliği idealine anlamlı bir katkıda bulunmasının oldukça tartışmalı oluşudur. Yunus'un ABD Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada, neden kredilerin büyük çoğunluğunun kadınlara verildiği sorusuna verdiği yanıtı aktarmak, açıklayıcı olacaktır:

⁴⁶⁰ Misra, Manoj. "Commercial Micro-Credit, Neo-Liberal Agriculture and Smallholder Indebtedness: Three Bangladesh Villages", *Journal of Contemporary Asia*, 2019, s.2.

⁴⁶¹ Pottier, Johan. *Anthropology of Food: The Social Dynamics of Food Security*, Cambridge: Polity Press, 2005, s. 114.

⁴⁶² Karim, s. 130.

"Kadınların kendilerine, çocuklarına, ailelerine, pişecek yemeğe dair planları vardır. Vizyon sahibidirler. Bir erkek ise kendisini eğlendirmek ister"⁴⁶³.

Yunus'tan bu alıntıyı aktaran yazarın tabiriyle, "erkekler hep çocuk kalacaktır" yaklaşımı ile kadınlar duyarlı ve vefalı anneler olarak idealize edilirken, zaten maddi karşılıktan yoksun kalan ev içi emekleri, daha fazla sorumlulukla ödüllendirilmiş olmaktadır⁴⁶⁴. Bu da aslında, gelişme politikalarını ata erkil eğilimleri veri kabul ederek geliştirmenin daha yeni bir örneğidir.

Mikro kredi kullanıcısı ve borçlusuna dönüşen kadınların, parayı yatırıma dönüştürmede ve sonrasında iş geliştirme sürecinde karşılaştıkları zorlayıcı bir diğer mesele de, yine toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ama aynı zamanda evrensel sosyal politika uygulamalarının eksik olmasının da bir sonucu olarak, yeterli hatta bazı durumlarda hiç genel ya da mesleki eğitim almamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu konuda, mikro kredi uygulamaları için oluşturulan öz yardım gruplarında yer alan kadınlar için "finansal okur-yazarlık" ve benzeri başlıklar altında gerçekleştirilen eğitim çalışmaları da, genellikle alınan kredinin amaçlanan iş için kullanımı ve başka yerlere harcanmaması konusundaki aktarımlarla sınırlı kalmaktadır. Buna rağmen birçok saha çalışmasında, kredi kullanıcısı yoksulların ellerine geçen mali olanağı, evlilik ya da cenaze gibi geleneksel törenlerin masrafını karşılamada veya ihtiyaç duyulan tüketim maddelerinin alımında kullandığı tespiti yapılmaktadır⁴⁶⁵. Özellikle, çoğunlukla 18 yaşına gelmeden evlenen kız çocuklarının çeyiz masrafları da, mikro kredilerin iş amacı dışı kullanımının sıklıkla karşılaşılan bir örneğidir. Çocuk evlilikleri ve çeyiz ödemelerinin yapılmamasına ilişkin, Grameen Bankası'nın, hem kendi yöneticileri hem de kredi kullanıcıları için

⁴⁶³ Aktaran Isserles. s. 48.

⁴⁶⁴ Isserles, s. 48.

⁴⁶⁵ Desmukh-Ranadive ve Murthy, s. 325.

duyurduğu ilkeler bulunmasına rağmen, her iki geleneğin de Güney Asya'da yaygınlığını koruduğu görülmektedir⁴⁶⁶. Kökleşmiş toplumsal kuralların gözardı edilerek, yoksulların mikro kredileri amaç dışı kullanımı konusunda eleştirmek anlamsız olacaktır. Bu durum aynı zamanda, mikro kredilerin toplumsal dönüştürücü özelliğinin de sınırlı olduğunu göstermektedir.

Mikro kredi uygulamalarının uzun süredir istikrarlı biçimde yaşamın bir parçası olduğu Bangladeş'te, ülkenin toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin verilerinde anlamlı bir ilerleme gözlemlenmediği de söylenebilir. İGE'nin bir uzantısı olarak yine BMKP tarafından ölçülen Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (TCEE) verilerine göre Bangladeş, Orta Düzey İnsani Gelişme kategorisinde yer almasına neden olan İGE puanlarına benzer biçimde, TCEE puanlarında da orta düzeyde (0.535) yer almaktadır. Bangladeşli kadınlar, TCEE kapsamındaki istatistik veriler arasında, mikro kredilerin belirli bir düzeyde katkı sağlamış olmasının beklenebileceği, iş gücüne katılma yüzdelerinde de erkeklerin bir hayli gerisinde gözükmektedir (%81.3 ve %36)⁴⁶⁷.

Yine de belirtmek gerekir ki, kamusal sosyal ve ekonomi politikalarının uygulandığı koşullarda, mikro kredi uygulamaları da bu politikaların bir bileşeni olarak, toplumsal cinsiyet eşitliğine daha fazla katkı sağlayabilmektedir. Gelişme literatüründe özgün bir model olarak anılan Hindistan'ın güney eyaletlerinden Kerala bu anlamda ilgi çekicidir.

Kerala'nın gelişme sürecinde, 1969 yılında yasalaştırıldıktan sonra büyük ölçüde uygulamaya da geçirilen ve radikal olarak nitelenebilecek toprak reformu, bir

⁴⁶⁶ Uddin, Mohammad Jasim. *The Micro-politics of Microcredit: Gender and Neoliberal Development in Bangladesh*, Oxon: Routledge, 2015, s. 82. Ayrıca Grameen Bankası kararları için bkz. s. 196.

⁴⁶⁷ UNDP. "Human Development Reports, Table 5: Gender Inequality Index". <http://hdr.undp.org/en/content/table-5-gender-inequality-index-gii> (erişim tarihi: 26.04.2020).

dönüm noktası olmuştur. Bu reform, toprak sahipliği için bir tavan genişlik belirleyerek bu tavanın üzerinde kalan toprakların sahiplerinden alınıp, topraksızlara dağıtılmasını ve pirinç tarlaları ile bahçe tarımında toprak kiracılığının kaldırılıp, tarım emekçilerinin toprak sahiplerine kira ödemesi uygulamasına son verilmesini sağlamıştır. Toprak reformu, büyük toprak sahipliğini ortadan kaldırmamış olmakla beraber, alt ve orta gelir gruplarının gelirlerini arttırmış ve gelir eşitsizliği oranını azaltmıştır⁴⁶⁸. Toprak reformuna, kamusal ekonomik ve sosyal politikaların belirli bir istikrar içerisinde uygulanması eşlik etmiştir. Kerala'da sağlık sistemi, Hindistan genelinin aksine, kamusal hizmetler temelinde gelişmiş ve özel girişimlere ancak, kamusal hizmetler sağlam bir temele oturduktan sonra, yardımcı bir rol biçilmiştir⁴⁶⁹. Eyalet yönetiminin ilköğretimin geliştirilmesine odaklanmasının sonucunda, Kerala okur-yazarlık oranı, Hindistan ortalamasının oldukça üzerinde seyretmiş, 2011 yılı nüfus sayımında bu oran Eyalet için %94 düzeyindeyken, tüm ülke ortalaması %74 olarak kaydedilmiştir⁴⁷⁰. Dreze ve Sen'in 2005-06 yıllarında Hindistan devleti tarafından ulusal ölçekte yapılan bazı anket sonuçlarından derlediği verilere göre Kerala, başlıca eyaletler arasında İGE derecesi en yüksek (0.970) ve çok boyutlu yoksulluk oranı en düşük (%12.7) eyalet olmuş, ülke ortalamasının oldukça üzerinde bir insani gelişme seviyesinde yer almıştır⁴⁷¹.

İnsani gelişme ve özellikle bunun kadınlar açısından ima ettiği eğitim seviyesinin yüksekliğinin yanısıra, Kerala'da 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen siyasi ve idari reformların da, mikro kredi uygulamalarının, sosyal kapsayıcı yönünün öne çıkabilmesine yardımcı olduğu belirtilmelidir. Bu reformlar, Eyalet merkezinde

⁴⁶⁸ Franke, Richard W. "Land Reform versus Inequality in Nadur Village, Kerala", *Journal of Anthropological Research*, Cilt. 48, 1992, s. 85 ve 92.

⁴⁶⁹ Dreze, Jan ve Sen, Amartya. *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*, Princeton: Princeton University Press, 2013, s.25.

⁴⁷⁰ Rathore, Udayan ve Das, Upasak. "Explaining the Superior Education Outcomes of Kerala: The Role of State Activism and Historical Endowment", *Oxford Development Studies*, 2018, s.1.

⁴⁷¹ Druze ve Sen, s.50.

yoğunlaşan iktidarın desantralizasyonu yoluyla, yerel hükümet organlarına halkın katılımının önünün açılması olarak özetlenebilir. Bunun bir parçası olarak kurulan *Kudumbashree* programı⁴⁷², mikro kredi uygulamaları açısından da işlevsel kılınmıştır. Ailenin refahı anlamına gelen bu terimle adlandırılan bu kadın gelişme programı, 10 ila 20 arası kadından oluşan mahalle gruplarından başlayarak üç basamaklıdır ve yönetimi, kadınların temsilcilerini seçerek bir üst seviyeye göndermesi ile oluşmaktadır. Bu sayede kadınlar, programda toplanan fonların kullanımına ilişkin kararların alınmasına katılabilmektedirler. Mikro kredi kullanımında da *Kudumbashree*, bankalar ile kredi kullanıcısı kadınlar arasında aracı kuruluş rolünü oynamakta ve kredi riskinin yarısından fazlasının bankanın üstlenmesini sağlamaktadır⁴⁷³.

Devletlerin yoksulluğun ortadan kaldırılması ve genel olarak sosyal adaletin sağlanması yönünde bütünlüklü stratejiler geliştirmedeği, şirketler ve özel kuruluşların da, belirli bir ortak yarardan ziyade ancak kendi çıkarlarıyla uyduğu ölçüde bu alanda girişimlerde bulunduğu koşullarda, zaman, yer ve sektörel açılardan parçalı iyi uygulamalar zayıf bir alternatif olarak öne çıkmaktadır. Bu açıdan mikro kredi gibi, birbirlerini tanıyan yoksulların arasındaki dayanışmaya yaslanmasıyla belirli bir potansiyel taşıyan uygulamalar dahi, ancak devletlerin eğitim ve sağlık hizmetleri gibi temel kamusal servisleri erişilebilir kıldığı koşullarda anlamlı olabilecektir⁴⁷⁴. İki başat aktör olan devlet ve özel sektörden bağımsız olarak, yurttaş girişimlerinin ya da başka bir deyişle "%99"un yarattıkları toplumsal

⁴⁷² Bu program ve Kerala'da 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen demokratik yerelleşme (de-centralisation) kampanyası için bkz. Williams, Michelle. "Democracy as a Transitional Compass: Women's Participation in South Africa and Kerala, India", *Globalizations*, 2019, s.5.

⁴⁷³ Bhaskar, Arjun. "Microfinance in South India: A Case Study", *Wharton Research Scholars*, 122, 2015, s.10-13. http://repository.upenn.edu/wharton_research_scholars/122. (erişim tarihi: 25.04.2020)

⁴⁷⁴ Desmukh-Ranadive ve Murthy, s. 326.

zenginlikler⁴⁷⁵ daha yakından ilgilenilmeyi hak etmektedir. Sıradaki bölümde sürdürülebilir gelişme açısından hem önemli riskler hem de ilerleme potansiyeli barındıran, tarımsal üretim ve tüketim alanında tabanda gelişen pratikler bu anlayışla incelenecektir.

3.3. SÜRDÜRÜLEBİLİR TARIMSAL ÜRETİM VE TÜKETİM İÇİN KOLEKTİF GİRİŞİMLER

İnsanlık tarihinde yerleşik yaşama geçiş sürecinin belki de en önemli etkeni olan tarımsal faaliyetlerin yeni bir bakışla ele alınması, günümüzün ekonomik, sosyolojik, çevresel ve iklim krizlerine kapsayıcı bir alternatif getirmede yeterli olmayabilir. Ancak yaşamın temel dinamiğini oluşturan tarımsal faaliyetlerin kaderinin, yığınsal üretim ve kar odaklı küresel endüstriye terk edilmesine bir alternatif üretilmeden, gıda güvenliğinin sağlanması, yoksulluğun giderilmesi, çevresel kirliliğin ve bozulmanın önlenmesi, iklim değişikliğinin en azından sürdürülebilir bir seviyeye çekilmesi gibi kapsamlı hedefler doğrultusunda etkili adımların atılması mümkün olmayacaktır.

Tarımsal faaliyetlerin ekosistemlere uyumlu, zenginlik arttırmaktansa sağlıklı besin üretimine öncelik veren bir çehreye bürünmesi biraz da, bu sektörde yerleşmiş bulunan çok uluslu şirketlerin tohumdan dağıtım aşamasına kadar uyguladıkları hakimiyetin azalması ve bunun yerine, kolektif çabaların ön plana çıkmasına bağlıdır. Bu aynı zamanda, gelişme hakkının sunduğu gelişme sürecine katılma, katkıda bulunma ve sonuçlarından yararlanma olarak isimlendirilen üç olanağın da gerçekleşmesi anlamına gelecektir. İnsanların salt tüketici olmaktan çıkıp, ürünlerin

⁴⁷⁵ Capra, Frijtof ve Mattei, Ugo. *Hukukun Ekolojisi* (çev. Kılıç, Ebru), İstanbul: Koç Yayınları, 2019, s. 146.

üretim ya da dağıtım süreçlerine ilgi göstermesi, bu süreçlere çeşitli biçimlerde dahil olması, tüketim alışkanlıklarının getirdiği yabancılaşmayı azaltırken, doğa-insan ilişkisini daha bütünlüklü yorumlamalarına da yardımcı olacaktır.

Hem gelişmiş ülkelerde, hem de gelişmekte olan ülkelerde endüstriyel üretim biçimleri ve dağıtım ağlarına alternatif arayışlar, tarımsal gıdaların niteliği, üretim ilişkileri ve ürünlerin dağıtımını gibi konularda gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin toplumlarında ön plana çıkan ihtiyaç da, değişkenlik göstermektedir. Bir araştırma, Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO) temelli ürünlerin gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere nazaran daha fazla kabul gördüğü sonucuna varmıştır. Bu sonuca varılırken, gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanların, GDO içermeyen ürünler için daha fazla ödemeye, gelişmiş ülke sakinlerinden daha az istekli olduğunu belirleyen bir ankete dayanılmıştır⁴⁷⁶. Bu anket çalışması kendi başına bilimsel bir kesinlik göstermemekle birlikte, kişilerin veya ailelerin gıda harcamalarının toplam harcamalarına oranıyla yoksulluk durumu arasındaki bilinen ilişki, bu sonucu desteklemektedir. Bu ilişki, yani daha yoksul olanların gelirlerinin daha büyük bölümünü gıda harcamalarına ayırmak durumunda kalması, gelişmekte olan ülkelerde karın tokluğunun yaşamsal önemde olduğunu göstermekte, nitelikli ve besleyici gıdaya erişime ise sıra gelememektedir.

3.3.1. 21. Yüzyılda Endüstriyel Tarımın Sakıncaları

Son iki yüzyılda bilimsel ve teknolojik gelişmeler, tarımın sanayileşmesi ve yığınsal üretimin artmasını sağlayarak, daha önce hiç görülmediği kadar çok sayıda

⁴⁷⁶ Curtis, Kynda R.; McCluskey, Jill J.; Wahl, Thomas I. "Consumer Acceptance of Genetically Modified Food Product in the Developing World", *AgBioForum*, Cilt: 7, No: 1-2, 2004, s. 72.

insanın beslenmesine olanak tanımıştır. Ne var ki bu gelişme süreci öncelikle sermaye birikimine hizmet ederken, herkes için yeterli beslenme stratejilerinin yokluğunda, artan dünya nüfusunun tamamı için gıda güvenliği gerçekleşmemiştir. Ayrıca bu gelişme süreci, doğal kaynakların çoğu zaman hesapsızca sömürülmesine dayanmıştır. Bu her ne kadar oldukça kapsamlı bir konu olsa da, endüstriyel gıda üretimi sektörlerinden en çok hayvansal gıda üretiminin gezegende basınç yarattığını söylemek mümkündür. Karada, karbondioksit salınımına enerji tüketiminden sonra en çok katkıda bulunan sektör endüstriyel ve yığınsal hayvancılık olmaktadır ve günümüzde bu sektörün ağırlığı, yaylalarda yürütülen geleneksel kırsal hayvancılığın sürdürülebilir ölçeklerinin kat be kat üstüne çıkmıştır⁴⁷⁷. Benzer biçimde denizler ve okyanuslarda da bir tükenme sözkonusudur. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca, nüfus artışı ve ekonomik büyümeyle birlikte hayvansal protein talebindeki yüksek artış, bu yaşam sistemindeki birçok canlı türünün ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır⁴⁷⁸. Burada çok kısa bir özetine yer verilen olgular ve bulguların, insanlığı üretim ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmeye zorladığı gözükmektedir. Bireysel girişimlere kıyasla kolektif hamlelerin, kapsamlı dönüşümlere daha elverişli olduğu da söylenmelidir.

3.3.2. Kooperatiflerin Dönüşümü ve Güncelliği

Sürdürülebilir üretim ve tüketim pratikleri, gelişme hakkının bireysel ve kolektif bir hak olarak, herkese kendi ülke ve bölgelerindeki gelişme sürecine katılma, katkıda bulunma ve sonuçlarından yararlanma olanağını öngören anlamının

⁴⁷⁷ Radkau, Joachim. *Doğa ve İktidar*, (çev. Güder, Nafiz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s.120-121. Yazar, yaylalarda yürütülen geleneksel hayvancılığın sürdürülebilirliğini hem üretim ölçeğinin makul seviyede olması hem de, yayla hayvancılığının, tarla-mera üreticileri arasındaki gerilimleri kaldırması nedenleriyle sürdürülebilir olarak nitelemektedir.

⁴⁷⁸ Brown, Lester R. *Dünyayı Nasıl Tükettik?*, (çev. İmre, Fehmi M.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.42-45.

yaşama geçirilmesi açısından elverişli bir zemin sunmaktadır. Bu pratiklerin evrensel anlamda kurumsallaşmış biçimleri de kooperatiflerdir.

Günümüzde bilinen anlamıyla kooperatiflerin geçmişinin izlerini 19. yüzyıla kadar sürmek mümkündür. Kooperatifler, Sanayi Devrimi ile küçük ölçekli yerel üreticiler olmaktan çıkıp, kentlerde, yani kendilerine uzak pazarlarda oluşan büyük talebi karşılamak durumunda kalan çiftçilerin, gerek tohum ve gübre gibi üretime ilişkin maddi girdiler, gerekse ürünlerin pazarlanması, gıdanın işlenmesi, finansman için kredi bulunması gibi diğer ihtiyaçları için kolaylaştırıcı bir model sunabilmiştir. Zaman içerisinde tarım kooperatifleri giderek büyümüş ve özellikle bazı gelişmiş ülkelerde önde gelen ekonomik güçlere dönüşmüştür. ABD, Kanada, Japonya'da bazı tarım kooperatifleri günümüzde holdingleri andırmaktadır⁴⁷⁹. Fransa'da her üç çiftçiden ikisi bir kooperatife üyedir ve kooperatifler Avrupa'nın geri kalanında da rağbet görmeye devam etmektedir⁴⁸⁰. Güney ülkelerinde de kooperatifler oldukça yaygındır. Örneğin Kenya, Mısır ve Etiyopya'da çiftçilikle geçinen milyonlarca insan, kooperatifler aracılığıyla bir gelir edinebilmektedirler⁴⁸¹. Salt ekonomik değerlendirmeler bir yana, kooperatiflerin özellikle kriz anlarında içinden çıktıkları topluluklara bir sosyal dayanışma ağı sunduğu da düşünülmelidir. ABD'nin ortabatı eyaletlerinde çiftçilerin, 1980'li yılların bankacılık krizi sırasında ayakta kalmalarında, ya da Mayaların, Meksika'nın 1990'lı yıllardaki ekonomik krizi ve yaşadıkları Chiapas'taki gerginliklerin oluşturduğu koşullarda, geçim pratiklerini ve kültürlerini yaşatmasında kooperatifler belirleyici olmuştur⁴⁸².

⁴⁷⁹ Birchall, Johnston. *Cooperatives and the Millenium Development Goals*, Cenevre: International Labour Office, 2004. s. 7.

⁴⁸⁰ Jean, Severin. "Rural Development and Food Diversity in France", Isoni, Alessandro vd.. *The Food Diversity Between Rights, Duties and Autonomies: Legal Perspectives for a Scientific, Cultural and Social Debate on the Right to Food and Agroecology*. Cham: Springer, 2018, s. 158.

⁴⁸¹ Wanyama, Frederick O; Develtere, Patrick; Pollet, Ignace. "Encountering the Evidence: Cooperatives and Poverty Reduction in Africa". *SSRN Electronic Journal*, 2008, s. 6.

⁴⁸² Williams, Richard C. *The Cooperative Movement: Globalization from Below*, Hampshire: Ashgate, 2007, s. 9.

Biraz daha farklı bir bağlamda olmak üzere, sosyalizmden kapitalizme geçişin "şok terapisi" yöntemiyle uygulandığı 1990'lı yılların Rusyasında da, devlet yönetiminin tarımda bireysel toprak sahipliği ve girişimciliği önermesi ve desteklemesine rağmen, Rusya'nın kırsal nüfusunun büyük çoğunluğu, bu çok katmanlı uzun kriz onyılında kolektif alışkanlıklarına dayanmaya devam ederek, ya Sovyet dönemi "kolhoz"larını olduğu gibi korumayı, ya da bunları yeni kooperatiflere dönüştürmeyi seçmiştir⁴⁸³.

Buraya kadar aktarılan örnekler, bazı durumlarda kolektif girişimlerin yeni koşullara adapte olduklarını, bazı durumlarda etkinliklerini yitirdiklerini, bazı durumlarda da büyük kapitalist şirketlere dönüştüklerini göstermektedir. Bu dönüşüm yaşanırken, kooperatiflerin orijinal misyonlarını hatırlatan girişimlerin de olduğunu söylemek gerekir. Bu doğrultuda Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA), kooperatiflerin ilke ve amaçlarını derlemiştir. İlan edilen yedi temel ilke, kooperatiflerdeki mülkiyet, yönetim ve dayanışma gibi temel unsurları hatırlatmaktadır. Bu ilkeler arasında, üyeliğin herkese açık ve gönüllülük esasına göre olması, kooperatif ne kadar geniş ölçeğe ulaşırsa ulaşırsa, demokratik karar alma süreçlerinin ve üyelerin profesyonel yöneticiler ya da liderler üzerindeki hesap sorma kapasitelerinin korunması, hükümetlerin zaman zaman finansman yardımıyla bulunmalarının, kooperatiflerin özerkliği ve bağımsızlığına gölge düşürmemesi olarak üç başlığın öne çıktığı söylenebilir⁴⁸⁴. Gelişme alanında uluslararası çalışmalar yürüten kimi kurumlar da, kooperatiflerin oldukça kritik roller üstlendiklerini hatırlatmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü, kooperatiflerin

⁴⁸³ Engebretson, Elizabeth C. "What Replaced the Kolkhozes and Sovkhozes? A Political Ecology of Agricultural Change in Post-Soviet Russia", s.21-22. *German and Russian Studies Honors Projects*, Paper 3, 2007. http://digitalcommons.maclester.edu/gerrus_honors/3

⁴⁸⁴ Diğer ilkeler, kooperatif üyelerinin eğitimi ve kooperatif üyeleriyle, diğer kooperatifler arasındaki dayanışmaya ilişkindir. International Cooperative Alliance. "Cooperative, Identity, Principles". <https://bit.ly/3b5WFs1> (erişim tarihi: 12.03.2020).

özellikle devlet ve özel girişimlerin gözardı ettiği bölgelerde istihdam yaratan rolünü öne çıkartırken, BM Gıda ve Tarım Örgütü, kooperatiflerin üyelerine sağladığı ekonomik katkılar bir yana, ekonomik ve çevresel krizlere karşı dirençli kırsal kalkınma modellerini ortaya koymalarını övmektedir.

Kooperatiflere verilen öneme ilişkin bulguları arttırmak mümkün olmakla birlikte, kooperatiflerin günümüzde, özellikle neoliberalizm dalgasından sonra homojen bir görünümde olmadıklarını da söylemek gerekir. Tıpkı mikro kredi uygulamalarında olduğu gibi, kooperatiflerin yapısı, işleyişi ve piyasa koşullarıyla başa çıkma kapasiteleri farklılıklar göstermektedir. Afrika kıtasında bağımsızlık sonrası yeni devletlerin destekleriyle ilerlemiş ve yaygınlaşmış olan kooperatifler, 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen piyasa dostu reformlar sonucunda önemli kayıplara uğramışlardır. Kenya kooperatifçiliği üzerine yapılan bir araştırma, devlet desteğinin azalması sonucunda ülkedeki kooperatif kolejinin eğitim çalışmalarını azaltmak durumunda kaldığını, kooperatif üyelerinin bireysel olarak alternatif alıcılara yönelmelerinin, üretici birliklerinin kazançlarını olumsuz etkilediğini ve nihayet, bazı büyük kooperatiflerin piyasa rekabetine dayanamayarak çöktüğünü aktarmaktadır⁴⁸⁵. Devletin kooperatifleri destekleme alanından çekilmesi belirgin bir boşluk yaratmıştır. Bu boşluk ise kısmen uluslararası kuruluşlar ya da Kuzey ülkelerinin kooperatifler alanındaki kuruluşları ve kalkınma ajansları tarafından doldurulmaktadır⁴⁸⁶. Bu durum yukarıda aktarılan ICA ilkeleri arasında yer alan kooperatiflerin bağımsızlığı ilkesinin, yalnızca devletten bağımsızlık olarak yorumlanmasının eksik kalabileceğini göstermektedir.

⁴⁸⁵ Wanyama, Frederick O. *Surviving Liberalization: The Cooperative Movement in Kenya*, . Cenevre: International Labour Organisation, 2009, s.18.

⁴⁸⁶ Wanyama, s. 23-25.

3.3.3. Sürdürülebilirlik için Kısa Tedarik Zincirleri

Sürdürülebilir gelişme için üretimde olduğu kadar, tüketimde de yaygınlaşmış bazı alışkanlıkların değişmesi gerektiği bilinmektedir ve bir açıdan bakıldığında, bireylerin kolektif biçimde geliştireceği yaklaşımlar ve sergileyeceği pratiklerle, üretime kıyasla tüketim alışkanlıklarını değiştirmede daha şanslı olabilecekleri söylenebilir. Bir başka deyişle, üretim alışkanlıklarını değiştirmek için üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmak ya da en azından bunların yönetimi üzerinde etkide bulunabiliyor olmak gerekirken, seçim yapmaya elverişli bir ekonomik statüde olan bireylerin tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi ve bunu yaparken başkalarını da etkilemesi böyle bir koşul gerektirmez. Bu anlamda tüketici kooperatiflerinin, sürdürülebilirlik kriterlerine uygun dağıtım kanalları aracılığıyla üretici ve tüketici arasında köprü oluşturması, tarımsal ürünlerin yüzlerce hatta bazen binlerce kilometre katederek ve çok sayıda el değiştirerek tüketiciye ulaşabilmesine bir alternatif sunabilmektedir. Bu alternatif, küresel değer ya da tedarik zinciri terimlerine atıfla oluşturulmuş ifadesiyle, "kısa gıda tedarik zinciri" olarak adlandırılmaktadır. Bölgesel ve kültürel değişkenlere göre farklılaşan yaklaşımlar olsa da, üretici ile tüketici arasında ya hiç aracının olmadığı ya da en fazla iki aracının olduğu zincirler kısa olarak kabul edilmektedir. Gıda zincirinin kısalığının sürdürülebilir gelişmeye katkısı, mesafenin kısalması sayesinde yakıt kullanımının azalması gibi açık olanlarla sınırlı değildir. Gıda alışverişinde üretici ile olan aracının ortadan kalkması, tüketicinin ürün ile ilgili daha fazla ve doğrudan bilgi almasına da yardımcı olmaktadır⁴⁸⁷.

⁴⁸⁷ Galli, Francesca. ve Brunori, Gianluca. "Short Food Supply Chains as drivers of sustainable development, Evidence, Document" *FOODLINKS*, 2013, s. 2-4.
<https://orgprints.org/28858/1/evidence-document-sfsc-cop.pdf> (erişim tarihi: 17.04.2020).

Ancak tarımsal üretimdeki kooperatiflerin aksine tüketici kooperatifleri, 1950'li yıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlayan süpermarket zincirleriyle rekabetten zarar görmüş ve birçok ülkede etkinliklerini yitirmiş, bazılarında ise tamamen ortadan kaybolmuşlardır. Daha yakın zamanlarda ise, gelişmiş ülkelerde tüketim kooperatifleri açısından bir canlanma olduğu gözlemlenmektedir⁴⁸⁸.

Bu alternatifin, özellikle de tüketim seviyesi ve talep edilen ürün çeşitliliğinin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerin kent merkezlerinde gelişmesinin, sürdürülebilir gelişme açısından anlamlı olacağı düşünülmelidir. Zira gıda perakende sektöründe sera gazı salınımlarının azaltılması, iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağlayacaktır ki, bu aynı zamanda gelişmiş ülkelerin, ortak ancak farklılaşmış sorumluluklar ilkesine uyarınca bir sorumluluğudur. Bu açıdan verilebilecek bir örnek, ülkedeki gıda perakende satışlarında kayda değer bir pay sahibi olan, üç milyon üyeli İsveç Kooperatifler Birliği'nin, operasyonlarında enerji verimliliğine uygun araçlara yönelerek birkaç yıl içerisinde sera gazı salınım oranını yarı yarıya azaltmış olmasıdır⁴⁸⁹.

New York'ta 1970'li yıllardan beri faaliyetlerini sürdüren Park Slope Gıda Kooperatifi ise, sürekliliği, üye sayısı ve yapısal özgünlükleri ve satış rakamlarının nisbi yüksekliği ile öne çıkan örnekler arasındadır. Üyeler, yaklaşık 17,000 üyeli kooperatifin marketinde dört haftada bir kez üç saatlik bir mesai yapmak koşuluyla, bu marketten alışveriş yapabilmektedir. Üyelerin sınıfsal, sosyal ve kültürel kökenlerinin de, New York'un çeşitliliğini yansıttığı görülmektedir⁴⁹⁰. İşletme ekonomisi açısından Park Slope Kooperatifi, işgücü maliyetini üyelerinin gönüllü

⁴⁸⁸ Birchall, s.9. İstisnai olarak, bazı tüketici kooperatiflerinin ise bizzat kendilerinin süpermarketlere dönüştüğü bilinmektedir.

⁴⁸⁹ ILO COPAC. "Transforming Our World, A Cooperative 2030: Contributions to SDG 13", 14.10.2019, s.5. <https://tinyurl.com/ybuemsrx> (erişim tarihi: 19.04.2020).

⁴⁹⁰ Schwartz, Alexandra. "The Grocery Store Where Produce Meets Politics", *The New Yorker*, 18.11.2019, <https://tinyurl.com/y59rqsgl> (erişim tarihi: 27.04.2020).

emek gücü sayesinde büyük ölçüde azaltarak, buradan ürettiği artık değeri, markette satılan ürünlerin fiyatlarını piyasa seviyesinin altında tutmaya ayırabilmektedir. Ancak bu kooperatif yalnızca üyeleri için elverişli fiyatları sübvans etmekle kalmamakta, aynı zamanda gıda ürünü tedarikini büyük ölçüde yerel üreticilerden yapmaktadır. Kooperatifin yerel tanımı, New York şehir merkezinden başlayarak bir kamyonun bir gün yol alarak (yaklaşık 800 km) ulaşabileceği çepere kadar uzanmakta ve bu çember içerisinde, üretim mevsimi elverdiği ölçüde daha yakın olan üreticilerden özellikle meyve ve sebze tedariki gerçekleştirilmektedir. Kooperatif, Kuzeydoğu Amerika'nın daha kısa olan üretim mevsimi sona erip, havaların soğumaya başlamasıyla da, mümkün mertebe batı kıyısındaki Kaliforniya yerine doğu kıyısındaki Florida'dan tedarik sağlamaya çalıştığını ifade etmektedir⁴⁹¹. ABD'de portakalla sembolize edilen Kaliforniya tarım üretiminin önemi ve pazar hakimiyeti düşünüldüğünde bunun önemli bir tercih olduğu ortaya çıkacaktır. Her ne kadar bu Kooperatif tedarik zincirini kısaltmadaki temel amaçları, tüketicinin uygun fiyatlı taze ve mümkün olduğunca organik, sağlıklı ürüne ulaşması ve yerel üreticilerin desteklenmesi gibi, daha çok ekonomik ve sosyal gerekçelerle tarif etse de, tedarik zincirini kısaltan böylesi girişimlerin başta karbon ayak izinin azaltılması gibi, doğal çevrenin ve iklimin sürdürülebilirliğine doğrudan katkıda bulunabileceği açıktır.

Gıda tedarik zincirleri, tarım alanları ile bunlardan uzak kalmış kent merkezlerini birbirine bağladığı için, bu zincirleri kısaltmanın belki de en kestirme hatta radikal yöntemi, kentlerde tarım alanları oluşturmak ve üretimin en azından bir kısmını bu alanlarda gerçekleştirmektir. Zira artık, BM Nüfus Fonu'na göre 2008 yılından beri, dünya nüfusunun yarısından fazlası kentsel alanlarda yaşamaktadır ve

⁴⁹¹ Park Slope Food Coop. "500 miles to Local". <https://www.foodcoop.com/why500/> (erişim tarihi: 10.11.2020).

önümüzdeki on yıllar boyunca da kentli nüfus oranı artmaya devam edecektir⁴⁹². Kent tarımının büyük bir kent ölçeğinde ve bir sistem içerisinde Havana'dan başlayıp, sonrasında ülkeni diğer kentlerine de yayılan Küba'da bu uygulamaların başlangıcı, aslında karbon salınımlarının azaltılması gibi bir idealden ziyade, bir zorunluluğa dayanmıştır. Bir sanayi ülkesi olduğu söylenemeyecek olan ve gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Küba'da kentsel tarım, ciddi bir ekonomik kriz ve bununla beraber ülkenin girdiği bir ekonomik dönüşüm sürecinin bir parçası olarak kentsel tarıma yönelmiştir. Ülkenin, Sovyetler Birliği ve diğer COMECON ülkeleriyle avantajlı şartlarda yürütmekte olduğu dış ticaret ilişkileri, 1990'lı yılların başlarında söz konusu ülkelerdeki sistem değişikliği ve nihayet COMECON'un dağılması sonucunda ortadan kalkınca, derin bir bunalıma girilmiştir. Bu bunalımın halk açısından sonuçları işsizlik ve gelir kaybıyla sınırlı olmayıp, krizin şiddetli biçimde hissedildiği bir dönemde, halkın ortalama günlük kalori alım miktarlarına da yansıyan bir seviyede gıda güvencesizliği sorunu da ortaya çıkmıştır⁴⁹³. Bunda en önemli etken, 1990'lı yıllara göre birçok gıda ürününü, şeker kamışı ihracatından elde ettiği gelirle ithal eden ülkenin, Sovyetler Birliği'ni ikame edecek ölçekte bir alıcı bulamayıp, bu ihracat gelirinden mahrum kalmasıdır⁴⁹⁴. Ayrıca tarım ve hayvancılıkta ülkenin kendi üretimine ilişkin rakamlarda da, bazı ürünler açısından yarı yarıya düşüş yaşanmıştır⁴⁹⁵.

⁴⁹² World Bank. "Urban Agriculture: Findings from Four Case Studies", Washington D.C.: World Bank, 2013, s.1.

⁴⁹³ 1994 yılında kişi başına düşen günlük kalori miktarının, BM Gıda ve Tarım Örgütünün önerdiği 2400'ün altına düştüğü tahmin edilmektedir. Kunt, Sinan. *Küba'da Sürdürülebilir Kent Tarımı*.(çev. Yücel, Cengiz) İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2015, s. 39.

⁴⁹⁴ Küba'da "Barış Zamanı Özel Dönem" olarak adlandırılan bu bunalım döneminde ülkenin GSYH %40'ın üzerinde bir düşüş gösterirken, ithalat kapasitesi de %70 oranında gerilemiştir. Gott, Richard. *Cuba: A New History*, New Haven: Yale University Press, 2004, s. 288. Ayrıca bkz. Brenner, Philip; Jimenez, Marguerite Rose; Kirk, John M.; LeoGrande, William M., *A Contemporary Cuban Reader: Reinventing the Revolution*, Maryland: Rowman&Littlefield, 2008, s. 394.

⁴⁹⁵ Kunt, s.40.

Bu dönemin etkilerinin giderilmesi için Küba'nın aldığı bir dizi önlemler arasında, kent tarımını geliştirmek de bulunmaktadır. Krizin ilk yıllarında tarımdaki mülkiyet biçimleri ve ilişkileri konularında kapsamlı bir reform yapılarak, devlet mülkiyetindeki çiftliklerin yerine özerkliği artırılmış kooperatifçilik öne çıkartılmış olsa da bu, nüfusunun büyük çoğunluğu kentlerde yaşayan Kübalıların gıda güvenliğine kavuşması anlamına gelmemiştir. Kırsal alanlardaki ürünlerin kentlere ulaştırılmasında gerekli olan petrolün Sovyetler Birliği'nden piyasa ortalamasının altında fiyatlarla alınmasının artık mümkün olmayışı başta olmak üzere, kırsal alanlardaki endüstriyel tarımda kullanılan gübre vd. etken maddelerdeki eksiklik, bir anlamda ülkeyi hasatla sofraya arasındaki mesafeyi kısaltma, bir başka deyişle kent alanlarında tarımsal üretimi arttırmaya itmiştir⁴⁹⁶. Ülkede daha önceden de var olan kent tarımı faaliyetleri de, bu dönemde devlet tarafından daha fazla desteklenmiştir. Özel mülkiyete ait büyük arazilerin bulunmadığı ülkede, geleneksel kooperatiflerin dışında, devletin kullanılmayan arazilerde kullanım hakkı sunduğu *parcel* ve bahçe anlamına gelen, insanların kendilerine ait küçük alanlar olan *patio* yöntemlerinin giderek yaygınlaşmakta olduğu görülmektedir. Kent bahçeciliği faaliyetini yürütenler, bütün kentsel tarım faaliyetlerini izleyen ve belirli ölçülerde yönlendiren bir kamusal çatı kuruluşu niteliğindeki Ulusal Kentsel Tarım Grubu'na (GNAU- Grupo Nacional de Agricultura Urbana) kayıt yaptırarak, indirimli tedarik olanakları, teknik danışmanlık ve diğer yan hizmetlerden yararlanabilmektedir⁴⁹⁷. Devlet çiftlikleri dışında kalan, *patio*, *parcel* ve diğer geleneksel kooperatif üyelerinin üretim miktarının, devlet sektörünün çok üstünde olduğu görülmektedir. Örneğin Küba'nın resmi istatistik kurumunun 2016'nın ilk altı ay verilerine göre, ülkede bu dönemde üretilen domatesin %91,7'si, mısırın 95,4'i ve turunçgillerin %76,4'ü, devlet sektöründe yer alan çiftliklerin dışındaki kooperatif ve yukarıda belirtilen bireysel

⁴⁹⁶ Kunt, s.41-44.

⁴⁹⁷ Kunt, s. 62.

kullanım hakkı ya da arazi mülkiyetine dayanan yöntemlerle üretilmiştir⁴⁹⁸. Bu kurumun istatistiklerinde kentsel tarım üretiminin ülke çapındaki bütün tarım üretimine dair kesin bir veri olmamakla beraber, ülkedeki tarımsal ürünlerin büyük çoğunluğunun yerel düzeyde tüketiciye ulaştığı, tedarik zincirinin de "yürüyüş mesafesine" kadar kısaldığı gözlemlenmektedir. Bir çalışmada derlenen 2004 yılı verilerine göre, kentsel sebze ve hayvansal olanlar dışındaki diğer taze ürünlerin yaklaşık %60'ı doğrudan halka satılırken, %15,4'ü aile içinde tüketime gitmiş, geri kalan ürünlerin varış noktalarıysa devlet pazarları ya da okul, hastane gibi kamusal hizmet veren yerler olmuştur⁴⁹⁹.

Küba'da kentlerdeki tarımsal faaliyetler yalnızca tedarik zincirini kısaltmamakta, aynı zamanda çoğunlukla organik tarım ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir. "Organoponicos" olarak isimlendirilen tekniğe göre, ürünler organik bir alt tabaka (substrat) üzerine ekilmekte, bu tabaka da evsel atıklar, ekin artıkları ve hayvansal gübreden oluşmaktadır. Kentlerdeki tarımsal faaliyetlerde kimyasal katkı maddelerinin kullanımı yasak olmakla birlikte, böyle maddelerin bulunmasının güçlüğü de organik niteliğin bozulmamasında etkili olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁰. Bu model, toprak verimliliğinin düşük ve kimyasal katkı maddelerine erişimin zor olduğu gelişmekte olan ülkeler için uygun bir alternatif olarak değerlendirilmektedir⁵⁰¹. Küba'nın, kişi başına düşen biyo canlılık alanının bulunmasıyla hesaplanan ekolojik ayak izinde, küresel iklim açısından kabul edilebilir bulunan barajı aşmadan, yüksek insani gelişme seviyesine ulaşan az

⁴⁹⁸ Oficina Nacional de Estadística y Enformación (Küba). "Sector Agropecuario: Indicadores Seleccionados Enero-Junio 2016", s.6. http://www.onei.gob.cu/sites/default/files/ppales_indjun16.pdf (erişim tarihi: 15.11.2020).

⁴⁹⁹ Nodals, Rodriguez, Companioni Concepcion ve Bayon, Gonzales'den aktaran Kunt, s. 242.

⁵⁰⁰ FAO. "Growing Greener Cities in Latin America and the Caribbean", Havana sekmesi, 2014. <http://www.fao.org/ag/agp/greenercities/en/ggclac/havana.html> (erişim tarihi: 03.01.2020)

⁵⁰¹ Eigenbord, Christine ve Gruda, Nazım. "Urban Vegetable for Food Security in Cities. A Review", *Agron. Sustain. Dev.*, 35, 2015, s. 489.

sayıdaki ülkeden birisi ve bunu en yüksek İGE kategorisinde olarak gerçekleştiren tek ülke olmasıyla⁵⁰² kentsel tarım uygulamaları arasında, neden sonuç ilişkisi ihtimalini de barındıran güçlü bir korelasyon olduğu söylenebilir.

Son olarak gıda tedarik zincirini Küba örneğindeki gibi planlı ve ülke ölçeğinde kısaltmamakla birlikte, daha bireysel ya da öz ihtiyacı karşılamak amacıyla yapılan ve genel olarak kent bahçeciliği terimiyle anılan uygulamaların, sürdürülebilirlik açısından önemine de değinmek gerekir. Böylesi üretim faaliyetlerinde daha çok, kullanılmayan sebze ve meyvelerden oluşan evsel atıklar "kompost" yöntemiyle gübreye çevrilmekte, ayrıca bahçe temizliğinden artan otlar ve diğer parçalar da bu karışıma dahil edilebilmektedir. Devletlerin kentsel alanlarda bu amaç için arazi ayırmasına pek rastlanmadığından, bu yöntem biraz da kentsel yerleşim birimlerinde bahçeli ev sahibi olmanın lüks sayılmadığı gelişmiş ülkelerde geçerli olabilmektedir ki, ünlü banliyö yaşamı kültürüyle ABD bu koşula elverişli ülkelerin başında gelmektedir. Federal hükûmete bağlı olan Çevre Koruma Ajansı verilerine göre de geri dönüşüm ve kompost yapma oranları da yıllar içerisinde artış göstermiş, 2017 ve 2018 yıllarında tüm katı atıkların %30'undan fazlasının bu yöntemlerle yeniden kullanışlı hâle getirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir⁵⁰³. Bireysel ya da küçük ölçekli kent bahçeciliğinin, kentlerdeki yeşil alanların artması, yağmur sularının daha fazla toprakla buluşmasının sağlanması, dar gelirli ailelerin harcamalarında önemli pay tutan mutfak masraflarının kısılması, gençler ve çocukların doğanın özgün süreçleriyle etkileşim içerisine girmesi gibi, sürdürülebilir

⁵⁰² Global Footprint Network. "Committing to a New Future", 22.11.2015. <https://www.footprintnetwork.org/2015/09/22/committing-new-future/#hdichart> (erişim tarihi: 15.11.2020). 2016 yılında yayımlanan bir raporun duyurusunda WWF temsilcisi de, Küba'nın "insani gelişme ve ekolojik ayak izi arasında, mükemmel olmasa da iyi bir yol" bularak diğer ülkelerden ayrıştığını belirtmiştir. Haber için bkz. Telesur. "As World Burns, Cuba Number 1 For Sustainable Development", 27.10.2016. <https://tinyurl.com/y4hmnwlq> (erişim tarihi: 15.11.2020).

⁵⁰³ Environmental Protection Agency. "National Overview: Facts and Figures on Materials, Waste and Recycling", <https://tinyurl.com/ybu9fws7> (erişim tarihi: 23.11.2020).

gelişme açısından ekonomik, sosyal ve çevresel olumlu etkileri sayılabilir⁵⁰⁴. Bireysel ya da oldukça küçük ölçekli mütevazı girişimlerle kapsamlı sonuçların yavaş yavaş alınabileceği beklentisine girmeden, belki de bu çabaların yaygınlaşmasının en kısa sürede üretebileceği etkinin, insanlar ve toplulukların farkındalık seviyesini arttırması olabileceği de düşünülmelidir.

3.3.4. Geleneksel Kolektif Yaşam Tarzı Olarak "Buen Vivir"

Modernitenin geniş şemsiyesi altındaki bir kavram olan ekonomik ve sosyal gelişmenin tıkandığı noktalarda, modernite öncesine dönülmesini savunmak gerçekçi olmayacağı gibi, bu gerçekçi olmayan tersine dönüşümün yararlarının sınırlı olacağı kabul edilmelidir. Bununla birlikte, doğa ve insan kaynaklarının sömürülmesine dayanan sermaye birikim modeline alternatif arayışında, insanlık tarihinin zengin deneyimlerinden belirli ölçülerde yararlanılmasının, çeşitli düzeylerde olumlu katkı sağlayabileceği de düşünülmelidir.

Bu yaklaşımdan hareket edilerek, kapitalizm öncesi ya da bir biçimde kapitalizmin etkilerinden azade kalarak varlığını sürdürebilmiş geleneksel yaşam biçimlerinin, hangi koşullarda gelişme sürecine olumlu etkilerde bulunabilecekleri değerlendirilebilir. Son yıllarda Latin Amerika'da iyi yaşam, yani *buen vivir* ya da Quechua dilindeki *sumak kawsay* genel adlandırmasına dahil olan ve özellikle yerli nüfusun belirli bir ağırlıkta olduğu ülkelerde halen gözlemlenebilen yaşam pratikleri, çoğu doğal kaynaklardan oluşan ortak varlıkların sorumlu bir biçimde kullanılmasını önermektedir. İyi yaşam kavramı, son yıllarda sürdürülebilir gelişme alanındaki

⁵⁰⁴ Yalçiner Ercoşkun, Özge. *Sürdürülebilir Kentsel Planlama ve Tasarım Örnekleri: Dünya Örnekleri*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2018, s.42-43.

araştırmacıların da ilgisini çekmektedir ve somut bir çerçeveden ziyade bir felsefeyi andırıyor oluşu, kavramın farklı okumalarının yapılmasına yol açmıştır⁵⁰⁵. Bu felsefeyi belirli bir çerçeveye oturtmaya çalışan bir tanıma göre *buen vivir*, "doğal insan cemaati ile uzamsal-mekansal varoluşun bütünlüğüne dayanan bir bilgi dağarcığı ve yaşayış sistemini tanımlamak ve oluşturmak"tır⁵⁰⁶. Modernitenin içerisinden çıkan ve doğal kaynakların istenildiği gibi kullanılabileceğini öngören, ekonomik büyüme, kalkınma ve bu sayede daha iyi yaşama biçimindeki doğrusal düşünceye alternatif oluşu da, doğayı merkeze alan ve insanı onunla uyum içerisinde yaşaması gereken bir tür olarak konumlandırmasından kaynaklanmaktadır⁵⁰⁷. Yaşam kalitesini tüketime, mal edinme ya da biriktirmeye göre değerlendirmeyen felsefesiyle de, özellikle neoliberalizme ters düşmektedir⁵⁰⁸.

Bolivya ve Ekvador ise, bu yaşam pratiklerinin anayasal ve kurumsal tanınmaya da mazhar olduğu iki ülke olarak öne çıkmaktadır. And Dağları Yeni Anayasacılığı olarak da adlandırılan akımın bir parçası olan bu iki ülkenin genç kurucu belgeleri, gıda egemenliği, ekonomi yönetiminin hiyerarşik olarak ortak doğal varlıkların altında yer alması gibi yeni anayasal ilkeler içermektedir⁵⁰⁹. Bu iki ülkede iyi yaşam pratiklerinin anayasalar tarafından tanınmasının yanı sıra, iki ülkenin ekonomik ve sosyal politikaları da 2000'li yılların ortalarından itibaren

⁵⁰⁵ Altmann, Philipp. "Good Life As a Social Movement Proposal for Natural Resource Use: The Indigenous Movement in Ecuador", *Consilience: The Journal of Sustainable Development* Vol. 10, No. 1, 2013, s.59.

⁵⁰⁶ Walsh, Catherine. "Development as Buen Vivir: Institutional Arrangements and (de)Colonial Entanglements", *Development* 53(1), 2010, s.18.

⁵⁰⁷ Weyer, Frederique. "Implementing 'Vivir Bien': Results and Lessons from the Biocultura Programme, Bolivia", *International Development Policy* No.9, 2017, s.2.

⁵⁰⁸ Williford, Beth. "Buen Vivir as Policy: Challenging Neoliberalism or Consolidating State Power in Ecuador", *Journal of World-Systems Research*, Vol:24, No:1, 2018, s.103.

⁵⁰⁹ Sina, Anjeza. "The Constitutional Protection of the Right to Food in Bolivia and Ecuador", Isoni, Alessandro vd. *Food Diversity Between Rights, Duties and Autonomies*, Cham: Springer, 2018, s.269-270.

benzeşmeye başlamıştır⁵¹⁰. Bu benzerlikler arasında, yeraltı kaynaklarının devlet mülkiyetinde olması, yerli halkların toplumsal yaşamda etkin örgütleriyle yer almaları ve gelişme projelerinde kendilerine danışılması hakkından yararlanmaları, ulusal gelişme planlarının düzenlenmesi ve sosyal harcamaların artırılması sayılabilir⁵¹¹.

Ancak Bolivya ve Ekvador'da yerli halkların iyi yaşam pratiklerinin tanınması, hatta Bolivya örneğinde kendi yargı organlarının ve dolayısıyla bir anlamda ulusal kurumsallıklarının da tanınması, bu toplulukların, ekonomik, sosyal ve kültürel özgünlüklerini tanıyan, üstelik iktidara gelirken bu toplulukların da önemli desteğini alan hükümetlerle arasındaki ilişkinin sorunsuz olduğu anlamına gelmemiştir. Bunun en öncelikli nedeni, Bolivya ve Ekvador'daki hükümetlerin uyguladıkları ve yoksulluğun azaltılmasında kayda değer ilerlemeler sağlanan sosyal politikalar için gereken kaynakların, büyük ölçüde yeraltı kaynaklarının çıkarılmasına dayanan ekonomik girişimlerden gelmesidir. Her iki ülkedeki sosyalist ya da sol popülist hükümetler, bir kısmı yerli halkların bölgelerinde yer alan maden projeleri ya da bunlara bağlı altyapı projeleri nedeniyle yerli halklarla zaman zaman karşı karşıya gelmiştir⁵¹². Bu çelişkinin birkaç boyutlu olduğunu söylemek gerekir. Yerli halkların yaşadıkları doğaya ve dolayısıyla iyi yaşam pratiklerine müdahale anlamına gelen madencilik ya da altyapı projelerine itirazlar, bu coğrafi çevrelerde yaşanacak bozulmanın kaygısını taşıyabildiği gibi, aynı zamanda projelerden yeterince ya da hiç yararlanamayacakları endişesini de dışa vurabilmektedir. Bu çelişkilerden birisi, Amazon eko-sisteminin bir parçası olan Isidro bölgesindeki

⁵¹⁰ Her iki ülkede ve hatta Bolivya'da bu çalışma yazılırken yaşanan siyasi değişimlerin kalıcı olması ihtimalinde, bu ekonomi politikalarında da değişiklikler olacağını öngörmek zor değildir. Örneğin IMF, Ekvador için 2019 yılı içerisinde 4.2 milyar dolarlık bir fon paketini onayladığını duyurmuştur. IMF. "IMF Executive Board Approves US\$4.2 Billion Extended Fund Facility for Ecuador", 11.03.2019. <https://tinyurl.com/yxibtff29> (erişim tarihi: 26.04.2020).

⁵¹¹ Merino, Roger. "An Alternative to 'alternative development'?: Buen Vivir and Human Development in Andean Countries", *Oxford Development Studies*, 2016, s. 4-5.

⁵¹² Merino, s.6.

TIPNIS Otoyol projesi kapsamında Bolivya hükümeti ve bölgedeki yerli halk topluluğu arasında ortaya çıkmıştır. Hükümet otoyol projesini, yerli halkların ürettikleri ürünlerin pazarlara ulaştırılmasını da sağlayacağını savunmuştur. Bir milli park olan TIPNIS'in iki bölgeye ayrılmasına neden olacak yol projesini, bölgede yaşayan üç yerli topluluktan ikisi desteklerken, birisi karşı çıkmış ve protesto gösterileri yapılmıştır. Süreci dışarıdan takip eden bazı gözlemcilerin vardığı sonucun aksine bu olaydaki çelişki, konvansiyonel madencilik faaliyeti ve geleneksel yaşam biçimleri arasında olmaktan ziyade, bölgedeki her bir yerli topluluğunun kendilerine daha yararlı olabilecek başka bir rota talep etmesinden kaynaklanmıştır; bazı topluluklar otoyolun TIPNIS dışında bir rotadan geçmesini isterken, bazılarıysa kendi köylerine daha yakın bir noktadan geçmesini talep etmiştir⁵¹³. Bir başka deyişle, geleneksel yaşam öğretilerini uygulamayı sürdürmek isteyen yerli halklar da, kendilerinin bir ölçüde dışında gelişen endüstriyel ve ticari faaliyetlere yakınlaşma eğilimi göstermekte ya da buna ihtiyaç duymaktadır.

Ekvador'da da, yerli halklar ve sosyalist hükümet arasındaki ilişki benzer gerilimlerle sürmüştür. Ülkede yerli halkların en büyük örgütlenmesi olan Ekvador Yerli Uluslar Konfederasyonu (CONAIE), o zamana kadar diyalog içerisinde olduğu ve bazı konularda işbirliği yaptığı Rafael Correa başkanlığındaki hükümetle, yeni madencilik kanunu ve Amazon bölgesinde petrol aranmasına izin verilmesinin, iyi yaşam öğretilerine ihanet olarak değerlendirip, bağlarını koparmıştır⁵¹⁴. Bu süreçte Correa hükümetinin de, ülkedeki toplumsal gelişmeyi ilerletmek için ihtiyaç duyulan gelirlerin maden ve petrol sektörlerinden elde edilmesi ve bu gelişmenin gerçek anlamıyla neoliberalizme alternatif, doğayla uyumlu, sürdürülebilir bir model

⁵¹³ Fuentes, Federico. "The Dangerous Myths of 'anti-extractivism'", *Climate & Capitalism*, 19.05.2014. <https://climateandcapitalism.com/2014/05/19/dangerous-myths-anti-extractivism/> (erişim tarihi: 23.03.2020).

⁵¹⁴ Altmann, s.67.

oluşturabilmesi için, aslında bu sektörlerin ekonomideki paylarının azaltılması gerekliliği çelişkisinden etkilendiği görülmektedir. Örneğin bir yandan, yerli halklarla arasını açmasına neden olan petrol arama iznini verirken, diğer yandan Yasuni yağmur ormanı bölgesini petrol çıkarma faaliyetine kapatmak için, "petrol yerin altında kalsın" isimli bir girişimle uluslararası çevrelerde yatırımcı arayışına girmiştir⁵¹⁵. Bu çelişkili durumun istatistiklere de yansıdığı görülmektedir. Ekvador bu dönemde eğitime yapılan kamu harcamalarını büyük ölçüde arttırarak, 2011 yılında GSYH rakamının %5'ini ayırmış ve en çok eğitim harcaması yapan ikinci ülke olmuştur⁵¹⁶. Buna karşın bu harcamalar çoğunlukla madencilik faaliyetlerinden elde edilen gelirlere dayanmış, bu da diğer çevresel sorunlarla birlikte, ülkedeki ormansızlaşma oranının artmasına neden olmuştur. Ormanlar için çalışmalar yürüten Global Forest Watch kuruluşu, ülkede 2007-12 yılları arasında ormansızlaşmanın, önceki beş yıla oranla %55 oranında arttığını tahmin etmektedir⁵¹⁷.

Sonuç olarak ekonomik ve sosyal gelişme sürecini ilerletmek için kamusal ekonomi politikalarına başvuran hükümetlerin görevde olduğu Bolivya ve Ekvador'da, yerli halkların geleneksel yaşam öğretileriyle çelişkiye düşülen durumlar yaşanmıştır. Bir bakıma benzer bir çelişkiyi yerli halklar da kendi içlerinde yaşamış, bir yandan iktidara gelmelerine doğrudan ve canlı biçimde destek verdikleri hükümetlerin bazı politikalarının, iyi yaşam öğretilerine ters düşmesini eleştirirken, diğer yandan bu politikalardan daha fazla yararlanma isteklerini dile getirmişlerdir. Her iki ülkede de gelişme süreci, bu çelişkiler temelinde karşılıklı tavizlerin verildiği bir aşamaya girmiştir⁵¹⁸.

⁵¹⁵ Williford, s. 109.

⁵¹⁶ Williford, s. 115.

⁵¹⁷ Caria, Sara ve Dominguez, Rafael. "Ecuador's Buen Vivir: A New Ideology for Development", *Latin American Perspectives*, Cilt: 43, No:1, 2016, s.23.

⁵¹⁸ Gudynas, Eduardo. "Buen Vivir", Demaria, Federico; Kallis, Giorgos; D'Alisa, Giacomo. *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, Abingdon: Routledge, 2015, 48. Bölüm.

Aslında bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılan bulgular, bilgiler ve yorumlar da, gelişme sürecinin çelişkili doğasına işaret etmektedir. Bu çelişkiler, gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında, bu iki gruba giren ülkelerin kendi içlerinde, insanın ekonomik faaliyetleriyle doğa arasında olmak üzere birçok düzlemde gözlemlenebilmektedir. Terimin olumsuz çağrışımları bir yana, aynı zamanda ilerlemeye yol açma potansiyeli olduğu unutulmamalıdır. Bu anlayışla, çalışmada bu noktaya kadar çizilen tablo üzerinden bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada gelişme hakkının, sürdürülebilir gelişme idealinin gerçekleştirilmesinde nasıl bir rol oynayabileceği sorusunun üzerinde durulmuştur. Tıpkı bu soru gibi, konunun kendisi de çok katmanlıdır ve bu soruya önerilen yanıtlar, çalışma metni boyunca parçalar halinde yer almıştır. Aşağıdaki satırlarda, bu parçalar birleştirilmeye çalışılacaktır.

İnsan haklarının geçirdiği aşamalar, iktidar sahipleriyle yönetilenler, hakim sınıflarla tabi sınıflar, ayrıcalıklılarla dezavantajlılar arasındaki çelişkilerin ve mücadelelerin ışığında değerlendirildiğinde, gelişme hakkının zaman içerisindeki dalgalı seyrini de bu bağlama oturtmak mümkündür. Sömürgecilikten çıkışın insan hakları alanındaki yansıması nasıl self-determinasyon ya da ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı olduysa, gelişme hakkı da tarihsel sömürgeciliğin bıraktığı hasarlara ve yeni tip ekonomik hegemonyaya karşı geliştirilen alternatiflerin ve yürütülen mücadelelerin, insan hakları alanındaki ifadelerinden birisi olmuştur.

Bununla birlikte uluslararası kamuoyunda, self-determinasyona layık görülen tanımın gelişme hakkından esirgendiği görülmektedir. Bu çalışmanın birinci bölümünde de ele alındığı üzere, bu eksikliğin gelişme hakkının çok katmanlı ve kapsamlı yapısı, pozitif hukuk diline uyarlanmasını güçleştiren soyutluktaki içeriği gibi kendine has niteliklerinin bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Söz gelimi, self-determinasyon hakkının kullanılmasında kriter oluşturabilecek coğrafi sınırların, demografik yapının ve kendi kaderini tayin hakkını kullanan topluluğun bir halk olarak tanınmasını sağlayan tarihsel, siyasal, kültürel şartların varlığının belirlenmesinin, küresel ekonomi ve siyasetin karmaşık işleyişi içerisinde bir halkın

gelişme hakkının ihlal edilmesini tespit etmeye nazaran daha elverişli olduğu düşünülebilir. Ancak gelişme hakkının bir uluslararası sözleşmeyle tanımlanıp, güvence altına alınmamasının başlıca nedeninin, self-determinasyonun ortaya çıktığı dönemin aksine, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin konjonktürel çıkarlarıyla uyumlu olmama gibi bir talihsizlikten kaynaklandığı tespit edilmelidir. Halkların kendi kaderlerini tayin ederek, bağımsız siyasi birlikler yani ulus devletler kurması, imparatorluklar dağılırken yeni bir küreselleşme dalgasıyla bir dünya sistemi hâline gelen kapitalizmin yeni ulusal pazarlar arayışıyla örtüşmüştür. Buna karşın ekonomik ve sosyal gelişme süreçlerini bu yeni küresel ekonomik sistem içerisinde tamamlamaları için gereken elverişli ortamı bulmada zorluklar çekmişlerdir. Gelişme hakkının uluslararası tanımadan yoksun oluşu da, gelişmiş ülkelerin küresel ekonomi ve siyasetteki belirleyici rollerinden gelişmekte olan ülkeler lehine taviz vermeyişinin, insan hakları alanındaki yankısıdır. Bu noktada gelişmekte olan ülkeler çareyi, belirleyici rolü zayıf ancak görünürlüğü yüksek olan uluslararası platformlarda aramıştır. Bunlar arasında en önemlisi, yasama gücünden yoksun olan bir parlamento niteliğindeki BM Genel Kurulu'dur ve 1986 Bildirisi de, orada onaylanmıştır. Bu noktada çıkarılacak ilk sonuç, Genel Kurul'un yetkisizliğinin gelişme hakkı ya da 1986 Bildirisi'ni önemsizleştirmediği olmalıdır. Kaldı ki ekonomik ve sosyal gelişme, insan hakları, çevrenin korunması gibi tüm insanlığı ilgilendiren bir dizi alanda birçok önemli belge, Genel Kurul kararıyla resmiyet kazanmış ve daha önemlisi, sürdürülebilir gelişme ve iklim değişikliğiyle mücadele gibi, gelecekteki yüzyılları da ilgilendiren meseleler hakkında uluslararası farkındalık artmıştır.

Daha pratik bir sonuç olarak, gelişme hakkı üzerine yürütülen akademik, politik ya da diplomatik tartışmaların, gelişme sürecinin ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlarıyla birlikte kavranması yönündeki arayışlara katkıda bulunduğu ve aynı zamanda, bu arayışlardan beslendiği de kesindir. Bu etkileşim bazı dönüşümlerin meydana gelmesine de etkide bulunmuştur. Örneğin İGE'nin ortaya

çıkışını bu çabaların ve arayışların somut bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. BM Kalkınma Programı tarafından her yıl yayımlanan İnsani Gelişme Raporu kapsamında yer alan bu Endeks günümüzde, bir ülkenin kısa künyesine yazılan nüfus, etnik bileşenler, demografik yapı, coğrafi konum gibi temel niteliklerin arasında yer bulmaktadır. Bu durum aslında, ulusların ekonomik durumlarının ölçülmesinde refahın toplumsal dağılımından ziyade sermaye birikiminin önemsenmesine alternatif sunan, gelişmeyi ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlarıyla bütünlük içerisinde değerlendiren yaklaşımların etkisinin arttığını göstermiştir.

Bu noktada gelişme hakkının içeriğine yöneltilen eleştiriler ışığında, hakkın saygınlığının artırılmasına da yarayabilecek olan bazı çıkarımların ortaya konulması yararlı olacaktır. Tartışmalı konular arasında stratejik önemde olanın, gelişme hakkıyla sürdürülebilir gelişme kavramı arasındaki ilişki olduğu söylenebilir. Sürdürülebilir gelişme, ekonomi-doğa ikiliğinde bir ara zemin bulunması çabasının ürünü olan bir kavramken gelişme hakkı ve özellikle de 1986 Bildirisi, insanın ekonomik faaliyetlerini merkeze alan bir yaklaşımın ürünüdür. Bununla birlikte, ikisi arasındaki mesafenin çok da uzak olmadığı düşünülmelidir. Gelişmeyi insan hakları merceğinden değerlendiren görüşlerin, örneğin çevresel katılımcılık gibi bazı ilkeleri, sürdürülebilir gelişmenin de ilkeleri arasında yer almaktadır. Böylesi ortak noktalar, gelişme hakkının sürdürülebilir gelişme hakkına dönüşümü açısından bir köprü işlevi görebilecektir.

Gelişme hakkının soyut içeriğinden ötürü bir insan hakkı olarak tanınmaya ve dolayısıyla dava edilmeye elverişsiz olduğu eleştirisi de, yine bu noktadan hareketle yanıtlanabilir. Ayrıca sürdürülebilir gelişmenin birçok ülkenin anayasasında da bir ilke olarak benimsendiği, yine birçok ülkede çevresel etki değerlendirme mekanizmalarının uygulanmakta olduğu da göz önünde bulundurulursa, son yıllardaki değişimlerin yansımaları bulduğu bir sürdürülebilir gelişme hakkı

düzenlemesinin, özellikle ulusal düzeydeki uygulama sorunlarının çözülmesinde taşıdığı potansiyel anlaşılacaktır. Bu açıdan, özellikle iktisadi projelerin doğaya verdiği zarar konusunda, çevresel katılım ilkesi doğrultusunda birçok ülkede yargı içtihadının gelişmekte olması da katkı sağlayacaktır. Hatta bazı gelişmiş ülkelerde mahkemelerin yürütme erkini, yalnızca proje ölçeğinde değil, aynı zamanda ulusal düzeydeki politikalarından ötürü, iklim adaleti çerçevesindeki sorumluluklarından ötürü yargılamış olması, bu konudaki yasal aktivizmin yerel ölçekten ulusal ölçeğe taşınabileceğini de göstermektedir. Uluslararası Adalet Divanı Yargıcı Weeramantry'nin de belirttiği gibi sürdürülebilir gelişmenin bir hak olarak düzenlenip, gelişmenin sınırlarını çevrenin belirlemesinin sağlanması, hem olanaklı hem de gereklidir.

Gelişme hakkının dava edilebilirliği üzerinde asılı duran bir diğer soru işareti, halkların hak öznesi olarak tanınmasının uygulamadaki karşılığı üzerinedir. Azınlık grupları ya da yerli halklara tanınan hakların yasal yollarla ileri sürülmesi üzerine belirli bir yargısal birikim bulunmaktadır. Ancak bir ülkenin ya da şehrin bütün bir nüfusunun, ülkedeki hükümeti ekonomik ve sosyal gelişme politikalarının bütünü üzerinden mahkemeye vermesi, pek de akla yatkın bir yol gözükmediği gibi, erkler ayrılığı ve demokratik işleyiş açısından da sorunlara yol açabilecektir. Aslında bu sorun, daha ziyade uluslararası yargı yolları nezdinde bir ülkeyi oluşturan halkların gelişme hakkını savunması açısından daha anlamlıdır. Bu sorunun yanıtı için, öncelikle, devletlerin gelişme hakkı konusundaki uluslararası sorumlulukları hatırlanmalıdır.

Ne var ki, 1986 Bildirisi'nde devletlerin uluslararası düzeydeki sorumlulukların net olmayışı da önemli bir eksiklik ve bu sorunun, sürdürülebilir gelişmenin ulusal mevzuatta hak olarak tanımlanmasıyla da aşılabilmesi mümkün gözükmemektedir. Gelgelelim, diplomasinin ruhuyla da uyumlu olarak, bazı küçük ancak somut adımlarla bu konuda mesafe katedilebilecektir. Örneğin zaten kısmen

uyulmakta olan RGY kapsamındaki yükümlülüklerin, gelişme hakkı açısından somut bir yükümlülük olarak tanımlanması mümkündür. Hatta uluslararası ilişkiler açısından, RGY yükümlülüklerini yerine getiren ülkelerin getirmeyen ülkelere, bu doğrultuda belirli bir basınç uygulaması da olanaklıdır. Bu konuda, özellikle de sürdürülebilir gelişmeyi stratejik bir hedef olarak belirleyen Avrupa Birliği üye ülkelerinin daha etkin olması hem gerekli, hem de mümkündür. Bu açıdan diğer adımların, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeler tarafından ekonomik açıdan cezalandırılmasının önlenmesi olması gerektiği düşünülebilir. DTÖ bünyesindeki hakemlik mekanizmalarının gelişmekte olan ülkeler tarafından daha etkin kullanılabilmesi ya da gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere uyguladığı ekonomik yaptırımların engellenmesi, uluslararası ticaret açısından akla ilk gelen eylem alanları olmalıdır.

1986 Bildirisi burada da kısaca hatırlatılan eksiklerine ve yasal bağlayıcılığı olan bir norma dönüşmemesine rağmen, belirli katkılarda da bulunmuştur. Bunlar arasında, uluslararası işbirliği gibi içeriği müphem olan bir ilkeyi, gelişmekte olan ülkelere yardım sorumluluğuyla birleştirmesi ve çok fazla ayrıntıya yer vermese de, kadınların gelişme sürecine aktif biçimde katılmasını ve bunun için, tüm hak ve özgürlüklerden ayrımcılığa uğramaksızın yararlanmasını öngörmesidir. Toplumsal cinsiyet eşitliği açısından başlangıç noktası sayılabilecek bu ifadelerin, yine de 1980'li yıllarda önemli ilk adımlardan birisi olduğunu teslim etmek gerekir. Bunların yanı sıra, 1986 Bildirisi'nin belki de en önemli katkısının, bireyleri ve toplum kesimlerini gelişme sürecinin edilgen konumundan çıkarması ve gelişme sürecine katılma, katkıda bulunma ve sonuçlarından yararlanma hakkını tanımasıdır.

Ancak hiç kuşkusuz, gelişme hakkı ve 1986 Bildirisi açısından en önemli sorun, İnsan Hakları Konseyi bünyesindeki Çalışma Grubu'ndaki tartışmaların uzun yıllardır tıkanmış olmasıdır. Bu çalışmada her ne kadar gelişmekte olan ülkelerin, özellikle de özel mülkiyet etrafında şekillenen kapitalist üretim modellerine alternatif

arayan ülkelerin bakış açısına yakın bir anlayış geliştirilmeye çalışılmışsa da, bu tıkanıklığın aşılması için, gelişmekte olan ülkelerin daha yaratıcı çabalar geliştirmesi gerektiği söylenmelidir. Her ne kadar Çalışma Grubu'nun kuruluş amacı, bir gelişme hakkı sözleşmesi hazırlamak olsa da, ABD ve Japonya gibi nüfuz sahibi bazı gelişmiş ülkelerin uzlaşmaz tutumu, bu amacın yakın vadede gerçekleşmesini mümkün kılmamaktadır. Bu noktada gelişmekte olan ülkeler, yasal bağlayıcılığı olan bir sözleşmeye karşı olmakla birlikte daha ılımlı bir tavır takınan diğer gelişmiş ülkeler üzerinde çabalarını yoğunlaştırabilir. Gelişme hakkının ulusal düzeydeki uygulaması açısından, sürdürülebilir gelişme ilkelerini de içerecek biçimde yeniden tanımlanması, uluslararası boyutunun da RGY yükümlülüklerine uyulması ve ekonomik yaptırımlardan vazgeçilmesi gibi somut ve kapsamı daha sınırlı öneriler aracılığıyla, bu ikinci gruba giren gelişmiş ülkelerle ortak bir zemin aranabilir. Bu doğrultuda, gelişme hakkı alanındaki bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülen bir çerçeve sözleşme hazırlanması ya da bu çalışmada dile getirilen Uluslararası ESKHS'ye bir ek protokolle, gelişme hakkı bağlamında RGY yükümlülüklerine uyulmasının eklenmesi gibi öneriler, elbette bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, değerlendirilebilir.

Uluslararası platformlarda gelişme hakkı tartışmalarındaki tıkanıklık bir yana, özellikle bazı raporlarda göze çarpan, Binyıl Hedefleri sürecinde gerçekleşen sınırlı ilerlemelerin öne çıkarılmasına temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu hedeflerin zaman aralığını da kapsayan 20. yüzyıl sonları ve 21. yüzyıl başlarındaki dönemde, küresel aşırı yoksulluk oranında kayda değer bir azalma yaşanmış olmakla birlikte, bu nispi düzelme büyük ölçüde Çin'in ekonomik gelişmesinden kaynaklanmıştır. Diğer bazı bölgelerde de belirli ilerlemeler sağlanmış olmasına rağmen, başta Sahra altı Afrika olmak üzere, aşırı yoksulluğun en yüksek olduğu bazı bölgelerde böyle bir seyir izlenmemiştir. Ancak bundan daha önemlisi böyle bir bilançonun, zamanın bağlamından kopuk biçimde, salt istatistik verilerle çıkarılmasının sakıncalı oluşudur. Bu dönemdeki bilimsel ve teknolojik

ilerlemelerin, özellikle iletişim teknolojileri gibi bazı alanlarda, eşi benzeri görülmemiş bir hıza ulaşmış olduğu unutulmamalıdır. Buna karşın bu ilerlemelerin yarattığı ekonomik büyümenin, sosyal adalet ve çevresel sürdürülebilirliğe yeteri kadar yansımadağı da ortadadır. Burada insan haklarını merkeze alan bir yaklaşımla, daha bütünlüklü ve gerçekçi değerlendirmelere ihtiyaç vardır.

Bundan sonraki adımların, 2030 Ajandası'nda ortaya konulan hedeflere ulaşılması doğrultusunda atılması gerektiği kabul edilebilir. Ancak bu noktada aşılması gereken belirli engeller bulunmaktadır. Günümüzde gelişmenin, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel boyutlarıyla birlikte düşünülmesi gerektiği, kalkınma politikaları ve projelerinin bu unsurları da dikkate alması gerektiği konusunda, en azından söylem bazında, az çok bir uzlaşmanın varlığından söz etmek mümkündür. Hatta son yıllarda birçok ülkenin anayasasına sürdürülebilir gelişme bağlamını dahil etmeye başlaması ve ekonomik projelerin çevresel etkilerinin önceden değerlendirmeye alınması gibi, hem yasal düzeyde, hem de uygulama anlamındaki gelişmelerin, BGH ve SGH süreçlerinin doğrudan ya da dolaylı etkisi olarak değerlendirmek de mümkündür. Ancak sürdürülebilirliğin bu denkleme eklenmesinin ifade ettiği anlam üzerinde benzer bir ortaklaşmadan bahsetmek güçtür. Varolan kuşağın üyeleri arasında ekonomik ve toplumsal eşitsizliklerin artarak sürdüğü bir dönemde, gelecek kuşakların potansiyel beklenti ve çıkarlarını koruyan ya da genel olarak, insanın hükmeden konumda olmayıp da bir parçası olduğu bir gezegenin hayalini kuran yaklaşımların belirleyici konuma gelmesi, kısa vadede zor gözükmektedir. Bununla birlikte, insanlığın bu konuda bir dönüşüm süreci içerisinde bulunduğu da, özellikle iklim değişikliği konusundaki endişelerin akademik çevrelerden giderek dünya kamuoyuna da yayılmaya başladığını anlatan işaretler ışığında, pekâlâ ileri sürülebilir. Gerçekten de iklim değişikliği, uluslararası platformda resmi bir mesele olarak ele alınmaya başladığı 1980'li yılların sonlarından bu yana, sıradan insanların günlük konuşmalarının, deyim yerindeyse "havadan sudan muhabbetlerinin" bir konusu olacak kadar dünya vatandaşlarına mâl

olmuş bir mesele hâline gelmiştir. Bu meselenin alelade yakınmalarla sınırlı kalmadığı, insan hakları savunuculuğunun bir kolunu oluşturmakta olmasından, çeşitli mahkemelerin kararlarında yaratıcı yorumlar geliştirmesinden, yenilenebilir enerji sektöründe yatırımların artmasından ve başka olgulardan da anlaşılabilir. Gelgelelim devletlerin ve büyük şirketlerin fosil yakıtlardan vazgeçtiğini söylemek için çok erken olduğu gibi, iktisadi politikaları ve projeleri sürdürülebilir gelişme, küresel ısınmanın azaltılması vb. makro ölçekteki idealler ışığında ele aldıklarından ümitlenmek için de yeterli bulgu yoktur. İnsanlığın karşılaştığı en önemli krizlerden birisi olan iklim değişikliğinin, serbest piyasa ekonomisinin kendi dinamikleri, örneğin arz talep dengesi bağlamında çözülebileceğini düşünmek yanlış olacaktır. Bunlar için hiç kuşkusuz, uluslararası işbirliğinin gözetildiği küresel çapta stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Böylesi stratejilerin geliştirilmesine ev sahipliği yapabilecek ilk adres olarak akla, uluslararası ekonomi kuruluşları gelmektedir. Bu kuruluşların aynı zamanda, gelişme hakkının yaşama geçirilmesinde yaşamsal koşul olan, uluslararası ekonomik atmosferin gelişme sürecinin tamamlanmasına elverişli hâle getirilmesinde de önemli bir rol üstlenmesi beklenmelidir. Ancak IMF ve DB'nın coğrafi "adres"lerinin de gösterdiği gibi, çok kutuplaşma emarelerinin su yüzüne çıktığı günümüzde, bu kuruluşların bugünkü yapılarıyla, 1945 sonrası dünyadaki görevlerinin bir benzerini üstlenmeleri pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu görev büyük ölçüde, birçok ülkenin kelimenin tam anlamıyla yerle bir olduğu 2. Dünya Savaşı'ndan, fiziksel olarak zarar görmeyen bölgesi ve büyüyen ekonomisiyle her anlamda galip devlet olarak çıkan ABD'nin hegemonik gücü sayesinde taşınabilmiştir. Son yıllarda ve özellikle de 2007-08 küresel krizinden sonra, yükselen piyasalar olarak anılan ülkelerin basıncının da etkisiyle, IMF ve DB'de bu ülkelerin lehine kısmi idari reformlar yapılmıştır. Ancak bu reformların ABD'nin sözkonusu kuruluşların karar alma mekanizmalarındaki belirleyici etkisini pek azaltmadığını söylemek gerekir. IMF'nin kredi kullanma amacıyla başvuran ülkelere sunduğu kötü şöhretli yapısal

uyum programlarındaki neoliberal tonun da, Washington Uzlaşması sonrası dönemde biraz seyreltilmiş olmakla beraber, kuruluşun günümüzdeki uygulamalarında da baskınlığını sürdürdüğü söylenmelidir. DTÖ, Bretton Woods kuruluşlarından çok sonra faaliyete geçmiş olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerin seslerini duyurabildikleri bir platform olmaktan uzak kalmıştır. Örgüt içerisinde, özellikle de en az gelişmiş ülkelerin küresel ticaret ve uluslararası işgücünün bölümündeki dezavantajlı konumlarının etkilerinin hafifletilmesi için bazı tedbirler alınmış olsa da, bunların büyük ölçüde yüzeysel nitelik taşıdığını belirtmek gerekir. Dünya Bankası'nda da mütevazı reformların yapıldığı gözlemlenmiştir. Banka'nın kredi verdiği projelerde meydana gelen ya da bu projelerin uygulanmasının tetiklediği çevresel felaketler ve insan hakları ihlallerinin üzerinde, eskiye nazaran daha ciddiyetle durulması önemli bir gelişme olmakla birlikte, bu amaç için oluşturulan kurulların, dar bir yetki alanında ve oldukça sınırlı kapasiteyle çalıştığı ve bağımsızlıklarının bir hayli şüpheli olduğu gözlemlenmektedir. Banka'ya insan hakları ve çevrenin korunması konularında iletilen birçok şikayetin inceleme aşamasına dahi geçmeden reddedilmesi, başta Teftiş Paneli olmak üzere bu kurulların işlevini tartışmalı kılmaktadır.

Sonuç olarak uluslararası ekonomi kuruluşlarında gerçekleştirilen kurumsal reformların, bunların alt yapısını oluşturan ekonomik ilişkilerdeki eşitsizliğin devam etmesi nedeniyle ancak sınırlı düzeyde etki yarattığı söylenmelidir. Örneğin AB'nin en az gelişmişlerin de aralarında bulunduğu ülkelerin ürünlerinin, silah ticareti hariç olmak kaydıyla, kendi pazarına avantajlı erişimini sağlaması kayda değer bir politikadır. Ancak bir yandan bu politika uygulanırken, diğer yandan bazı AB üyesi ülkelerin aynı ülkelere savaş araç gereçleri satmaya devam etmesiyle, bu uygulama anlamını yitirmektedir. Benzer biçimde, DTÖ bünyesinde uluslararası ticaretten doğan anlaşmazlıkların çözümü için etkili olabilecek mekanizmalar bulunmaktadır. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerin bu mekanizmaları kullanabilmek için yeterli kaynağa sahip olamayabildikleri ya da gelişmiş bir ülkeye karşı, büyük ölçüde

ekonomik misilleme endişesinden ötürü, bu yola başvurmaktan çekinebildikleri görülmektedir. IMF'nin kriz anlarında gelişmekte olan ülkelere sundukları reçeteler de, söz konusu ülkenin finansal rahatlamasına bir süreliğine yardımcı olsa da, sağlanan finans akışı karşısında dayatılan ekonomik programlar, kamusal sosyal harcamaların azalmasına neden olmakta ve dolaylı olarak da, programı uygulamak zorunda kalan ülkelerin bütünlüklü gelişme politikaları üretmelerine engel olmaktadır. Bu bağlamda son olarak, RGY yükümlülüklerini yerine getiren gelişmiş ülkelerin sayısının artmasının bir ölçüde de, sunulan kredilerin RGY kapsamında değerlendirilmesinden, yani gelişme sürecini doğrudan ilgilendirmeyip, hatta dolaylı yoldan bağışçı ülkeye kaynak aktarımı anlamına gelen bir akışın yardım sepetine dahil edilmesinden kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

Uluslararası ekonomi kuruluşlarında gelişmekte olan ülkelerin daha fazla söz sahibi olması, gelişme hakkının kolektif boyutunun bir unsuru olarak değerlendirilebilir. Ülkelerin kendi gelişme modellerini serbestçe belirlemesiye, bu hakkın asli bir unsurudur. Gelgelelim gelişmiş ülkelerde, çeşitli nedenlerle beğenilmeyen hükümetlerin görevde olduğu gelişmekte olan ülkelere son derece sert ekonomik yaptırımlar uygulama eğilimi güçlenmektedir. Burada öncelikle, bir devletin başka bir devlete yaptırım uygulamasının, kendisine karşı olan bir uluslararası yükümlülüğün yerine getirilmemesi durumunda meşru sayılabileceği söylenmelidir. Aksi hâlde, yaptırımın keyfiliği söz konusu olabilecektir ancak uluslararası hukukta böylesi bir keyfiyetin açıkça yasaklanmadığı da belirtilmelidir.

Bununla birlikte, ekonomik yaptırımın ciddi bir tedbir oluşu, devletlerin bunu kolektif olarak, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden devletlere karşı ve Güvenlik Konseyi kararıyla uygulamasından da anlaşılabilir. Bir başka deyişle ekonomik yaptırımlar, uluslararası barışın korunmasında güç kullanmayı ikame edecek kadar etkili ve ciddi tedbirlerdir. Ayrıca BM Şartı'nın 55. maddesinde BM'nin, uluslar arasında eşit haklar ve self-determinasyon temelindeki dostane

ilişkilerin gereksinimi olarak, gelişmiş yaşam standartları, tam istihdam ve diğer ekonomik ve sosyal gelişme hedeflerinin destekleneceğini belirttiği de unutulmamalıdır. Keyfi ekonomik yaptırımların, gelişme hakkının içeriğine belki de en yakın bağlayıcı standart olan bu kuralın ruhuna aykırı olduğu da söylenmelidir. Kısacası bu yaptırımların yasallığı bir hayli tartışmalıdır.

Yaptırım uygulanan ülkelerden bir kısmının da, uzun yıllardır Küba ve son zamanlarda Venezuela örneklerinde görüldüğü üzere, kendi gelişme modelleri nedeniyle hedef olduklarını kabul etmek gerekir. Uygulayıcı devletlerin iddia ettiği gibi, bu yaptırımların hedef ülkelerdeki halkları değil de yozlaşmış yöneticileri hedeflediğini düşünmekse anlamsızdır. Örneğin bir devlete ait bulunan şirketlere yaptırım uygulanarak bunların dış ticaret kapasiteleri engellendiğinde, bu ister istemez söz konusu devletin döviz gelirlerinde dramatik azalmalara yol açmakta ve bunun sonucunda da, temel sağlık hizmetleri, ulaştırma altyapısı, gıda ithalatı gibi o ülkedeki her insanın günlük yaşamını ve haklarını doğrudan ilgilendiren alanlarda hayati aksamalara neden olmaktadır. Yaptırımlara insancıl istisnalar getirilerek, gıda ve ilaç gibi yaşamsal ihtiyaçların kapsam dışı bırakılması da, yine hedef ülkenin gelirlerindeki azalma nedeniyle, büyük ölçüde etkisiz bir önlem olarak kalmaktadır. İnsan Hakları Konseyi'nde sonu gelmez tartışmaların, uluslararası ekonomi kuruluşlarında dönüşüme olan direncin güçlü olmasının ve keyfi ekonomik yaptırımlarla ortaya konan tutumun gösterdiği üzere, gelişme sürecinin tamamlanması için gerekli elverişli uluslararası atmosferin varlığından söz etmek kolay değildir.

Yönetenlerin stratejileri ve uygulamaları önemli ölçüde belirleyici olmakla beraber, bireylerin ve toplumların gelişme sürecini yalnızca üst yapıdaki güç ilişkileriyle açıklamak eksik bir yaklaşım olacaktır. Yukarıdaki anlaşmazlıklara ve çekişmelere rağmen, orta ve daha alt katlarda da gelişme sürecinin ilerletilmesi için çabalar sürdürülmektedir. Uluslararası toplumun içerisindeki çelişkiler ve

anlaşmazlıklar, bütünlüklü ve kapsamlı stratejilerin geliştirilmesine engeller çıkarsa da, özellikle 21. yüzyılla birlikte, BM kuruluşları tarafından öne çıkarılan hedefler bağlamı çerçevesinde, gelişme süreci belirli departmanlara ayrılmış ve bu departmanlarda, devlet, uluslararası uzmanlık kuruluşları, özel sektör, sivil toplum ve yerel toplulukların bir biçimde bir araya geldiği inisiyatifler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu girişimlerin başarılı sonuçlar doğuranlarıysa, iyi uygulama örnekleri olarak duyurulmakta ve benzeri örneklerin teşvik edilmesine çalışılmaktadır. Belirli bir ya da birkaç sürdürülebilir gelişme hedefi doğrultusunda, söz gelimi bir köydeki tarımsal sulama sorununun çözülmesi kendi başına olumlu bir sonuç olmakla birlikte, böylesi küçük ya da orta ölçeklerde kısmi sonuçlar veren uygulamaların fazlasıyla öne çıkarılması, bazı yanlısamalara yol açabilecektir. Bunlardan ilki, mekân, zaman ve konu bakımından sınırlı iyi uygulamaların, her birisi bir diğerine bağlı sürdürülebilir gelişme hedeflerinin ihtiyaç duyduğu bütünlüklü politikaların yerini alabileceği düşüncesidir. İkincisiyse, devletlerin boşalttığı alanlara özel sektörün yerleşmesi suretiyle gelişme politikalarının kamusal niteliğinin kaybolmasının, çağın bir gereği olarak yorumlanmasıdır. Bu yaklaşımın temelinde yer aldığı neoliberalizmin, özellikle de gelişmekte olan ülkelere onyıllar kaybettirdiği unutulmamalıdır. Söz konusu projeler için kullanılan "iyi uygulamalar" tabirinin de, kâr amaçlı özel sektör terminolojisine ait olması, bu konuda tedbiri elden bırakmamak için haklı nedenler olduğunu göstermektedir. Devletlerin büyük ölçekli ekonomi yatırımlarından el çektilerdiği ya da devletlerin en baştan bu gücünün eksik olduğu bazı ülkelerde, gelişme sürecinin finansmanında yaygın biçimde kullanılan mikro kredi uygulamalarına da benzer bir ihtiyatlılıkla yaklaşmak gerekir. Mikro kredi kullanan yoksul bir ailenin yaşamında mucizevi değişiklikler olmadığını, bu kredilerin, bazı durumlarda kültürel gelenekleri yaşatmak uğruna ya da acil ekonomik ve sosyal harcamaların karşılanması için kullanıldığını veya zorlu piyasa koşulları karşısında yetersiz kaldığını gösteren saha

araştırmaları bulunmaktadır. Ayrıca mikro kredi ilacının bir yan etkisinin de, zaten yoksul olan insanların üzerine yeni borç yükü bindirmesi olduğu unutulmamalıdır.

Bununla birlikte, kamunun sosyal hizmetlerde daha etkin olduğu Hindistan'ın Kerala eyaleti gibi bölgelerde, kolektif karar alma yöntemlerinin de dahil edildiği mikro kredi uygulamalarının, daha büyük potansiyel taşıdığı görülmektedir. Böylesi sosyal güvencelerden yararlanabilen insanlar, ellerine geçen bu sınırlı maddi olanağı eğitim ve sağlık gibi alanlarda aciliyeti olan durumlarda kullanmak zorunda kalmayıp, öngörüldüğu üzere ekonomik girişimlerinde daha rahat biçimde kullanabilmektedir. Ayrıca mikro kredi gruplarının da, sadece kredi veren açısından bir teminat ağı olarak değil, aynı zamanda kredi kullanıcılarının ekonomik girişimlerine de yardımcı olacak biçimde eğitim ve teknik destek alacağı biçimde örgütlenmesi, gelişme sürecinin ekonomik ve sosyal boyutunun birlikte ele alınması açısından da daha anlamlı olmaktadır. Mikro kredi şemalarının bu bütünlük içerisinde uygulanmasının, kadınların gelişme sürecinde güçlendirilmesine ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitliğine de katkıda bulunacağı açıktır. Sonuç olarak, mikro kredilerin de iyi uygulamalar gibi, baş rolden ziyade yardımcı oyuncu rolü üstlendiği örneklerin gelişme süreci açısından daha anlamlı olduğunu söylemek mümkündür.

Özel sektörün itici gücü olduğu iyi uygulamalar ve özel sektörle yerellikler arasında, kimi örneklerde devletin de bazı katkıları sunduğu mikro kredi uygulamalarının dışında, tabanda örgütlenen girişimlerin sürdürülebilir gelişme süreci bağlamındaki çabaları dikkate alınmalıdır. Bu çabalar aynı zamanda, gelişme hakkının öngördüğu gelişme sürecine katılma, katkıda bulunma ve sonuçlarından yararlanma unsurlarının bir arada yaşama geçirilmesinin belki de en elverişli yöntemi olmakta, gelişme hakkının içeriğinin berraklaştırılmasına katkıda bulunma potansiyeli taşımaktadır.

Bu çalışma içerisinde daha çok tarımsal üretim ve tüketim açısından ele alınan sözkonusu faaliyetler de kimi çelişkilerden azade değildir. Devletlerin gelişme sürecinde öncü aktör olmaktan çıkması, kooperatiflerin de kamu otoritelerinden bağımsızlaşmasını beraberinde getirmiş olsa dahi, tekel hakimiyetinin belirleyici olduğu sektördeki piyasa mekanizmalarından bağımsızlaşmak pek olanaklı değildir. Latin Amerika'daki geleneksel kültür öğretilerine dayanan girişimlerin çelişkisiyse, bir yandan özgün yaşam öğretilerini korumaya ve pratiğe dökmeye çalışırken, diğer yandan modern hayata katılımlarını kolaylaştıracak bazı ihtiyaçlarının karşılanması için, kendi geleneklerinden taviz verme zorunluluğunda kalmasıdır. Gıda tedarik zincirlerinin kısaltılması yönündeki çabalardan kent bahçeciliğiyle, bireysel ya da aile ölçeğinde sürdürülebilir yaşam tercihlerine kapı aralamakla beraber, makro ölçekte dönüşüm yaratabilecek potansiyeli kendi başına sağlamaktan uzaktır. Belirli bir örgütlenme seviyesinin ve asgari ekonomik ve sosyal istikrarın bulunduğu koşullarda, gıda tedarik zincirlerini kısaltmanın da daha kolay olduğu söylenebilir. New York'un orta gelirli bölgelerinden Brooklyn'deki kooperatif marketi de, güçlü sosyal devlet uygulamaları sayesinde en yüksek insani gelişme seviyesine ulaşılan Küba'daki kentsel tarım faaliyetlerinin de, bu koşulları farklı yollardan da olsa sağladığı görülmektedir. İlki belirli bir bakış açısıyla bir araya gelen insanların uzun yıllara yayılan yaşam tercihlerinden, ikincisiyse insanların bir anda kendilerini içerisinde bulduğu zorlu günlük yaşam koşullarından kaynaklanan bu girişimler, kendi ölçeklerinde değer yaratabilmiştir. Yine de, Küba'da ülke çapında geliştirilen bütünlüklü stratejinin, ülkenin küresel iklim için kabul edilen seviyelerde karbon ayak izi bırakırken, aynı zamanda en yüksek İGE kategorisinde kalmasında önemli bir etken olduğu ayrıca vurgulanmalıdır.

Elbette burada, "herkes kendi kapısının önünü süpürürse, kirli sokak kalmaz" ya da benzeri kalıplarla ifade edilen, sorumluluğu yönetici elitlerden ziyade bireyler veya etki alanları sınırlı topluluklara atan kolaycı bir yaklaşımdan kaçınılmalıdır. Zira günümüzde sürdürülebilirlik konusundaki genel söylem daha çok, günlük

yaşamda plastik malzeme kullanmamaktan, muslukları gereğinden fazla açık bırakmamaya kadar, sıradan insanlara verilen öğütler üzerinden biçimlenmekte, örneğin savaş uçaklarının kullandığı jet yakıtlarının gezegen üzerinde yarattığı basıncın ne kadar gerekli olduğuna dair tartışmalara pek rastlanmamaktadır. Buna rağmen farklı coğrafyalar ve kültür çevrelerindeki bütün bu pratikler, tabanda giderek belirginleşmekte olan bir eğilimi göstermektedir. Bu eğilim, insanların sürdürülebilir gelişmeyi benimsemeye yatkın olduğunu göstermektedir. Sürdürülebilir gelişmenin, yalnızca belirli tüketim alışkanlıklarını değiştirme gibi bir sorumluluk anlamına gelmeyip, aynı zamanda bir hak olarak tanımlanması da, bu eğilimin güçlenmesini kolaylaştıracaktır.

Bu eğilimin güçlenmesinin, küresel ekonomi ve politikanın elitlerini sürdürülebilir gelişme ideallerine gerçekten yöneltme doğrultusunda kayda değer bir basınç yaratması da öngörülebilir. Bazı gelişmiş Kuzey ülkelerinde son yıllarda iklim adaleti konusundaki toplumsal hareketliliğin, şimdilik sınırlı da olsa belirli kazanımlar elde ettiği de görülmektedir. Ancak bu basınç yalnızca tabandan gelmemeli, özellikle de gelişmekte olan ülkelerin uluslararası ekonomi ve siyasetin platformlarında daha fazla ortaklaşacağı, mümkünse kurumsal nitelik taşıyan girişimlerle de desteklenmelidir. Bu süreçte gelişmekte olan ülkelerin aradıkları müttefiği, gelişmiş ülkelerin yöneticilerinden önce, bu ülkelerin toplumlarında bulmaları da ihtimal dahilindedir. Bu çabanın iki yönlü olmasının gerektiği de söylenmelidir. Bu bağlamda, gelişmiş ülkelerin toplumlarının da kendi hükümetlerinin, gelişmekte olan ülkelere uyguladıkları ekonomik yaptırımlar ve diğer dış müdahalelere karşı, tıpkı 1960'lı ve 1970'li yıllarda olduğu gibi, daha açık tavır alması beklenmelidir. Hatta iyimser bir öngörüyle, gelişme hakkı konusunda uluslararası toplumda yaşanan açmazdan çıkış için, böylesi bir ittifakın ön açıcı olabileceği söylenebilir. Geçmişte halkların self-determinasyon hakkının benimsenmesinde, sömürgeci ülkelerinin toplumlarında filizlenen destekleyici tutumun etkisi, bu iyimserliğin tarihte karşılığı olduğunu göstermektedir. Bu

gerçekten de yaratıcılık gerektirecek bir çabadır ve gelişme hakkının sürdürülebilir gelişme ilkeleriyle bağdaştırılması, bu çabada anahtar işlevi taşıyabilecektir. Böylelikle gelişme hakkı, sürdürülebilirlik dönemindeki yenilenmiş anlamıyla, gelişme sürecinin doğanın sınırlarıyla uyumlu biçimde tamamlanmasında, bireyler ve halkların elinde ekonomik, sosyal, politik, yasal ve kültürel bir araca dönüşebilecektir.

KAYNAKÇA

- Aboriginal Justice Implementation Commission. "Report of the Aboriginal Justice Inquiry of Manitoba". <http://www.ajic.mb.ca/volumel/chapter2.html#3> (erişim tarihi:06.11.2018)
- Abouharb, M. Rodwan ve Cingranelli, David. *Human Rights and Structural Adjustment*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Adams, Barbara ve Tobin, Kathryn. *Confronting Development: A Critical Assesment of UN's Sustainable Development Goals*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Adelman, Sam. "The Sustainable Development Goals, Anthropocentrism and Neoliberalism", French, Duncan ve Kotze, Louis J. *Sustainable Development Goals: Law, Theory and Implementation*. Cheltenham ve Northampton: Edward Elgar Publishing, 2018, ss.15-40.
- Alston, Philip. "The Shortcomings of Garfield the Cat Approach". *Cal. W. Int'l L.J.*, Cilt:15, 1985, ss. 510-518.
- Alston, Philip. "Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights", A/70/274, 04.08.2015.
- Altmann, Philipp. "Good Life As a Social Movement Proposal for Natural Resource Use: The Indigenous Movement in Ecuador". *Consilience: The Journal of Sustainable Development* Cilt. 10, No. 1, 2013, ss. 59 – 71.
- Argüden Yönetişim Akademisi. "Sürdürülebilirlik Yönetişim Karnesi No:14", İstanbul: 2019. <https://tinyurl.com/uvs6psa> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- Augustin, Ed. "Cuba Has Sent 2,000 Doctors and Nurses Overseas to Fight Covid-19". *The Nation*, 22.05.2020. <https://www.thenation.com/article/world/cuba-doctors-covid-19/> (erişim tarihi: 27.05.2020)
- Balzano, Richard. "Capital paralysis: The Scope and Impact of Washington-imposed Sanctions on Venezuela in the Context of International Law". *LINKS International Journal of Socialist Renewal* (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Barai, Munim Kumar ve Adhikary, Bishnu. "The Success of Microcredit in Bangladesh: Supplementing 'Group Lending' Explanation with Institutional Understanding". *Rev. Integr. Bus. Econ. Res. Cilt.* 2(1) 2013, ss.471-490.
- Bardelli Pierre ve Pastore-Chaverot, Manuela. "The Discourses and Practices of Corporate Social Responsibility as a New Component of the Strategies of Multinational Companies: An Illustration with French Multinational Companies" McIntyre, John; Ivanaj, Silvester; Ivanaj, Vera. *Multinational Enterprises and Challenge of Sustainable Development*. Cheltenham: Edward Elgar, 2009, ss. 245-260.
- Barnes, Mihaela-Maria. "State-Owned Entities as Key Actors in the Promotion and Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development: Examples of Good Practices". *Laws* 2019, 8, 10; doi:10.3390/laws8020010.
- Bateman, Milford. *Why Doesn't Micro Finance Work? The Destructive Rise of Local Neoliberalism*. Londra ve New York: Zed Books, 2010.
- Bateman, Milford. "Microcredit Has Been a Disaster for the Poorest in South Africa". *The Guardian*, 19 Kasım 2013. <https://tinyurl.com/tk2rdr8> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Bateman, Milford. "Microcredit as Post-Apartheid South Africa's Own US Style Sub-Prime Crisis", Bateman, Milford; Blankenburg, Stephanie; Kozul-

- Wright, Richard. *The Rise and Fall of Global Microcredit*, Oxon: Routledge, 2019, ss. 230-252.
- Batchelor, Tom. "Environmental Groups Criticise 'morally unacceptable' Climate Deal Reached After Major Poland Summit", *The Independent*, 15.12.2018. <https://tinyurl.com/u6byxwe> (erişim tarihi: 27.04.2020)
- Baxi, Upendra. "Normative Content of a Treaty as Opposed to the Declaration on the Right to Development: Marginal Observations", Marks, Stephen. *Implementing the Right to Development: The Role of International Law*. E Cenevre: Friedrich Ebert Stiftung, 2008, ss. 47-52.
- Bazbauers, Adrian Robert. *The World Bank and Transferring Development: Policy Movement Through Technical Assistance*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Beetham, David. "The Right to Development and its Corresponding Obligations", Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P., *Development As a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions*, Cambridge: Harvard University Press, 2006, ss. 79-95.
- Beşpınar, Zeynep. *Projecilik ve Neo-Liberal Çıkılmaz: Güneydoğu'ya Kadın Projeleri Üzerinden Bir Bakış*. İstanbul: 2017, Yazılama.
- Bhaskar, Arjun. "Microfinance in South India: A Case Study", *Wharton Research Scholars*, 122, 201, http://repository.upenn.edu/wharton_research_scholars/122. (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Birchall, Johnston. *Cooperatives and the Millenium Development Goals*, Cenevre: International Labour Office, 2004.

- Bodansky, Daniel. "The Legal Character of the Paris Agreement", *RECIEL* 25 (2) 2016, ss. 142-150.
- Bodansky, Daniel; Brunnee, Jutta; Rajamani, Lavanya. *International Climate Change Law*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Boratav, Korkut. "Gelişmekte Olan Ülkelerde Rekabet Gücü Göstergeleri", *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam, 2010.
- Bown, Chad P. ve McCulloch, Rachel. "Developing Countries, Dispute Settlement, and the Advisory Centre on WTO Law". *The Journal of International Trade & Economic Development*. Cilt. 19, No. 1, Mart 2010, ss. 33–63.
- Boughton, James M. "Lending to and for the Poor: How the IMF's Role Has Evolved?", Boughton, James M. ve Lombardi, Domenico. *Finance, Development and the IMF*, Oxford: Oxford University Press, 2009, ss. 51-63.
- Bremer, Elisabeth C. ve Krain, Matthew. "The Effects of Human Rights on the Success of Microcredit Lending Institutions", *Journal of Human Rights*, 14:3, 2015, ss. 377-400.
- Brenner, Philip; Jimenez, Marguerite Rose; Kirk, John M.; LeoGrande, William M. *A Contemporary Cuban Reader: Reinventing the Revolution*. Maryland: Rowman&Littlefield, 2008.
- Brouwers, Ria. "Revisiting Gender Mainstreaming in International Development: Goodbye to an Illusionary Strategy", *Institute of Social Studies Working Paper Series*, No: 556, 2013, ss. 1-36.
- Brown, Lester R. "Dünyayı Nasıl Tükettik?" (Çev. İmre, Fehmi M.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

- Burke, Roland. "Some Rights Are More Equal than Others: The Third World and the Transformation of Economic and Social Rights", *Humanity*, 11.06.2014. <https://tinyurl.com/wmmtxlx> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Cano, Lidia. "Rights of Nature: Rivers That Can Stand in Court", *Resources* 2018, 7,13, ss. 1-14, *doi:13.10.3390/resources7010013*.
- Capra, Frijtof ve Mattei, Ugo. *Hukukun Ekolojisi* (Çev. Kılıç, Ebru), İstanbul: Koç Yayınları, 2019.
- Caria, Sara ve Dominguez, Rafael. "Ecuador's Buen Vivir: A New Ideology for Development". *Latin American Perspectives*, Cilt: 43, No:1, Ocak 2016, ss. 18-33.
- Center for International Sustainable Development Law. "What is Sustainable Development Law?". <https://tinyurl.com/t4e29pb> (erişim tarihi: 05.11.2020).
- Chakrabarty, Dipesh. "Tarihin İklimi: Dört Tez", *Cogito*, no:93, 2019, ss. 167-192.
- Chinkin, Christine M. "The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law." *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 38, no. 4, 1989, ss. 850-866.
- Ciafone, Amanda. *Counter-Cola: A Multinational History of the Global Corporation*, Oakland: University of California Press, 2019.
- Clements, Paul. "Multilateral Development Banks and the International Monetary Fund", Linarelli, John. *Research Handbook on Global Justice and International Economic Law*. Cheltenham: Edward Elgar, 2013, ss.121-145.
- Coca-Cola. "Sürdürülebilirlik: Suyun Geri Kazanımı", <https://tinyurl.com/whmt8c6> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- Collins, Lynda M. "Sustainable Development Goals and Human Rights: Challenges and Opportunities", French, Duncan ve Kotze, Louis J. *Sustainable Development Goals: Law, Theory and Implementation*. Cheltenham: Edward Elgar, 2018, ss. 66-90.
- Cook, John; Nuccitelli, Dana; Green, Sarah A.; Richardson, Mark; Winkler, Bärbel; Painting, Rob; Way, Robert; Jacobs, Peter; Skuce, Andrew. "Quantifying the Consensus on Anthropogenic Global Warming in the Scientific Literature". *Environmental Research Letters*, Vol:8, No:2, 2013.
(doi:10.1088/1748-9326/8/2/024024)
- Curtis, Kynda R.; McCluskey, Jill J.; Wahl, Thomas I. "Consumer Acceptance of Genetically Modified Food Product in the Developing World", *AgBioForum*, Cilt: 7, No:1-2, 2004, ss. 70-75.
- Cypher, James M. "Mexico Since Nafta: Elite Delusions and the Reality of Decline". *New Labor Forum* 20(3), Autumn 2011, ss. 61-69.
- Darrow, Mac. "Master or Servant: Development Goals and Human Rights", Langford, Malcolm; Sumner, Andy; Yamin, Alicia Ely. *The Millenium Development Goals and Human Rights: Past, Present and the Future*. New York: Cambridge University Press, 2013, ss. 67-118.
- De Albuquerque, Catarina. "Chronicle of an Announced Birth: The Coming into Life of the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights-The Missing Piece of the International Bill of Human Rights". *Economic, Social and Cultural Rights*, ss.484-517.
- Demaria, Federico; Kallis, Giorgos; D'Alisa, Giacomo. *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. Abingdon: Routledge, 2015.

- De Feyter, Koen. "Towards a Framework Convention on the Right to Development". *International Policy Analysis*. Friedrich Ebert Stiftung, Nisan 2013. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/09892.pdf> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- De Rivero, Oswaldo. *New Economic Order and International Development Law*, Oxford: Pergamon Press, 1980.
- De Schutter, Oliver. *International Human Rights Law: Cases, Material, Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Dijkstra, Geske. "Supranational Governance and the Challenge of Democracy: The IMF and the World Bank", Bekkers, Victor; Dijkstra, Geske; Edwards, Arthur; Fenger, Menno. *Governance and the Democratic Deficit: Assessing the Democratic Legitimacy of Governance Practices*, Hampshire: Ashgate, 2007, ss. 269-294.
- Donor Tracker."Japan". <https://donortracker.org/country/japan> (erişim tarihi:26.04.2020)
- Donnelly, Jack. *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2013.
- Douzinas, Costas. *İnsan Haklarının Sonu* (Çev. Tuna, Umre Deniz ve Akbaş, Kasım) Dipnot: İstanbul, 2015.
- Dreze, Jan ve Sen, Amartya. *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*, Princetoon: Princeton University Press, 2013.
- Easterly, William. *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So much Ill and So Little Good*, New York: Penguin Press, 2006.

- Edwards, Alice. *Violence Against Women Under International Human Rights Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Eide, Asbjorn. "Human Rights Based Development in the Age of Economic Globalization", Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P. *Development As a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, ss. 227 - 260.
- Eigenbord, Christine ve Gruda, Nazım. "Urban Vegetable for Food Security in Cities. A Review", *Agron. Sustain. Dev.* 35, 2015, ss. 483–498.
- Eklund, Lina ve Thompson, Darcy. "Is Syria Really a Climate War?". *The Conversation*, 21.07.2017. <https://tinyurl.com/uh63tmj>. (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Environmental Protection Agency. "National Overview: Facts and Figures on Materials, Waste and Recycling", <https://tinyurl.com/ybu9fws7> (erişim tarihi: 23.11.2020).
- Ewing, Jack ve Horowitz, Jason. "Why Italy Could be the Epicenter of the Next Financial Crisis". *The New York Times*, 12.10.2018. <https://tinyurl.com/ybs9pwsn> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- Fajardo, Teresa. "Soft Law". *Oxford Bibliographies*. <https://tinyurl.com/vzfkeaz> (erişim tarihi: 27.04.2020)
- Falk, Richard. "Voluntary International Law and the Paris Agreement", 16.01.2016, <https://tinyurl.com/upv2wcq> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- FAO. "Good Practices Template". 2016. <http://www.fao.org/3/a-as547e.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).

FAO. "Growing Greener Cities in Latin America and the Caribbean", Havana sekmesi, 2014.

<http://www.fao.org/ag/agp/greenercities/en/ggclac/havana.html>

(erişim tarihi: 26.04.2020)

Faure, Michael G. ve Nolkaemper, Andre. *Climate Change Litigation Cases: Analysis of Issues to be Addressed*, Amsterdam: Friends of the Earth, 2007.

France 24. "No Transactions with Venezuela while Leadership in Doubt", 11.04.2019. <https://tinyurl.com/ycneefu> (erişim tarihi: 26.04.2020).

Franke, Richard W. "Land Reform versus Inequality in Nadur Village, Kerala". *Journal of Anthropological Research*, Vol. 48, 1992, ss. 81-116.

Fraser, Nancy. "İlerici Neoliberalizme Karşı Gerici Popülizm", Geiselberger, Heinrich. *Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üzerine Uluslararası Bir Tartışma* (Çev: Şahin, Merisa; Biçen, Aslı; Bingöl, Ahmet Nüvit; Kılıç, Orhan) İstanbul: Metis, 2017.

French, Duncan ve Kotze, Louis J. *Sustainable Development Goals: Law, Theory and Implementation*, Cheltenham: Edward Elgar, 2018.

Freestone, David. *The World Bank and Sustainable Development: Legal Essays*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2013.

Fuentes, Federico. "The Dangerous Myths of 'anti-extractivism'". *Climate&Capitalism*, 19.05.2014.

<https://climateandcapitalism.com/2014/05/19/dangerous-myths-anti-extractivism/> (erişim tarihi: 27.04.2020).

Galli, Francesca. ve Brunori, Gianluca. *Short Food Supply Chains as drivers of sustainable development. Evidence Document*. FOODLINKS, 2013.

<https://orgprints.org/28858/1/evidence-document-sfsc-cop.pdf> (erişim tarihi: 27.04.2020).

Ghai, Yash. "Redesigning the State for 'Right Development'", Andreassen, Bård Anders ve Marks, Stephen P. *Development As a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions*, Cambridge: Harvard University Press: 2006, ss. 140-166.

Ghosh, Jayati. "Microfinance and the Challenge of Financial Inclusion for Development", *Cambridge Journal of Economics*, 2013.
doi:10.1093/cje/bet042.

Gearty, Conor. "Do Human Rights Help or Hinder Environmental Protection?". *Human Rights in the World Community: Issues and Action*. Weston, Burns H. ve Gear, Anna. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2016, ss.246-254.

Giddens, Anthony. *The Politics of Climate Change*. Cambridge: Polity Press, 2014.

Gilman, Nils. "The New International Economic Order: A Reintroduction", *Humanity*, Bahar 2015, ss.1-16.

Global Footprint Network. "Committing to a New Future", 22.11.2015.
<https://www.footprintnetwork.org/2015/09/22/committing-new-future/#hdichart> (erişim tarihi: 15.11.2020)

Global Witness." India Focus: Worst Year ever for Environmental and Land Rights activists: At least 200 Killed in 2016 as Crisis Spreads Across Globe". 13.07.2017. <https://tinyurl.com/y3npu4v5> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- Gonzalez, Adrian. *Microfinance, Incentives to Repay, and Overindebtedness: Evidence from a Household Survey in Bolivia*. Ohio State University: Doktora Tezi, 2008. <https://bit.ly/2TFoB05> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Gosseries, Axel; Kadayıfçı, Refia; Atalay, Serde. *Urgenda İklim Değişikliği Davası*. Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2019.
- Gott, Richard. *Cuba: A New History*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Guzman, Andrew T. ve Beth A. Simmons. "Power Plays and Capacity Constraints: The Selection of Defendants in World Trade Organization Disputes", *Journal of Legal Studies* 34, no. 2, 2005, ss. 557-598.
- Guzman, Andrew T. ve Meyer, Timothy L. "International Soft Law". *Journal of Legal Analysis* Vol. 2, No: 1, Spring 2010, ss. 171-225.
- Halatçı Ulusoy, Ülkü. *Dünya Ticaret Örgütü'nde Uyuşmazlıkların Çözümü Mekanizması*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2009.
- Handl, Günther. "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development, 1992", *UN Audiovisual Library of International Law*, 2012.
- Hansen, Jakob Kirkemann ve Sano, Hans-Otto. "The Implications and Value Added of a Rights Based Approach", Andreassen, Bard Anders ve Marks, Stephen. *Development as a Human Right*, Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Harvala, Anna. "The EU's support to sustainable graduation for the LDCs". <https://tinyurl.com/wehfph6> (erişim tarihi: 27.04.2020).

- Hayes, Wallace A. "The Precautionary Principle", *Arh Hig Rada Toksikol*, 56, 2005, ss.161-166.
- Herdegen, Matthias. *Principles of International Economic Law*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Heywood, Andrew. *Global Politics*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011.
- Horlick, Gary N. ve Fennell, Katherine. "WTO Dispute Settlement from the Perspective of Developing Countries", Lee, Yong-Shik; Horlick, Gary N.; Choi, Won Mong; Broude, Tomer *Law and Development Perspective on International Trade Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Hug, Simon ve Lukacs, Richard. "Preferences or blocks? Voting in the United Nations Human Rights Council". <https://tinyurl.com/rbh7t6t> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Hunt, Janet. "Aid and Development", Kingsbury, Damien; McKay, John; Hunt, Janet; McGilivray, Mark; Clarke, Matthew *International Development: Issues and Challenges*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, ss. 162-189.
- Hunt, Janet. "Gender and Development", Kingsbury, Damien; McKay, John; Hunt, Jane; McGilivray, Mark; Clarke, Matthew. *International Development: Issues and Challenges*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, ss. 233-259.
- Ibhawoh, Bonny. "The Right to Development: The Politics and Polemics of Power and Resistance", *Human Rights Quarterly* 33, 2011, ss. 76–104.
- ILO COPAC. "Transforming Our World, A Cooperative 2030: Contributions to SDG 13", 14.10.2019. <https://tinyurl.com/ybuemsrx> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- IMF. "IMF Executive Board Approves US\$4.2 Billion Extended Fund Facility for Ecuador", 11.03.2019. <https://tinyurl.com/yxbtff29> (erişim tarihi: 26.04.2020)
- IMF. "IMF Member Quotas and Voting Power and IMF Board of Governors" <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx> (erişim tarihi: 26.04.2020)
- IMF. "The IMF at a Glance". <https://www.imf.org/en/About> (erişim tarihi: 25.12.2020)
- IPCC. "Chapter 13: Livelihoods and Poverty". *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation and Vulnerability*, <https://tinyurl.com/y2qacp2n> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- IPCC. "Summary for Policymakers", *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report*, 2018. <https://tinyurl.com/ybaxaagv> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- International Cooperative Alliance. "Cooperative, Identity, Principles". <https://bit.ly/3b5WFs1> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- International Law Commission. "Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law" (ed. Koskenniemi, Martti), A/CN.4/L.682, 13.04.2006.
- Iqbal, Khurshid. *The Right to Development in International Law: The Case of Pakistan*, Oxon: Routledge, 2010.
- Isserles, Robin G. "Microcredit: The Rhetoric of Empowerment, the Reality of 'Development As Usual'", *Women's Studies Quarterly*, Vol. 31, No. 3/4, 2003, ss. 38-57.

- İlhan, Akgün. *Yeni Bir Su Politikasına Doğru: Türkiye'de Su Yönetimi, Alternatifler, Öneriler*, İstanbul: Sosyal Değişim Derneği, 2011.
- Jackson Preece, Jennifer. "Human Rights and Cultural Pluralism: The 'problem' of Minorities", Lyons, G.M. ve Mayall, J. Lanham. *International Human Rights in the 21st Century: Protecting the Rights of the Groups*, Maryland: Rowman & Littlefield, 2003.
- Jean, Severin. "Rural Development and Food Diversity in France", Isoni, Alessandro; Troisi, Michele; Pierri, Maurizia. *The Food Diversity Between Rights, Duties and Autonomies: Legal Perspectives for a Scientific, Cultural and Social Debate on the Right to Food and Agroecology*. Cham: Springer, 2018. ss.145-162.
- Joseph, Sarah. *Blame it on the WTO? A Human Rights Critique*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Joseph, Sarah ve Castan, Melissa. *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials and Commentary*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Karabay, Zafer. *Gelişme Hakkı*, Ankara: Notabene, 2013.
- Karim, Lamia. *Microfinance and its Discontents: Women in Debt in Bangladesh*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011.
- Karimova, Tahmina. *Human Rights and Development in International Law*. Oxon ve New York: Routledge, 2016.
- Karluk, Rıdvan S. *Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar*, İstanbul: Beta, 7. Baskı 2014.

- Karns, Margaret P.; Mingst, Karen A; Stiles, Kendall W. *International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2015.
- Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Random House, 1987.
- Kim, Hyo-Jin; Lee, Hye-Jeong; Yoo, Seung-Hoon. "Are South Korean people willing to pay for official development assistance for building renewable power plants in developing countries?", *Energy Policy* 118, 2018, ss. 626-632.
- Knoll, Anna ve Sherriff, Andrew. *Making Waves: Implications of the Irregular Migration and Refugee Situation on Official Development Assistance Spending and Practices in Europe*. Stockholm: EBA, 2017.
- Koivurova, Timo. "The International Court of Justice and Peoples". *International Community Law Review* 9, 2007, ss. 157-180.
- Kunt, Sinan. *Küba'da Sürdürülebilir Kent Tarımı* (Çev. Yücel, Cengiz), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2015.
- Kuption, Christiane. "Impact of Labour Market Institutions on Migrant Workers", Berg, Janine. *Labour Markets, Institutions and Inequality: Building Just Societies in the 21st Century*, Cheltenham: Edward Elgar, 2015, ss. 340-360.
- Leahy, Stephen. "Climate Change Impacts Worse than Expected, Global Report Warns", 07.10.2018, *National Geographic*. <https://tinyurl.com/y97cm5aq> (erişim tarihi: 26.04.2020)

- LeoGrande, William M. "A Policy Long Past its Expiration Date: US Economic Sanctions Against Cuba", *Social Research: An International Quarterly*. Cilt; 82, No:4, 2015, ss. 939-966.
- Linarelli, John. "Law, Rights and Development", Linarelli, John. *Research Handbook on Global Justice and International Economic Law*. Cheltenham: Edward Elgar, 2013.
- Lopez-Fogues, Aurora ve Cin, Firdevs Melis. *Youth, Gender and the Capabilities Approach to Development*, Londra: Routledge, 2017.
- Lowe, Vaughan. "Sustainable Development and Unsustainable Arguments", Boyle, Alan ve Freestone, David. *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, Oxford: Oxford University Press, 2001, ss.19-39.
- Madsen, Jakob B. "Trade Barriers and the Collapse of World Trade during the Great Depression", *Southern Economic Journal*, Vol. 67, No. 4, 2001, ss. 848-868.
- Mahiou, Ahmed. "Declaration on the Establishment of a New International Economic Order", *United Nations Audiovisual Library on International Law*, 2011. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_3201/ga_3201_e.pdf (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Malhotra, Rajeev. "The Right to Development: Where are We Today", Sengupta, Arjun; Basu, Moushumi; Negi, Archana. *Reflections on the Right to Development*, Yeni Delhi: Sage, 2005, ss. 127-154.
- Marks, Stephen. "The Human Rights Framework for Development: Seven Approaches", Sengupta, Arjun; Basu, Moushumi; Negi, Archana *Reflections on the Right to Development*, Yeni Delhi: Sage, 2005, ss. 33-60.

- Marks, Stephen ve Malhotra, Rajev. "The Future of the Right to Development", 2017, <https://tinyurl.com/qq4p97t> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Manji, Ambreena. "The International Development (Official Development Assistance Target) Act 2015: Legislative Spending Targets, Poverty Alleviation and Aid Scrutiny", *The Modern Law Review*, 79(4), 2016, ss. 655–677.
- Malm, Andreas. *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*, Londra: Verso Books, 2016.
- Matz-Lück, Nele. "Framework Agreements". Max Planck Public Encyclopedia of Public International Law. <https://tinyurl.com/ufcf39a> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Maurer, Klaus ve Pytkowska, Justina. "Indebtedness of Micro Credit Clients in Bosnia and Herzegovina: Results from a Comprehensive Field Study", *European Fund For South East Europe Development Facility*, 2011. <https://tinyurl.com/tuotqg4> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- May, James R. ve Daly, Erin. *Dünyada Çevresel Anayasacılık* (çev. Şirin, Tolga ve Orcan, N. Umut) Ankara: Ekoloji Kolektifi, 2018.
- Mbazira, Christopher. "Enforcing the Economic, Social and Cultural Rights in the African Charter on Human and Peoples' Rights: Twenty Years of Redundancy, Progression and Significant Strides", Ssenyonjo, Manisuli. *Economic, Social and Cultural Rights*, Oxon: Routledge, 2011, ss. 583-609.
- McKay, John. "The Economics of Development". *International Development: Issues and Challenges*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, ss. 104-106.

- Merino, Roger. "An Alternative to 'alternative development'?: Buen Vivir and Human Development in Andean Countries", *Oxford Development Studies*, 2016. <http://dx.doi.org/10.1080/13600818.2016.1144733>.
- Misra, Manoj. "Commercial Micro-Credit, Neo-Liberal Agriculture and Smallholder Indebtedness: Three Bangladesh Villages", *Journal of Contemporary Asia*, 2019. DOI: 10.1080/00472336.2019.1696386.
- Microcredit Regulatory Authority (Bangladeş). "Microcredit in Banlgadesh". http://www.mra.gov.bd/images/mra_files/News/mcinbd17082015.pdf (erişim tarihi: 26.04.2020).
- Mohamad, Rahmat. "Unilateral Sanctions in International Law: A Quest for Legality", Marossi, Ali Z. ve Bassett, Marisa R. *Economic Sanctions Under International Law. Unilateralism, Multilateralism, Legitimacy, and Consequences*, Lahey: Asser Press, 2015.
- Molla, Rafiqul Islam ve Alam, Mahmudul. "Microcredit - A More Credible Social than Economic Program in Bangladesh", *Economics Bulletin*, vol. 31 no.2, 2011. ss. 1095-1104.
- NG, Nicole ve Rumer, Eugene. "The West Fear Russia's Hybrid Warfare. They're Missing the Bigger Picture." *Carnegie Endowment for International Peace*, 03.07.2019. <https://tinyurl.com/yd5ptn5k> (erişim tarihi: 17.10.2020).
- Nowak, Manfred. *U.N. Covenant on Civil and Political Rights Commentary*, Kehl: N.P. Engel, 2005.
- NTV. "Coca-Cola kullandığı suyun tamamını doğaya ve topluma kazandırdı", 31.08.2016, <https://tinyurl.com/up8hfuy> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- Nussbaum, Martha. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge: Harvard University Press, 2011.
- Nussbaum, Martha. "Capabilities, Human Rights and the Universal Declaration", Weston, Burns H. ve Grear, Anna. *Human Rights in the World Community: Issues and Action*, ss. 27-36.
- Obama, Barack. "Remarks By President on Sustainable Development Goals". *Obama White House Archives*, 27.09.2015. <https://tinyurl.com/rh365s8>. (erişim tarihi:26.04.2020)
- OECD. "Development Cooperation Report 2016: The Sustainable Development Goals as Business Opportunities ". <https://tinyurl.com/slwdy6p> (erişim tarihi: 26.04.2020)
- OECD. "The One Percent Target", *DCD/DAC(99)27*. <https://tinyurl.com/yb4hdsd2> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- OECD. "Official Development Assistance", Nisan 2018. <http://www.oecd.org/dac/stats/What-is-ODA.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- OECD. "Case 6: Medical Assistance and Medical Services in Provider Country". <https://tinyurl.com/y5pxl692> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- OECD Data. "Unemployment Rate". <https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm>. (erişim tarihi: 26.04.2020).
- Oficina Nacional de Estadística y Información (Küba). "Sector Agropecuario: Indicadores Seleccionados Enero-Junio 2016" http://www.onei.gob.cu/sites/default/files/ppales_indjun16.pdf (erişim tarihi: 15.11.2020).

- Ovacık, Gamze ve Özkaya Özlüer, Iğın. *Küresel İklim Değişikliği Yükümlülükleri Hakkında Oslo İlkeleri ve İklim Adaleti Mücadelesinde Uluslararası ve Yabancı Mahkeme Kararları*. Ankara: Ekoloji Kolektifi, 2017.
- Oxfam. "Reward Work, Not Wealth", *Oxfam Briefing Paper*, January 2018. <https://tinyurl.com/qlnpc6d> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- Özlüer, Fevzi; Balta, Ecehan; Şirin, Tolga; Odabaşı, Nazım Sinan. *Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik*, Ankara: Phoenix, 2013.
- Park Slope Food Coop. "500 miles to Local". <https://www.foodcoop.com/why500/> (erişim tarihi: 10.11.2020).
- Pelayo, Aida. "School Teacher and Revolutionary", Maloof, Judy. *Voices of Resistance: Testimonies of Cuban and Chilean Women*, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1999, ss. 53-61.
- Pereira, Alexsandro Eugenio; Horochovski, Rodrigo Rossi; de Almeida Cruz, Mariana Mattos; Rodrigues, Noeli. "Accountability in International Organizations: the case of World Bank Inspection Panel (1993-2015)". *Brazilian Political Science Review*, 11, 2017, ss. 1-28.
- Peroni, Lourdes ve Timmer, Alexandra. "Vulnerable groups: The promise of an emerging concept in European Human Rights Convention Law", *I•CON*, vol. 11, No. 4, 2013, ss. 1056–1085.
- Pogge, Thomas ve Sengupta, Mitu. "Assessing the Sustainable Development Goals from a Human Rights Perspective", *Journal of International and Comparative Social Policy*, 32:2, 2016, ss. 83-97.

- Pogge, Thomas ve Sengupta, Mitu "The Sustainable Development Goals (SDGs) as Drafted: Nice Idea, Poor Execution", *Washington International Law Journal*, vol. 24, no.3, 2015, ss. 571-587.
- Pottier, Johan. *Anthropology of Food: The Social Dynamics of Food Security*. Cambridge: Polity Press, 2005.
- Prashad, Vijay. "Will There be a War Before the Election?", *Daily Hampshire Gazette*, 24.08.2020. <https://www.gazettenet.com/Columnist-Vijay-Prashad-35856788> (erişim tarihi: 17.10.2020).
- Radkau, Joachim. *Doğa ve İktidar* (çev. Güder, Nafiz) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Rajamani, Lavanya. "The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft and Non-Obligations", *Journal of Environmental Law*, 28, 2016, ss. 337–358.
- Rakhyun, E. Kim. "The Nexus between International Law and the Sustainable Development Goals", *RECIEL* 25 (1) 2016, ss.15-26.
- Ranadive, Joy Desmukh ve Murthy, Ranjani K. *Micro-Credit, Poverty and Empowerment: Linking the Triad*, Yeni Delhi: Sage Publications, 2005.
- Rathore, Udayan ve Das, Upasak. " Explaining the Superior Education Outcomes of Kerala: The Role of State Activism and Historical Endowment". *Oxford Development Studies*, 2018. DOI: 10.1080/13600818.2018.1539471
- Rawls, John. *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Reichel, Andre. "Re-taking Sustainable Development for Degrowth". *Degrowth İnternet Portalı*.
<https://www.degrowth.info/en/2015/12/re-taking-sustainable-development-for-degrowth/> (erişim tarihi: 27.04.2020).

- Reidel Laura. "Cultural Rights, Groups and Individual Rights", Ssenyonjo, Manisuli. *Economic, Social and Cultural Rights*, Londra: Routledge, 2011, ss. 411-427.
- Riley, Stephen. "Architectures of Intergenerational Justice: Human Dignity, International law, and Duties to Future Generations". *Journal of Human Rights* 2016, vol. 15, no. 2, ss. 272–290.
- Rittich, Kerry. "The Future of Law and Development: Second Generation Reforms and the Incorporation of the Social", Trubek, David M. ve Santos, Alvaro. *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Rolland, Sonia E. *Development at the World Trade Organization*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Roser, Max. "Global Decline of Extreme Poverty. Was it Only China?", 07.03.2017. <https://tinyurl.com/yb27kjas> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Runciman, David. "How Climate Scepticism Turned into Something More Dangerous", *The Guardian*, 07.07.2017. <https://tinyurl.com/yd9cc5eu> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Sacerdoti, Giorgio. "New International Economic Order", Lachenmann, Frauke ve Wolfrum, Rüdiger. *International Economic Law (The Max Planck Encyclopedia of Public International Law)* Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Sachs, Jeffrey. "Financing the SDGs, Privatization and Human Rights: A Discussion with Jeffrey Sachs and Philip Alston", 30.01.2019. <https://tinyurl.com/twwgjr3> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- Salomon, Margot E. "Legal Cosmopolitanism and the Normative Contribution of the Right to Development". *Implementing the Right to Development: The Role of International Law*. Ed. Marks, Stephen. Cenevre: Friedrich Ebert Stiftung, 2008, ss.17-27.
- Sanayi ve Kalkınma Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. "Organik Tarım Küme Geliştirme Projesi".
<http://www.gap.gov.tr/organik-tarim-kume-gelistirme-projesi-sayfa-51.html>
(erişim tarihi: 26.04.2020).
- Sandel, Michael J. *Justice: What's the Right Thing to Do*. New York: FSG Books, 2010.
- Sarıbeyoğlu, Meltem. *Uluslararası Ekonomi Hukuku Açısından Dünya Ticaret Örgütü, Gümrük Birliği ve Türkiye*, İstanbul: Türkmen Kitapevi, 2010.
- Sarıbeyoğlu Skalar, Meltem. *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, İstanbul: Beta, 2015.
- Scheinin, Martin. "Advocating the Right to Development Through Complaint Procedures Under Human Rights Treaties", Andreassen, Bard Anders ve Marks, Stephen *Development as a Human Right*, Cambridge: Harvard University Press, 2006, ss. 274-283.
- Schicks, Jessica. "Over-Indebtednes in Micro Finance: An Empirical Analysis of Related Factors on the Borrower Lewel", *World Development* , vol. 54, 2014, ss. 301–324.
- Shneyer, Paul A. ve Barta, Virginia. "The Legality of the U.S. Economic Blockade of Cuba under International Law", *Case W. Res. J. Int'l L*, vol.13, 1981, ss.451-481.

- Schoenbaum, Thomas J. ve Young, Michael K. *International Environmental Law: Cases, Materials and Problems*, New Jersey: Lexis Nexis, 2014.
- Schrijver, Nico. "Many Roads Lead to Rome. How to Arrive at a Legally Binding Instrument on the Right to Development?", Marks, Stephen. *Implementing the Right to Development*, Cenevre: Friedrich Ebert, 2008, ss.127-130.
- Schwartz, Alexandra. "The Grocery Store Where Produce Meets Politics", *The New Yorker*, 18.11.2019. <https://www.newyorker.com/magazine/2019/11/25/the-grocery-store-where-produce-meets-politics> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Sears, Natalie. "NAFTA and its Twenty Year Effect on Immigration", *Law and Business Review of the Americas*, vol.20, 2014, ss. 669-676.
- Selby, Jan; Dahi, Omar S.; Fröhlich, Christiane; Hulme, Mike. "Climate change and the Syrian civil war revisited", *Political Geography*, No: 60, 2017, ss. 232-244.
- Sen, Amartya. *Özgürlükle Kalkınma* (çev. Alogan, Yavuz) Ayrıntı: İstanbul, 1999.
- Sen, Amartya. *The Idea of Justice*, Cambridge: Harvard University Press, 2011.
- Sender, Omri ve Wood, Michael. "A Mystery No Longer? *Opinio Juris* and Other Theoretical Controversies Associated with Customary International Law", *Israel Law Review*, vol.50, No. 3, 2017, ss. 299-330.
- Sengupta, Arjun. "On the Theory and Practice of the Right to Development", Sengupta, Arjun vd. *Reflections on the Right to Development*, Yeni Delhi: Sage, 2005, ss. 61-110.
- Sengupta, Arjan. "The Human Right to Development", Andreassen, Brad A. ve Marks, Stephen. *Development as a Human Right: Legal, Political and Economical Dimensions*, Cambridge: Harvard University Press, 2006.

Sengupta, Arjan. *Frameworks for Development Cooperation and the Right to Development*, Fifth Report of the Independent Expert on the Right to Development. E/CN.4/2002/WG.18/6.

Shaikh, Anwat. "Globalization and the Myth of Free Trade", New York: New School, 2003. <https://tinyurl.com/y2bhs3dq> (25.04.2020).

Sina, Anjeza. "The Constitutional Protection of the Right to Food in Bolivia and Ecuador", Isoni, Alessandro; Troisi, Michele; Maurizia, Pierri. *Food Diversity Between Rights, Duties and Autonomies*, Cham: Springer, 2018, ss.265-276.

SIPRI İnternet Sitesi. http://armstrade.sipri.org/armstrade/page/trade_register.php (erişim tarihi: 26.04.2020)

SOMO ve Accountability Counsel. "The World Bank Inspection Panel". <https://www.grievancemechanisms.org/resources/brochures/world-bank-inspection-panel> (erişim tarihi: 26.04.2020).

Statista. "Investment in clean energy globally in 2018, by select country". <https://tinyurl.com/qsmqrr2> (erişim tarihi: 26.04.2020).

Stiglitz, Joseph. *Küresel Kriz: Parasal ve Mali Reform Önerileri* (çev. Aksan, Eda) Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017.

Stubbs, Thomas ve Kentikelenis, Alexander. "International Financial Institutions and Human Rights: Implications for Public Health". *Public Health Reviews* 38:27, 2017. <https://doi.org/10.1186/s40985-017-0074-3>

Summers, James. *Peoples and International Law*, Leiden ve Boston: Brill & Nijhoff, 2014.

Şenses, Fikret. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İstanbul: İletişim, 2006.

- Taşçı, Ahmet Atıl. "On the Reform of IMF and Green Financial Architecture",
Tonak, Ahmet E. *Critical Perspectives on the World Bank and IMF*,
Istanbul: Istanbul Bilgi University Press, 2011.
- Taylor, Marcus. "Freedom from Poverty is Not for Free: Rural Development and
Micro Finance Crisis in Andra Pradesh, India", *Journal of Agrarian Change*,
vol. 11, No. 4, 2011, ss. 484–504.
- Tekeli, İlhan ve Ataöv, Anlı. *Sürdürülebilir Toplum ve Yapılı Çevre: Stratejiler
Yelpazesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Telesur. "Bank of England Refuses to Return \$1.2 B Venezuelan Gold", 27.01.2019.
<https://tinyurl.com/ybkvponz> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- Telesur. "UK, US are Partners in Stealing Venezuela's Riches: Envoy to UN
Moncada", 11.04.2019, <https://tinyurl.com/y7u92thq0017.html> (erişim tarihi:
26.04.2020).
- Telesur. "As World Burns, Cuba Number 1 For Sustainable Development",
27.10.2016. <https://tinyurl.com/y4hmnwlq> (erişim tarihi: 15.11.2020).
- Telesur, Youtube Kanalı. "UN Speeches: 2015 Sustainable Development Summit"
[https://www.youtube.com/playlist?list=PLNAInQ4hvLtRNL1oPD7ZoBINItp
mUtpI_](https://www.youtube.com/playlist?list=PLNAInQ4hvLtRNL1oPD7ZoBINItpmUtpI_) (erişim tarihi: 26.04.2020)
- Thürer, Daniel ve Burri, Thomas. "Self Determination". *Oxford Public International
Law*. <https://tinyurl.com/japkzpu> (erişim tarihi: 27.04.2020)
- Tinta, Monica Feria. "Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights in the
Inter-American System of Protection of Human Rights: Beyond Traditional
Paradigms and Notions", Ssenyonjo, Manisuli. *Economic, Social and
Cultural Rights*, Londra: Ashgate, 2011, ss. 553-582.

- Transparency International. "Corruption Perceptions Index 2016".
https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016 (erişim tarihi: 26.04.2020)
- Trubek, David M. "The 'Rule of Law' in Development Assistance: Past, Present and the Future", Trubek, David M. ve Santos, Alvaro. *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Turner, Bryan S. *Vulnerability and Human Rights*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2006.
- Türel, Oktar. "The Evolution of an International Financial Organisation: The World Bank 1944-...", Tonak, Ahmet E. *Critical Perspectives on the World Bank and IMF*, İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2011.
- Twomey, Patrick. "Human Rights-Based Approaches to Development: Towards Accountability", Baderin, Mashood ve Mc Corquodale, Robert. *Economic, Social and Cultural Rights in Action*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Tzanakopoulos, Antonios. "Symposium on Unilateral Sanctions: State Responsibility for 'Targeted Sanctions'". *AJILUnbound*, 2019.
doi:10.1017/aju.2019.22
- Uddin, Mohammad Jasim. *The Micro-politics of Microcredit: Gender and Neoliberal Development in Bangladesh*, Oxon: Routledge, 2015.
- UN. *The Sustainable Development Goals Report 2017*.
<https://tinyurl.com/y2dsqyyt> (erişim tarihi: 26.04.2020).

- UN Climate Change. "Declarations by Parties". <https://unfccc.int/process/the-convention/status-of-ratification/declarations-by-parties> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- UN Environment. "The Status of Climate Change Litigation: A Global Review". Nairobi: UN Environment, 2017.
- UN Human Rights Office of the High Commissioner. *Frequently Asked Questions on the Right to Development*. Cenevre: UN Human Rights, 2016.
- UN Human Rights Office of the High Commissioner. "Death Penalty". <http://www.ohchr.org/EN/Issues/DeathPenalty/Pages/DPIIndex.aspx> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- UN Human Rights Office of the High Commissioner. "Indicators". <http://indicators.ohchr.org/> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- UN News Portal. "Colombia: ‘Terrible trend’ of rights defenders killed, harassed; UN calls for ‘significant effort’ to tackle impunity", 10.05.2019. <https://news.un.org/en/story/2019/05/1038281> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- UN Press. "As General Assembly Adopts Annual Resolution Urging End to United States Embargo on Cuba, Delegates Voice Concern About Possible Reversal of Previous Policy". <https://www.un.org/press/en/2017/ga11967.doc.htm> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- UN Support Measures Portal for Least Developed Countries. "TRIPS Agreement: Transitional Period for Implementing the Agreement". <https://www.un.org/ldcportal/trips-agreement-transitional-period-for-implementing-the-agreement-article-66-1/> (erişim tarihi: 26.04.2020)
- UN Women. "What is an Optional Protocol?".

<http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/whatis.htm>
(erişim tarihi: 26.04.2020).

UNCTAD. *Generalized System of Preferences: Handbook on the Scheme of the European Union*, New York ve Cenevre: United Nations, 2015.

UNDP. "Climate Change Adaptation: Tuvalu".

<https://www.adaptation-undp.org/explore/polynesia/tuvalu> (erişim tarihi: 26.04.2020).

UNDP. "Democratic Governance and Peacebuilding: Rule of Law, Justice, Security and Human Rights". <https://tinyurl.com/yb83zkej>. (erişim tarihi: 26.04.2020).

UNDP. *Human Development Report 2000: Human Rights and Human Development*
http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/261/hdr_2000_en.pdf. (erişim tarihi: 26.04.2020).

UNDP. "Human Development Reports, Table 5: Gender Inequality Index", 2019.
<http://hdr.undp.org/en/content/table-5-gender-inequality-index-gii> (erişim tarihi: 26.04.2020).

UNDP Human Development Report Office. "About Human Development".
<http://hdr.undp.org/en/humandev> (erişim tarihi 26.04.2020).

UNDP. *From the MDGs to Sustainable Development for All*. New York: UNDP, 2016.

UNDP. *Extracting Good Practices: A Guide for Governments and Partners to Integrate Environment and Human Rights into the Governance of the Mining Sector*, New York: UNDP, 2018.

- UNDP. "Organic Farming in the GAP Region: A Success Story of Ilgın Village". <https://sustainabledevelopment.un.org/partnership/?p=28435> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- UNICEF. "Introduction to the Convention of the Rights of the Child: Definition of Key Terms". <https://www.unicef.org/crc/files/Definitions.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- USAID. "Evaluation of the Implementation of the Paris Declaration: United States Government Synthesis Report". Arlington: USAID, 2011. <http://www.oecd.org/derec/unitedstates/47681816.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020)
- Uvin, Peter. *Human Rights and Development*, Bloomfield: Kumarian Press, 2004.
- van Bekhoven, Jeroen. "Public Participation as a General Principle in International Environmental Law: Its Current Status and Real Impact", *National Taiwan University Law Review*, 11:2, 2016, ss. 228-229.
- Verheggen, Bart; Strengers, Bart; Cook, John; van Dorland, Rob; Vringer, Kees; Peters, Jeroen; Visser, Hans; Meyer, Leo. "Scientists' Views about Attribution of Global Warming", *Environ. Sci. Technol*, 2014. <https://doi.org/10.1021/es501998e> (erişim tarihi: 25.04.2020).
- Voigt, Christina. *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts Between Climate Measures and WTO Law*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2009.
- Walsh, Catherine. "Development as Buen Vivir: Institutional Arrangements and (de)Colonial Entanglements", *Development* vol:53, No:1, 2010, ss. 15–21.

- Wanyama, Frederick O. *Surviving Liberalization: The Cooperative Movement in Kenya*, Cenevre: International Labour Organisation, 2009.
- Wanyama, Frederick O; Develtere, Patrick; Pollet, Ignace. "Encountering the Evidence: Cooperatives and Poverty Reduction in Africa", *SSRN Electronic Journal*, 2008, 10.2139/ssrn.1330387.
- Weisbrot, Mark ve Sachs, Jeffrey. "Punishing Civilians: U.S. Sanctions on Venezuela", *Challenge*, 2019, ss. 1-23.
DOI: 10.1080/05775132.2019.1638094
- Weiss, Edith Brow. "Intergenerational Equity". *Oxford Public International Law*, 2013. <https://tinyurl.com/vjqo5mv> (erişim tarihi: 27.04.2020).
- Weyer, Frederique. "Implementing 'Vivir Bien': Results and Lessons from the Biocultura Programme, Bolivia", *International Development Policy* No.9, 2017. Doi: 10.4000/poldev.2361
- White, Nigel D. "Ending the US Embargo of Cuba: International Law in Dispute", *Journal of Latin American Studies*, 2018.
<https://doi.org/10.1017/S0022216X18000718>.
- Williams, Richard C. *The Cooperative Movement: Globalization from Below*, Hampshire: Ashgate, 2007.
- Williams, Robin C. "Cuba Copes with a Crippled Health Care System", Brenner, Philip; Jiménez, Marguerite Rose; Kirk, John M.; LeoGrande, William M. A *Contemporary Cuban Reader*, Maryland: Rowman & Littlefield, 2008, ss. 281-284.

- Williford, Beth. "Buen Vivir as Policy: Challenging Neoliberalism or Consolidating State Power in Ecuador". *Journal of World-Systems Research*, vol:24, no:1, 2018, ss. 96-122.
- Woods, Ngaire. "Governance Matters: The IMF and Sub-Saharan Africa", Boughton, James M. ve Lombardi, Domenico. *Finance, Development and the IMF* Oxford: Oxford University Press, 2009, ss. 229-246.
- World Bank. "Operational Manual Op 4.10: Indigenous Peoples", Temmuz 2005. <https://policies.worldbank.org/sites/ppf3/PPFDocuments/090224b0822f89d5.pdf> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank. "The World Bank in Nicaragua". http://projects.worldbank.org/search?lang=en&searchTerm=&countrycode_exact=NI (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank. "The World Bank in Venezuela". <http://www.worldbank.org/en/country/venezuela> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank. "Lebanon: Greater Beirut Water Supply Project Case - 71". <http://ewebapps.worldbank.org/apps/ip/Pages/ViewCase.aspx?CaseId=17> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank. "International Bank for Reconstruction and Development: Subscriptions and Voting Power of Member Countries". <https://tinyurl.com/y4ypahdu> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank. "Data: Bangladesh". <https://data.worldbank.org/country/bangladesh> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank. "Bangladesh Continues to Reduce Poverty But at Slower Pace", 24.10.2017. <https://tinyurl.com/y9te56cp> (erişim tarihi: 26.04.2020)

- World Bank. "Labor Force Participation Rate (female)"
<https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.ZS?locations=BD>
(erişim tarihi: 25.04.2020).
- World Bank. "Urban Agriculture: Findings from Four Case Studies",
Washington D.C.: World Bank, 2013.
- World Bank Inspection Panel. "Serbia: Floods Emergency Recovery Project
(P152018)", Notice of Non-Registration: 01.06.2017.
<https://inspectionpanel.org/panel-cases/floods-emergency-recovery-project-p152018> (erişim tarihi:26.04.2020).
- World Bank Inspection Panel. "Report and Recommendation on Requests for
Inspection: Mongolia Mining Infrastructure Investment Support Project".
23.07.2018. <https://tinyurl.com/y7454v37> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank Inspection Panel. "Report and Recommendation on a Request for
Inspection: Democratic Republic of Congo, Project P 153836", 21.11.2017.
<https://tinyurl.com/y8yvozya> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- World Bank ve The Inspection Panel."Consultation, Participation & Disclosure of
Information", Washington D.C.: World Bank, 2017.
- World Bank ve UNDP. *Transitioning from the MDGs to SDGs*. 2016.
<https://tinyurl.com/yc7humcp> (erişim tarihi: 26.04.2020).
- WTO. "Geneva Week Fact Sheet".
https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/gw_factsheet_e.htm (erişim
tarihi: 26.04.2020)

- WTO. "Special and differential treatment provisions".
https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/dev_special_differential_provisions_e.htm (erişim tarihi: 26.04.2020)
- Ye Jiang. "Common but Differentiated Responsibilities and Its Effect on the Post-2015 Development Agenda", 54 *China Int'l Stud.*, 2015, ss. 22-37.
- Yalçiner Ercoşkun, Özge. *Sürdürülebilir Kentsel Planlama ve Tasarım Örnekleri: Dünya Örnekleri*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2018.
- Yılmaz, Zülfiye. "Büyük Baraj Projelerinden Kalkınma Yatırımlarına Dünya Bankası Teftiş Paneli", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 13, no. 1, 2014, ss. 665-685.
- Zabcı, Filiz. *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler*. İstanbul: Yordam, 2017.
- Zemanova, Stepanka. "The Europeanization of Official Development Assistance: EU Governance by Cooperation-Communication and Domestic Change", *Eastern Journal of European Studies*, vol. 3/1, 2012, ss. 31-38.
- Zohir, Sajjad. "Number of Microcredit Clients Crossing the US \$1.25 a day Threshold during 1990-2008: Estimates from a Nationwide Survey in Bangladesh", *Microcredit Summit Campaign*, Dhaka, 2010.
<https://tinyurl.com/uaafnnf> (erişim tarihi: 27.04.2020).

ANAYASALAR VE DİĞER RESMİ BELGELER

BM Genel Kurulu. "Gelişme Hakkına Dair Bildiri".

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/698b5--Gelisme-Hakkina-Dair-Bildiri.pdf> (erişim tarihi: 25.04.2020).

BM İnsan Hakları Komitesi. "Genel Yorum No:12", 1984. *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları* (der. Uyar, Lema). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Belçika Anayasası (1831, son değişiklik 2014).

https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2014?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:13", UN Doc. E/C.12/1999/10, 08.12.1999.

Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası (1982, son değişiklik 2004)

https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

Çin Halk Cumhuriyeti, The State Council Information Office. "The Right to Development: China's Philosophy, Practice and Contribution", 2016.

<http://www.scio.gov.cn/32618/Document/1534069/1534069.htm> (erişim tarihi: 25.04.2020)

Durban World Conference Against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance. "Declaration", 2001.

http://www.un.org/en/durbanreview2009/pdf/DDPA_full_text.pdf (erişim tarihi: 25.04.2020).

Ekvador Anayasası (2008, son değişiklik 2015).

https://constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

Etiyopya Anayasası (1994).

https://www.constituteproject.org/constitution/Ethiopia_1994.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Fransa Anayasası (1958, son değişiklik 2008), Çevre Deklarasyonu (2004) Başlangıç Bölümü.

https://constituteproject.org/constitution/France_2008?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

International Conference on Human Rights. "Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights", 1968. University of Minnesota Library: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/12ptichr.htm>. (erişim tarihi: 25.04.2020)

İnsani Tüketim Amaçlı Sular Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete, 17.02.2005 Resmî Gazete Sayısı: 25730.

<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Asp?MevzuatKod=7.5.7510&MevzuatIliski=0> (erişim tarihi: 25.04.2020).

İsveç Anayasası (2016 yılı değişiklikleriyle)

"The Constitution of Sweden: The Fundamental Laws and the Riksdag Act". <https://tinyurl.com/y54wtjud> (erişim tarihi: 25.04.2020).

Kamerun Anayasası (1972, 2008 değişiklikleriyle).

https://www.constituteproject.org/constitution/Cameroon_2008.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Kongo Demokratik Cumhuriyeti Anayasası (2005, son değişiklik 2011).

https://www.constituteproject.org/constitution/Democratic_Republic_of_the_Congo_2011.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Malawi Anayasası (1994, son değişiklik 1999).

https://www.constituteproject.org/constitution/Malawi_1999.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Maldivler Anayasası (2008).

https://www.constituteproject.org/constitution/Maldives_2008?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

Portekiz Anayasası 1976 (son değişiklik 2005).

https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005?lang=en (erişim tarihi: 27.11.2020).

Tayland Anayasası (2017).

https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020)

The White House, Office of the Press Secretary. "Fact Sheet: Venezuela Executive Order", 09.03.2015. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/03/09/fact-sheet-venezuela-executive-order> (erişim tarihi: 25.04.2020).

UN. "Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development", 2003.

<http://www.un.org/esa/ffd/monterrey/MonterreyConsensus.pdf> (erişim tarihi: 25.04.2020).

UN General Assembly."Declaration on the Establishment of a New International Economic Order". 3201 no'lu Genel Kurul Kararı (S-VI), 01.05.1974.
<http://www.un-documents.net/s6r3201.htm> (erişim tarihi: 26.04.2020).

UNGA Resolution 3281(XXIX) "Charter of Economic Rights and Duties of States", 12.12.1974.
https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=a/res/3281 (erişim tarihi: 25.04.2020).

UNGA Resolution 56/83, International Law Commission, "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts", 12.12.2001.
https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (erişim tarihi: 25.04.2020)

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment no:3: The Nature of State Parties' Obligations", 14.12.1990.
<https://www.refworld.org/pdfid/4538838e10.pdf> (erişim tarihi: 27.04.2020).

UN CESCR. "General Comment, No:13" UN Doc. E/C.12/1999/10, 8 Aralık 1999.

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No: 24: On State obligations under the ICESCR in the context of business activities".E/C.12/GC/24,2017.
<https://digitallibrary.un.org/record/1304491?ln=en>(erişim tarihi: 25.04.2020).

UN Human Rights Council. "Resolution 4/4, 30.03.2007"
http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=13044 (erişim tarihi: 25.04.2020).

UN Human Rights Council. "Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights". 21/11, 27.09.2012. <https://tinyurl.com/y2bu343f> (erişim tarihi: 25.04.2020)

UN Human Rights Council. "Visit to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights", A/HRC/41/39/Add.1, 2019. <https://tinyurl.com/y4f9v271> (erişim tarihi: 25.04.2020).

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:8 The Relationship between Economic Sanctions and Respect for Economic, Social and Cultural Rights" and (1997)", E/C.12/1997/8.

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No:20", 2009. <https://digitallibrary.un.org/record/659980?ln=en> (erişim tarihi: 25.04.2020).

UN General Assembly. "Addis Ababa Action Plan", Resolution: 69/313, 27.07.2015. https://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2015/08/AAAA_Outcome.pdf (erişim tarihi: 25.04.2020)

UN General Assembly. "Resolution 74/7. Necessity of Ending the Economic, Commercial and Financial Embargo Imposed by the United States of America against Cuba", 07.11.2019. <https://undocs.org/en/A/RES/74/7> (erişim tarihi: 25.04.2020).

UN Human Rights Council. Report of the 16th Session of the Open-Ended Working Group on the Right to Development, Geneva: Human Rights Council, 2015. <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/Pages/WGRightToDevelopment.aspx> (erişim tarihi: 25.04.2020)

UN Human Rights Council. "Right to development Report of the High-Level Task Force on the Implementation of the Right to Development on its Sixth session". A/HRC/15/WG.2/TF/2/Add.2

UN Human Rights Council. "Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, John H. Knox", A/HRC/28/61, 2014.

UN Human Rights Council. "Report of the Working Group on the Right to Development on its 18th Session" (Cenevre, 3-7 Nisan 2017).

U.S. Congress. Cuban Democracy Act of 1992, <https://tinyurl.com/y9rhw92o> (erişim tarihi: 25.04.2020).

U.S. Congress. Cuban Liberty and Democratic Solidarity (Libertad) Act of 1996, P.L. 104-114, <https://tinyurl.com/y42wue1t> (erişim tarihi: 25.04.2020).

U.S. Congress. "S.2142 - Venezuela Defense of Human Rights and Civil Society Act of 2014", Public Law No: 113-278, 18 Aralık 2014.

<https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2142/text> (erişim tarihi: 25.04.2020).

U.S. Mission to the United Nations. "Remarks at a UN General Assembly Meeting on the Cuba Embargo Resolution", 07.11.2019.

<https://usun.usmission.gov/remarks-at-a-un-general-assembly-meeting-on-the-cuba-embargo-resolution/> (erişim tarihi: 25.04.2020).

Uganda Anayasası (1995, son değişiklik 2005).

https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2005.pdf?lang=en (erişim tarihi: 25.04.2020).

WTO Council for TRIPS. "WTO members agree to extend drug patent exemption for poorest members" 06.11.2015 tarihli karar.

https://www.wto.org/english/news_e/news15_e/trip_06nov15_e.htm (erişim tarihi: 25.04.2020)

World Bank. "1999 Clarification of the Board's Second Review of the Inspection Panel" <https://tinyurl.com/y8ztra2q> (erişim tarihi: 26.04.2020).

World Bank, IBRD. "Articles of Agreement" (1989 değişiklikleriyle). <https://tinyurl.com/b233u> (erişim tarihi:25.04.2020)

World Bank. "Resolution No. IBRD 93-10/ Resolution No. IDA 93-6. "The World Bank Inspection Panel".

World Bank Inspection Panel Brochure. "World Bank Inspection Panel: Where Your Concerns Are Heard", <https://www.inspectionpanel.org/publications> (erişim tarihi: 26.04.2020).

KARAR DİZİNİ

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu

Centre for Minority Rights Development (Kenya) & Minority Rights Group International (Endorois Welfare Council adına) v. Kenya, 276/2003, 11-25 Kasım 2009.

Sudan Human Rights Organisation & Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE) v. Sudan, 279/03-296/05, 13-27 Mayıs 2009.

Social and Economic Rights Action Center (SERAC) & Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria, (Ogoniland Davası), 155/96. 13-27 Ekim 2001.

Amerikan İnsan Hakları Komisyonu

Marry & Carrie Dann v. ABD. Case 11.140, Rapor No: 75/02, 2002.

Uluslararası Adalet Divanı

Gabcikovo-Nagymaros Project (*Macaristan/Slovakya*), 25.09.1997 Judgement.
I.C.J. Reports p.7,1997.

Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (*Nicaragua v. United States of America*), 27.06.1986, *Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986*.

Pulp Mills on the River Uruguay (*Argentina v. Uruguay*), 20.04.2010,
Judgement. I.C.J. Reports p.14, 2010. (erişim tarihi: 25.04.2020)

Yargıç Cancado Trindade ayrı görüş yazısı. "PULP MILLS, SEP. OP. CANÇADO TRINDADE"

<https://www.icj-cij.org/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-04-EN.pdf>. (erişim tarihi: 25.04.2020).

Yargıç Weeremantry ayrı görüş yazısı. "Gabcikovo-Nagymaros Project-Separate Opinion".

<https://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-03-EN.pdf> (erişim tarihi: 25.04.2020)

Ulusal Mahkeme Kararları:

"Sentencia T-622/16", Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 10.11.2016.

<https://www.corteconstitucional.gov.co/Relatoria/2016/T-622-16.htm> (erişim tarihi: 25.04.2020)

Huddle & Wheeler v. Ministerio del Ambiente y Prefecto Provincial, Loja Bölge Mahkemesi (Kolombiya) Karar No: 11121-2011-0010, 30.03.2011. <http://consultas.funcionjudicial.gob.ec/informacionjudicial/public/informacion.jsf> (erişim tarihi: 25.04.2020).

Gloucester Resources Limited v Minister for Planning, (New South Wales Arazi ve Çevre Mahkemesi, Avustralya) NSWLEC 7, 08.02.2019.

https://www.caselaw.nsw.gov.au/decision/5c59012ce4b02a5a800be47f#_Toc431199 (erişim tarihi:25.04.2020).

Gray v The Minister for Planning and Ors (New South Wales Arazi ve Çevre Mahkemesi, Avustralya) NSWLEC 720, 2006. <https://tinyurl.com/y7uhjw4g> (erişim tarihi: 25.04.2020).

Mohd. Salim v. State of Uttarakhand, Uttarakhand (Hindistan) Eyalet Yüksek Mahkemesi (PIL) No.126, 2014.

Urgenda v. The State of Netherlands Hoge Raad (Hollanda Yüksek Mahkemesi), 19/00135, 20.12.2019.

<https://tinyurl.com/yag8hwmf> (erişim tarihi: 01.12.2020)